

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΣΙΛΙΕΡΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΠΑΝΤΕΛΕΑΚΟΥ

«Η ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
(330-1453 μ.Χ.)»

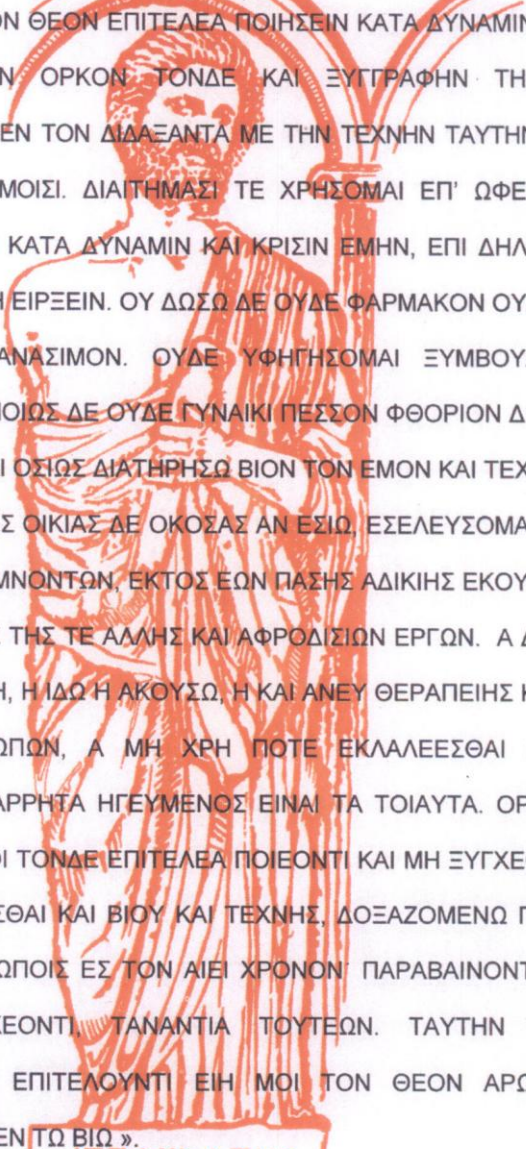
ΑΘΗΝΑ 2013

«Ιπποκράτης μεν έσπειρεν
εγεώργησε δε ο Γαληνός»
ιατρός Παλλάδιος ο Αλεξανδρινός (6^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 1: Ο Ιπποκράτης σε μικρογραφία χειρογράφου του 14^{ου} αι. μ.Χ.

**ΕΚ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΥ ΟΡΚΟΥ
ΚΕΙΜΕΝΟ**

« ΟΜΝΥΜΙ ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΑ ΠΟΙΗΣΕΙΝ ΚΑΤΑ ΔΥΝΑΜΙΝ ΚΑΙ ΚΡΙΣΙΝ ΕΜΗΝ ΟΡΚΟΝ ΤΟΝΔΕ ΚΑΙ ΞΥΓΓΡΑΦΗΝ ΤΗΝΔΕ. ΗΓΗΣΕΣΘΑΙ ΜΕΝ ΤΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΝΤΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗΝ ΤΑΥΤΗΝ ΙΣΑ ΓΕΝΕΤΗΣΙΝ ΕΜΟΙΣΙ. ΔΙΑΙΤΗΜΑΣΙ ΤΕ ΧΡΗΣΟΜΑΙ ΕΠ' ΩΦΕΛΕΙΗ ΚΑΜΝΟΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΔΥΝΑΜΙΝ ΚΑΙ ΚΡΙΣΙΝ ΕΜΗΝ, ΕΠΙ ΔΗΛΗΣΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΑΔΙΚΗ ΕΙΡΞΕΙΝ. ΟΥ ΔΩΣΩ ΔΕ ΟΥΔΕ ΦΑΡΜΑΚΟΝ ΟΥΔΕΝΙ ΑΙΤΗΘΕΙΣ ΘΑΝΑΣΙΜΟΝ. ΟΥΔΕ ΥΦΗΓΗΣΟΜΑΙ ΞΥΜΒΟΥΛΙΗΝ ΤΟΙΗΝΔΕ. ΟΜΟΙΩΣ ΔΕ ΟΥΔΕ ΓΥΝΑΙΚΙ ΠΕΣΣΟΝ ΦΘΟΡΙΟΝ ΔΩΣΩ. ΑΓΝΩΣ ΔΕ ΚΑΙ ΟΣΙΩΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΩ ΒΙΟΝ ΤΟΝ ΕΜΟΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΝ ΤΗΝ ΕΜΗΝ. ΕΣ ΟΙΚΙΑΣ ΔΕ ΟΚΟΣΑΣ ΑΝ ΕΣΙΩ, ΕΞΕΛΕΥΣΟΜΑΙ ΕΠ' ΩΦΕΛΕΙΗ ΚΑΜΝΟΝΤΩΝ, ΕΚΤΟΣ ΕΩΝ ΠΑΣΗΣ ΑΔΙΚΗΣ ΕΚΟΥΣΙΗΣ ΚΑΙ ΦΘΟΡΙΗΣ ΤΗΣ ΤΕ ΑΛΛΗΣ ΚΑΙ ΑΦΡΟΔΙΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ. Α Δ' ΑΝ ΕΝ ΘΕΡΑΠΕΙΗ, Η ΙΔΩ Η ΑΚΟΥΣΩ, Η ΚΑΙ ΑΝΕΥ ΘΕΡΑΠΕΙΗΣ ΚΑΤΑ ΒΙΟΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ, Α ΜΗ ΧΡΗ ΠΟΤΕ ΕΚΛΑΛΕΕΣΘΑΙ ΕΞΩ, ΣΙΓΗΣΟΜΑΙ, ΑΡΡΗΤΑ ΗΓΕΥΜΕΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΤΟΙΑΥΤΑ. ΟΡΚΟΝ ΜΕΝ ΟΥΝ ΜΟΙ ΤΟΝΔΕ ΕΠΙΤΕΛΕΑ ΠΟΙΕΟΝΤΙ ΚΑΙ ΜΗ ΞΥΓΧΕΟΝΤΙ ΕΙΗ ΕΠΑΥΡΑΣΘΑΙ ΚΑΙ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ, ΔΟΞΑΖΟΜΕΝΩ ΠΑΡΑ ΠΑΣΙΝ ΑΝΘΡΩΠΟΙΣ ΕΣ ΤΟΝ ΑΙΕΙ ΧΡΟΝΟΝ ΠΑΡΑΒΑΙΝΟΝΤΙ ΔΕ ΚΑΙ ΕΠΙΟΡΚΕΟΝΤΙ, ΤΑΝΑΝΤΙΑ ΤΟΥΤΕΩΝ. ΤΑΥΤΗΝ ΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΝ ΕΠΙΤΕΛΟΥΝΤΙ ΕΙΗ ΜΟΙ ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΑΡΩΓΟΝ ΚΤΗΣΑΣΘΑΙ ΕΝ ΤΩ ΒΙΩ ».

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΣ ΟΡΚΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

« ΟΡΚΙΖΟΜΑΙ ΣΤΟ ΘΕΟ ΟΤΙ ΘΑ ΕΚΠΛΗΡΩΣΩ ΤΟΝ ΟΡΚΟ ΜΟΥ ΑΥΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΑΥΤΟ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΜΟΥ ΟΤΙ ΘΑ ΘΕΩΡΩ ΕΚΕΙΝΟΝ ΠΟΥ ΜΟΥ ΔΙΔΑΞΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΑΥΤΗ ΙΣΟΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ . ΟΤΙ ΘΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΩ ΤΗ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΙΤΑ ΜΟΝΟ ΓΙΑ ΩΦΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΡΩΣΤΩΝ, ΟΣΟ ΕΞΑΡΤΑΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΜΟΥ, ΚΑΙ (ΥΠΟΣΧΟΜΑΙ ΟΤΙ) ΘΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΦΥΛΑΞΩ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΒΛΑΒΗ ΚΑΙ ΑΔΙΚΙΑ.

ΔΕΝ ΘΑ ΧΟΡΗΓΗΣΩ ΘΑΝΑΤΗΦΟΡΟ ΦΑΡΜΑΚΟ ΣΕ ΚΑΝΕΝΑ, ΟΣΟ ΚΑΙ ΑΝ ΠΑΡΑΚΛΗΘΩ . ΟΥΤΕ ΘΑ ΥΠΟΔΕΙΞΩ ΤΕΤΟΙΑ ΣΥΜΒΟΥΛΗ. ΕΠΙΣΗΣ ΔΕΝ ΘΑ ΔΩΣΩ ΣΕ ΓΥΝΑΙΚΑ ΦΑΡΜΑΚΟ ΕΚΤΡΩΤΙΚΟ, ΑΓΝΗ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΗ ΘΑ ΔΙΑΤΗΡΗΣΩ ΤΗ ΖΩΗ ΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΜΟΥ . ΣΕ ΟΣΑ ΣΠΙΤΙΑ ΠΡΟΣΚΑΛΟΥΜΑΙ, ΘΑ ΜΠΑΙΝΩ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΛΟ ΤΩΝ ΑΡΡΩΣΤΩΝ, ΚΡΑΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΜΟΥ ΜΑΚΡΙΑ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΘΕΛΗΜΑΤΙΚΗ ΑΔΙΚΙΑ Η ΑΛΛΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ ΚΑΙ ΠΡΟ ΠΑΝΤΩΝ ΜΑΚΡΙΑ ΑΠΟ ΚΑΘΕ ΑΦΡΟΔΙΣΙΑΚΗ ΠΡΑΞΗ .

ΟΣΑ ΔΕ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΘΑ ΔΩ Η ΘΑ ΑΚΟΥΣΩ, Η ΚΑΙ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΣΧΟΛΙΕΣ ΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ, ΟΣΑ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΠΟΤΕ ΝΑ ΚΟΙΝΟΛΟΓΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟΥΣ ΞΕΘ, ΘΑ ΤΑ ΑΠΟΣΙΩΠΩ, ΥΠΟΛΟΓΙΖΟΝΤΑΣ ΟΤΙ ΑΥΤΑ ΕΙΝΑΙ ΙΕΡΑ ΜΥΣΤΙΚΑ. ΟΣΟ ΛΟΙΠΟΝ ΘΑ ΤΗΡΩ ΤΟΝ ΟΡΚΟ ΜΟΥ ΑΥΤΟ, ΚΑΙ ΔΕΝ ΘΑ ΤΟΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΩ ΕΙΘΕ ΝΑ ΠΕΤΥΧΑΙΝΩ ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΜΟΥ, ΕΧΟΝΤΑΣ ΚΑΛΟ ΟΝΟΜΑ ΠΑΝΤΟΤΕ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΕΑΝ ΟΜΩΣ ΤΟΝ ΠΑΡΑΒΩ ΚΑΙ ΓΙΝΩ ΕΠΙΟΡΚΟΣ, ΝΑ ΠΑΘΩ ΤΑ ΑΝΤΙΘΕΤΑ.

ΔΙΔΟΝΤΑΣ ΑΥΤΟ ΤΟΝ ΟΡΚΟ ΕΥΧΟΜΑΙ ΝΑ ΕΧΩ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ ΜΟΥ ».

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ:

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

Όνοματεπώνυμο: Γεώργιος Ν. Παντελεάκος

Τόπος γέννησης: Σπάρτη Νομού Λακωνίας

Διεύθυνση οικίας: Πανός 11 & Δημητρίου Ράλλη 30, Μαρούσι, ΤΚ 151 24, Αθήνα

Τηλέφωνα επικοινωνίας: 2108027265 – κιν. 6978725025

Υπηκοότητα: Ελληνική

E-mail: g.panteleakos@parliament.gr

ΣΠΟΥΔΕΣ:

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών:

2007-2013, Ιατρική Σχολή Αθηνών

Υποψήφιος Διδάκτωρ Ιατρικής.

2002-2006, Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών

Πτυχιούχος του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Βαθμός 9,2 «ΑΡΙΣΤΑ», πρωτεύσας στο έτος του.

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας:

Τριετής Μεταπτυχιακή Εξειδίκευση στην Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία.

Απολυτήριο Ενιαίου Λυκείου Αρεόπολης, Βαθμός 18,7 «Άριστα».

ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ:

2013-εως σήμερα: Επιστημονικός Συνεργάτης στο ΥΠΕΘΑ.

2009-2013: Επιστημονικός Συνεργάτης στη Βουλή των Ελλήνων.

2007-2009: Ειδικός Επιστημονικός Συνεργάτης στο Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων.

ΞΕΝΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ:

Αγγλικά: Καλή γνώση της Αγγλικής γλώσσας, First Certificate in English (Lower).

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΕΣ:

ECDL CORE ΣΕ 7 ΕΝΟΤΗΤΕΣ: Concepts of IT, Using the computer and managing files, Word, Excell, Powerpoint, Access, Internet.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ:

Panteleakos G, Poulakou-Rebelakou E, Koutsilieris M, «Anatomy and Physiology at the work of Nemesius of Emesa «On the Nature of Man», *Acta Medico-Historica Adriatica* (Epub ahead of print).

Poulakou-Rebelakou E, **Panteleakos G**, Tsiamis C, «Female Struggles for Medical Studies in Athens University», *Asklepios International Annual for History and Philosophy of Medicine* (XXI) 2008: 35-9.

Poulakou-Rebelakou E., Tsiamis C, **Panteleakos G**, Ploumpidis D, «Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453)», *History of Psychiatry* 2009, 20 (4): 468-79.

Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, **Panteleakos G**, Marketos S, «Pharmacology in Byzantine Dental Practice», *Asklepios International Annual for History and Philosophy of Medicine* 2010: 24-27.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, Πλουμπίδης Δ, «Ο ψυχικά άρρωστος ως «θέαμα» στους αθηναϊκούς δρόμους: ιστορικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες από την πρωτεύουσα στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 2009, 26 (4): 536-43.

Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «Μια περίπτωση τεχνητής σίτισης βρέφους στο Βυζάντιο», *Περιοδικό ΔΕΛΤΟΣ* 34-36 (2007-2008): 129-30.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, «Όταν η Βυζαντινή μητέρα αδυνατεί να θηλάσει...», Πρακτικά 3^{ης} Ημερίδας Ιστορίας της Ελληνικής Παιδιατρικής, Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της Παιδιατρικής, σελ. 159-66, Αθήνα 2008.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, Κρεατσάς Γ, «Εντυπώσεις των ξένων περιηγητών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών τον πρώτο αιώνα της λειτουργίας του – ΜΕΡΟΣ Α΄», *Περιοδικό Εφηβική Γυναικολογία, Αναπαραγωγή και Εμμηνόπαυση*, Τόμ. 21, Τευχ. 1, σελ. 49-60, Αθήνα 2009.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Έφη, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, Κρεατσάς Γ, «Εντυπώσεις των ξένων περιηγητών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών τον πρώτο αιώνα της λειτουργίας του – ΜΕΡΟΣ Β΄», *Περιοδικό Εφηβική Γυναικολογία, Αναπαραγωγή και Εμμηνόπαυση*, Τόμ. 21, Τευχ. 1, σελ. 173-85, Αθήνα 2009.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, «Η αποτύπωση των Ασκληπιείων στην Κλασική και στην Ελληνιστική Κωμωδία», *Περιοδικό ΔΕΛΤΟΣ*, Τευχ. 40, (2010): 73-77.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ – ΑΝΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ:

Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «*Ορειβάσιος Περγαμηνός: ένας ένδοξος εκπρόσωπος της Βυζαντινής Ιατρικής*», Αναρτημένη Ανακοίνωση στο 14^ο Επιστημονικό Συνέδριο Φοιτητών Ιατρικής Ελλάδος - 2^ο Διεθνές Forum Φοιτητών Ιατρικής και Νέων Ιατρών Ελλάδος, 9-11 Μαΐου 2008, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών.

Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «*Παρουσίαση της πρώτης περίπτωσης τεχνητής σίπισης βρέφους στο Βυζάντιο*», Αναρτημένη Ανακοίνωση στο 14^ο Επιστημονικό Συνέδριο Φοιτητών Ιατρικής Ελλάδος - 2^ο Διεθνές Forum Φοιτητών Ιατρικής και Νέων Ιατρών Ελλάδος, 9-11 Μαΐου 2008, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών.

Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «*Επέμβαση χειρουργικού διαχωρισμού σιαμαίων διδύμων στο Βυζάντιο*», Αναρτημένη Ανακοίνωση στο 14^ο Επιστημονικό Συνέδριο Φοιτητών Ιατρικής Ελλάδος - 2^ο Διεθνές Forum Φοιτητών Ιατρικής και Νέων Ιατρών Ελλάδος, 9-11 Μαΐου 2008, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, «*Η αποτύπωση των Ασκληπιείων στην Κλασική και στην Ελληνιστική Κωμωδία*», Αναρτημένη Ανακοίνωση στην 2η Αμφικτυονία Εταιρειών και Συλλόγων Ιστορίας της Ιατρικής και Ηθικής - Δεοντολογίας του Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος Κώ, Απρίλιος-Μάιος 2009.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, **Παντελεάκος Γ**, Τσιάμης Κ, «*Τελετουργική εγκατάλειψη ασθενών στην επιθανάτια κλίνη κατά τη Βυζαντινή περίοδο*», Ανακοίνωση στην 2η Αμφικτυονία Εταιρειών και Συλλόγων Ιστορίας της Ιατρικής και Ηθικής - Δεοντολογίας του Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος Κώ, Απρίλιος-Μάιος 2009.

Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, Τσιάμης Κ, **Παντελεάκος Γ**, «*Η αποτύπωση των Ασκληπιείων στην Κλασική και στην Ελληνιστική Κωμωδία*», Ανακοίνωση στην 2^η Αμφικτυονία Εταιρειών και Συλλόγων Ιστορίας της Ιατρικής και Ηθικής - Δεοντολογίας του Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος Κώ, Απρίλιος-Μάιος 2009.

Παντελεάκος Γ, «Επέμβαση διαχωρισμού σιαμαίων παιδων στο Βυζάντιο», *Τετραμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό «Perceptum»*, Τευχ. 1^ο, Οκτώβριος 2008, σελ. 8-10.

Παντελεάκος Γ, «Ορειβάσιος ο Περγαμηνός: ένας ένδοξος εκπρόσωπος της Βυζαντινής ιατρικής», *Τετραμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό «Perceptum»*, Τευχ. 1^ο, Οκτώβριος 2008, σελ. 48-55.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Ημερομηνία ορισμού Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: 17/7/2007

Τίτλος Διδακτορικής Διατριβής: «Η Φυσιολογία κατά τους Βυζαντινούς Χρόνους»

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

- 1. Κουτσιλιέρης Μιχαήλ, Καθηγητής Πειραματικής Φυσιολογίας (Επιβλέπων)**
- 2. Λυμπέρη-Κυριακοπούλου Μαρία, Αν. Καθηγήτρια Πειραματικής Φυσιολογίας**
- 3. Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ελευθερία-Φωτεινή, Επ. Καθηγήτρια Ιστορίας της Ιατρικής**

1^η Έκθεση Προόδου: 14/5/2008

2^η Έκθεση Προόδου: 1/3/2010

3^η Έκθεση Προόδου: 5/4/2013

Ημερομηνία Καταθέσεως της Διδακτορικής Διατριβής: 12/6/2013

Επταμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

- 1. Κουτσιλιέρης Μιχαήλ, Καθηγητής Πειραματικής Φυσιολογίας**
- 2. Σκανδαλάκης Παναγιώτης, Καθηγητής Περιγραφικής Ανατομικής**
- 3. Ανδρούτσος Γεώργιος, Καθηγητής Ιστορίας της Ιατρικής**
- 4. Λυμπέρη-Κυριακοπούλου Μαρία, Αν. Καθηγήτρια Πειραματικής Φυσιολογίας**
- 5. Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ελευθερία-Φωτεινή, Επ. Καθηγήτρια Ιστορίας της Ιατρικής**
- 6. Αρμακόλας Αθανάσιος, Επ. Καθηγητής Πειραματικής Φυσιολογίας**
- 7. Φιλίππου Αναστάσιος, Λεκτορας Πειραματικής Φυσιολογίας**

**Αφιερώνεται στην Οικογένεια μου
και στους Καθηγητές μου
για την αμέριστη συμπαράσταση τους
και στη μνήμη του Καθηγητού Σπύρου Μαρκέτου
ο οποίος πρώτος συνέλαβε την ιδέα
εκπόνησης της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής**

Εικ. 2: Απεικόνιση της ιατρικής επιστήμης, από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στα Προπύλαια του Παν/μιου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος:	14
Εισαγωγή:	16
Γενικό Μέρος:	26
I. Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4 ^{ος} αι. μ.Χ.)	27
II. Νεμέσιος Εμέσης (4 ^{ος} αι. μ.Χ.)	36
III. Γρηγόριος Νύσσης (4 ^{ος} αι. μ.Χ.)	38
IV. Βασίλειος ο Μέγας (4 ^{ος} αι. μ.Χ.)	40
V. Ιάκωβος Ψυχριστός (5 ^{ος} αι. μ.Χ.)	46
VI. Αέτιος Αμιδηνός (6 ^{ος} αι. μ.Χ.)	48
VII. Αλέξανδρος Τραλλιανός (6 ^{ος} αι. μ.Χ.)	58
VIII. Παλλάδιος ο Αλεξανδρινός (6 ^{ος} αι. μ.Χ.)	63
IX. Παύλος Αιγινήτης (7 ^{ος} αι. μ.Χ.)	66
X. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7 ^{ος} αι. μ.Χ.)	73
XI. Μελέτιος Μοναχός ή Ιατροσοφιστής (8 ^{ος} αι. μ.Χ.)	80
XII. Λέων Ιατροσοφιστής (9 ^{ος} αι. μ.Χ.)	82
XIII. Φώτιος ο Μέγας (9 ^{ος} αι. μ.Χ.)	85
XIV. Θεοφάνης Νόννος (10 ^{ος} αι. μ.Χ.)	88
XV. Μιχαήλ Ψελλός (11 ^{ος} αι. μ.Χ.)	95
XVI. Συμεών Σηθ (11 ^{ος} αι. μ.Χ.)	100
XVII. Θεόδωρος Πρόδρομος (12 ^{ος} αι. μ.Χ.)	104
XVIII. Νικηφόρος Βλεμμύδης (12 ^{ος} αι. μ.Χ.)	112
XIX. Νικόλαος Μυρεψός (13 ^{ος} αι. μ.Χ.)	114
XX. Δημήτριος Πεπαγωμένος (13 ^{ος} αι. μ.Χ.)	118
XXI. Νεόφυτος Προδρομηνός (14 ^{ος} αι. μ.Χ.)	120

XXII. Ιωάννης Ακτουάριος (14^{ος} αι. μ.Χ.)	123
XXIII. Ιωάννης Αργυρόπουλος (15^{ος} αι. μ.Χ.)	129
XXIV. Ανωνύμου Συγγραφέως	133
Ειδικό Μέρος:	163
Συμπεράσματα:	237
Ονομαστικός Πίνακας:	258
Χρονολογικός Πίνακας:	269
Επεξήγηση Εικόνων:	270
Περίληψη:	277
Summary:	279
Βιβλιογραφία:	281

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή, σκοπό έχει τη μελέτη και επεξεργασία των συγγραμμάτων ορισμένων από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Βυζαντινής Ιατρικής, στα έργα των οποίων περιέχονται πρωτότυπα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας.

Στο Εισαγωγικό μέρος που ακολουθεί, παραθέτουμε μια σύντομη ιστορία της Ιατρικής των Βυζαντινών χρόνων, με αναφορά σε συγκεκριμένους εκπροσώπους, στα έργα των οποίων περιλαμβάνονται στοιχεία Ιατρικής φυσιολογίας όπως π.χ. ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Παύλος Αιγινήτης (7^{ος} αι. μ.Χ.).

Πέραν όμως αυτών, υπήρξαν και κάποιοι άλλοι Βυζαντινοί συγγραφείς, λιγότερο γνωστοί, οι οποίοι έγραψαν εξολοκλήρου έργα που ασχολούνται με την ανατομική κατασκευή και την φυσιολογία του ανθρωπίνου σώματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Νεμέσιος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.), το έργο του οποίου με τίτλο «Περί της του ανθρώπου κατασκευής», αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο παράδειγμα της χριστιανικής ανθρωπολογίας, επηρεάζοντας καθοριστικά μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς όπως για παράδειγμα τον τον Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο (7^{ος} αι. μ.Χ.), τον Μελέτιο Ιατροσοφιστή (8^{ος} αι. μ.Χ.), τον Λέοντα τον Ιατροσοφιστή (9^{ος} αι. μ.Χ.), οι οποίοι συνέγραψαν έργα Ιατρικής Φυσιολογίας με τον ίδιο ή παρεμφερή τίτλο.

Στη συνέχεια, στο Γενικό μέρος της διδακτορικής διατριβής, περιλαμβάνονται τα βιογραφικά στοιχεία ανά συγγραφέα, η ανάλυση των έργων τους, επικεντρωμένη στα στοιχεία Φυσιολογίας που αυτά έχουν, παραθέτοντας τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μελέτη τους. Πρέπει να επισημανθεί ότι έχει δοθεί έμφαση στους Βυζαντινούς συγγραφείς, οι οποίοι έγραψαν αυτούσια έργα «Περί Κατασκευής Ανθρώπου» και οι οποίοι ελάχιστα ως τώρα έχουν μελετηθεί.

Στο Ειδικό μέρος της διατριβής παρατίθενται τα τελικά συμπεράσματα της μελέτης, με αναφορές στα κοινά στοιχεία των συγγραφέων και τις επιρροές που δέχθηκαν από την

Ιπποκρατική και την Γαληνική Χυμοπαθολογία, τις απόψεις τους για την λειτουργία του εγκεφάλου, της καρδιάς και του ήπατος και τη συμβολή των τριών αυτών ζωτικών οργάνων στην διατήρηση της ανθρώπινης ζωής. Επίσης ένα άλλο θέμα που εμπεριέχεται και αναλύεται στο κεφάλαιο αυτό, είναι οι απόψεις των Βυζαντινών συγγραφέων γύρω από το ζήτημα της εκτέλεσης ανατομικών ερευνών, για την κατανόηση της ανατομικής κατασκευής και της φυσιολογίας του ανθρωπίνου σώματος. Η στάση των Βυζαντινών ιατρών και συγγραφέων γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, φανερώνει την «ανεκτικότητα» της Βυζαντινής επιστήμης στην εκτέλεση ανατομικών ερευνών, γεγονός που ενισχύει την επιχειρηματολογία μας, ότι το Βυζάντιο επέδειξε «πρωτοτυπία» σε ορισμένα θέματα που αφορούν την Ιατρική. Επιπλέον γίνεται αναφορά στον χριστιανικό χαρακτήρα που εξέλαβε η Βυζαντινή ιατρική, η οποία διέσωσε τα επιτεύγματα της αρχαίας Ελληνικής ιατρικής γνώσης, διαδίδοντας τα μέσω των αραβικών μεταφράσεων στην Μεσαιωνική Δύση.

Στο τελευταίο μέρος της διατριβής υπάρχει ονομαστικός πίνακας, όπου με συντομία δίνεται η βιο-εργογραφία του κάθε συγγραφέα που περιλαμβάνεται στην διατριβή, ακολουθεί χρονολογικός πίνακας των συγγραφέων, κατάλογος επεξήγησης των εικόνων της διατριβής και τέλος παράθεση κατα αλφαβητική σειρά της αναλυτικής βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε. Περιλαμβάνεται επίσης περίληψη της διδακτορικής διατριβής στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

Εικ. 3: Βυζαντινό χειρόγραφο του 15^{ου} αι. μ.Χ. που αναπαριστά τον Ιπποκράτη.

Η Βυζαντινή περίοδος (330-1453 μ.Χ.) είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιατρική επιστήμη, επειδή διαφύλαξε την ανεκτίμητη κληρονομιά των αρχαίων ελληνικών ιατρικών κειμένων, διέσωσε τα επιτεύγματα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής πρακτικής (Ιπποκρατική και Γαληνική κληρονομιά) εφαρμόζοντας παράλληλα νέες επιστημονικές μεθόδους και πρωτότυπες ιατρικές πρακτικές [1].

Χάρη στην Βυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά και τα χειρόγραφα των Βυζαντινών συγγραφέων, διασώθηκαν πολύτιμα κείμενα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής κληρονομιάς, τα οποία μέσω των μεταφράσεων μεταλαμπαδεύτηκαν στον Αραβικό κόσμο και τη Δύση [2].

Εικ. 4: Τοιχογραφία από Ναό στην πόλη Anagni της Ιταλίας. Απεικονίζει τους δύο κορυφαίους ιατρούς της αρχαιότητας, τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό, να συνομιλούν. Οι δυο αυτοί γιατροί της αρχαιότητας αποτελούν τις σημαντικότερες επιρροές της Βυζαντινής Ιατρικής.

Η προσεκτική παρατήρηση και έρευνα των έργων των Βυζαντινών ιατρών έχει δείξει ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς παρά τη σταθερή προσήλωση τους στην Γαληνική κυρίως παράδοση, προσέθεσαν σημαντικά στοιχεία στην γνώση και ειδικότερα στην Ιατρική Επιστήμη [3].

Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της Βυζαντινής Ιατρικής, όπως για παράδειγμα ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, ο Παύλος Αιγινήτης [4], ο Αέτιος Αμιδηνός, ο Αλέξανδρος Τραλλιανός κ.α. έκαναν χρήση της κληρονομιάς που μας παρέδωσαν οι εκπρόσωποι της κλασικής και ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, με αποτέλεσμα να επιτελεστεί η ομαλή

μετάβαση από την αρχαία ιατρική, στην ιατρική - θεραπευτική της Βυζαντινής περιόδου, η οποία όμως πρέπει να τονίσουμε ότι απέκτησε επιστημονικό χαρακτήρα, περιέχοντας και αρκετά πρωτότυπα στοιχεία.

Τα πρωτότυπα στοιχεία αλλά και οι επιστημονικές ανακαλύψεις-παρατηρήσεις γύρω από τη λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού θα «αποκαλυφθούν» στη συνέχεια μέσα από την παράθεση αλλά και την ανάλυση των έργων των Βυζαντινών συγγραφέων τους οποίους μελετούμε στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Με τον όρο **Βυζαντινή Ιατρική**, όπως άλλωστε πράττουν και οι περισσότεροι μελετητές της Ιστορίας της Ιατρικής, αποκαλούμε την ιατρική θεωρία και πρακτική η οποία έλαβε χώρα κατά την Βυζαντινή περίοδο, η οποία ξεκινά από το 330 μ.Χ. και ολοκληρώνεται το 1453 μ.Χ. [5].

Όπως κάθε χρονική τομή και κάθε χρονικός περιορισμός της αδιάκοπης ιστορικής εξέλιξης, έτσι και τα χρονικά όρια που προτείνονται για την Βυζαντινή περίοδο είναι συμβατικά [6].

Κατά το 330 μ.Χ., οπότε και θεωρούμε το έτος αυτό ως ορόσημο της Βυζαντινής Ιστορίας, επομένως και της Βυζαντινής Ιατρικής, έχουμε τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης, που έγιναν το Μάιο αυτού του έτους. Το τέλος της Βυζαντινής Ιατρικής το τοποθετούμε στα 1453 μ.Χ., οπότε και έχουμε την κατάληψη της Πόλης από τους Τούρκους και την καταστροφή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Κατ' αντιστοιχία με την ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έτσι και η Βυζαντινή Ιατρική αποτελείται από τρεις περιόδους: α) την Πρωτοβυζαντινή περίοδο 4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ. β) τη Μεσοβυζαντινή 8^{ος} -12^{ος} μ.Χ. και γ) την Υστεροβυζαντινή 13^{ος} -14^{ος} αι. μ.Χ. [7].

Κατά την **Πρωτοβυζαντινή περίοδο** (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.) έχουμε την συνέχιση της παράδοσης της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Βασικοί εκπρόσωποι της αρχαίας ελληνικής ιατρικής όπως ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός, ο Ηρόφιλος, ο Διοσκορίδης επηρέασαν τους Βυζαντινούς ιατρούς αυτής της περιόδου. Μέσα από την μελέτη των έργων του

Ορειβασίου Περγαμηνού [8], του Νεμεσίου Εμέσης [9], του Αετίου του Αμιδηνού [10], και του ένδοξου Βυζαντινού χειρουργού Παύλου Αιγινήτη [11], βλέπουμε το πόσο επηρεάστηκαν από τα έργα κυρίως του Ιπποκράτη και του Γαληνού, και για τον λόγο αυτό μπορούμε ελεύθερα να υποστηρίξουμε ότι αποτέλεσαν τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ του αρχαίου Ελληνικού πνεύματος και της Χριστιανικής (Βυζαντινής) κοσμοθεωρίας και αντίληψης. Τα συγγράμματα των κορυφαίων αρχαίων Ελλήνων ιατρών, μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά, και αποτέλεσαν την κύρια πηγή των ιατρικών γνώσεων στα Βυζαντινά χρόνια [12].

Πρέπει όμως να τονιστεί ότι οι προαναφερθέντες Βυζαντινοί εκπρόσωποι παρήγαγαν και πρωτότυπο επιστημονικό έργο, δεν ήταν απλώς εραμιστές των έργων και των απόψεων των αρχαίων Ελλήνων ιατρών.

Η Πρωτοβυζαντινή περίοδος ξεκινά με την ανάληψη της εξουσίας από τον αυτοκράτορα Μέγα Κωνσταντίνο (324 μ.Χ.) και φτάνει περίπου ως τα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641 μ.Χ.). Όσον αφορά τις επιστήμες και ειδικότερα την ιατρική, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την άνθηση της Αλεξανδρινής Σχολής αλλά και την αυξανόμενη σημασία της Κωνσταντινούπολης ως πολιτιστικού και επιστημονικού κέντρου [13].

Κατά την περίοδο αυτή οι σημαντικότεροι ιατροί της εποχής σπουδάζουν στην Αλεξάνδρεια, όπου επικρατεί ο νεοπλατωνισμός και ο αριστοτελισμός. Η διδασκαλία της ιατρικής περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο την εκμάθηση των έργων του Ιπποκράτη και έπεται η μελέτη των έργων του Γαληνού [14].

Σ' αυτή την περίοδο τέσσερις είναι οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της Αλεξανδρινής Σχολής τους οποίους θα μελετήσουμε και συγκεκριμένα ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αέτιος ο Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Παύλος ο Αιγινήτης (7^{ος} αι. μ.Χ.). Πέραν αυτών όμως μεγάλη σπουδαιότητα για την Ιστορία της Ιατρικής αλλά και την μελέτη της Βυζαντινής Φυσιολογίας αποτελεί και το έργο

«Περί Φύσεως Ανθρώπου» του Νεμεσίου Επισκόπου Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.) με εμφανή τα σημάδια της Γαληνικής επιρροής [15].

Επίσης σημαντικός συγγραφέας της Πρωτοβυζαντινής περιόδου είναι και ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης (7^{ος} αι. μ.Χ.) ο οποίος συνέγραψε πέραν των άλλων έργων του, μια σπουδαία ανατομικοφυσιολογική πραγματεία με τίτλο «Περί της του ανθρώπου κατασκευής (De Corporis Humani Fabrica)», που αποτελείται από πέντε βιβλία [16].

Κατά τη **Μεσοβυζαντινή περίοδο** (8^{ος}-12^{ος} αι. μ.Χ.) υπήρξε περιορισμός στη χρήση της προγενέστερης ιατρικής παράδοσης ενώ παρατηρούμε την ανάπτυξη της Βυζαντινής Ιατρικής με πρωτότυπες απόψεις και θεωρίες. Συγχρόνως το επιστημονικό και ερευνητικό έργο εξέλαβε ιατροφιλοσοφικό χαρακτήρα ο οποίος εκφράστηκε μέσα από ιατρολογοτεχνικά δημιουργήματα όπως το «Πόνημα ιατρικό άριστον δι' ιάμβων» του Μιχαήλ Ψελλού [17].

Σημαντικός εκπρόσωπος αυτής της περιόδου είναι και ο Μοναχός Μελέτιος ο Ιατροσοφιστής, ο οποίος έζησε κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας. Έγραψε μια πραγματεία Ιατρικής Φυσιολογίας με τίτλο «Πόνημα εν συνόψει περί φύσεως ανθρώπου» [18] με ανθρωπολογικό-τελεολογικό προσανατολισμό αντίστοιχο των έργων του Νεμεσίου Εμέσης και του Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου.

Τέλος κατά την **Υστεροβυζαντινή περίοδο** (13^{ος}-14^{ος} αι. μ.Χ.) η ιατρική εμπλουτίστηκε με στοιχεία αραβικής επιστήμης [19] παρουσιάζοντας σπουδαία αποτελέσματα ιδιαίτερα τον κλάδο της Φαρμακολογίας. Είναι κοινή πεποίθηση των συγγραφέων αυτής της εποχής ότι το βάρος πλέον της θεραπείας μετατίθεται στην γνώση των φαρμάκων. Πολλοί συγγραφείς ακόμη και της Μεσοβυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα ο Θεοφάνης Νόννος ή Χρυσοβαλάντης, δίνουν προτεραιότητα στην φαρμακευτική θεραπεία παρά στις χειρουργικές επεμβάσεις [20]. Παράλληλα συστηματοποιήθηκαν και πολλοί τομείς της Ιατρικής όπως η Διαιτολογία, η Υγιεινή, η Οδοντιατρική (Νεόφυτος Προδρομηνός), η Γηριατρική (Αέτιος Αμιδηνός, Ιωάννης

Ακτουάριος) με αποτέλεσμα να υπάρξει η θεμελίωση και ο διαχωρισμός των ιατρικών ειδικοτήτων [21]. Τέλος στα μέσα του 15^{ου} αι. μ.Χ. έχουμε την «έξοδο» των τελευταίων μεγάλων Βυζαντινών ιατρών στη Δύση, λίγο πριν την κατάρρευση της αυτοκρατορίας στα 1453 μ.Χ.

Σύμφωνα μάλιστα με την «ελληνοκεντρική» άποψη που εκφράζεται από πολλούς μελετητές, η επίτευξη της Αναγέννησης που πραγματοποιήθηκε στη Δύση οφείλεται αποκλειστικά στους Βυζαντινούς λογίους, που αναγκάστηκαν λόγω της Άλωσης της Πόλεως από τους Οθωμανούς, να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και καταφύγουν στην Δύση, έχοντας μαζί τους τους θησαυρούς της αρχαιοελληνικής γραμματείας, τους οποίους διέδωσαν, μέσω της Ιταλίας στην Εσπερία, προκαλώντας την στροφή προς την αρχαιότητα και την Αναγέννηση [22].

Στη Βυζαντινή ιατρική παρατηρήθηκε εμπλουτισμός της Φαρμακολογίας με την εισαγωγή νέων φαρμακευτικών ουσιών, ενώ εφαρμόστηκαν με επιτυχία ιδιαίτερα απαιτητικές και χρονοβόρες χειρουργικές επεμβάσεις βουβωνοκήλης, κισσοκήλης, υδροκήλης, βρογχοκήλης, ερμαφρόδιτων [23], διαχωρισμός σιαμαίων διδύμων [24-26], υποσπαδίας [27], υδροκεφάλου [28] κ.α. που μαρτυρούν το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής Χειρουργικής και της Ιατρικής γενικότερα.

Η Βυζαντινή ιατρική σκέψη όπως διαμορφώθηκε από τη γόνιμη διασταύρωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος με το χριστιανισμό συνέβαλε στην εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης αλλά παράλληλα άνοιξε νέους δρόμους στη θεραπευτική αντιμετώπιση πολλών νοσολογικών οντοτήτων καθώς και στην θεώρηση του αρρώστου ως ενιαίου ψυχοσωματικού συνόλου [29].

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της Βυζαντινής ιατρικής: πρώτον η άμεση επαφή της με την κληρονομιά της αρχαίας Ελληνικής ιατρικής γνώσης αλλά και η καλλιέργεια της με τέτοιον τρόπο ούτως ώστε να υπάρξουν πρωτότυπες απιδόσεις σε διάφορους ιατρικούς κλάδους και δεύτερον η

συστηματική οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας σε τέτοια έκταση, ούτως ώστε να καλύπτει τις διάφορες νόσους, την εγκυμοσύνη και τους τοκετούς, την βρεφική και την παιδική ηλικία και τέλος το γήρας **[30]**.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ:

- [1] Scarborough J, «*Symposium on Byzantine Medicine-Introduction*», DOP 38, 1985.
- [2] Nutton V, "Medicine in Medieval Western Europe, 1000-1500.", *The Western Medical Tradition* 800 (1995): 139-205.
- [3] Runciman S, «*Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λάμπρου Καμπερίδη, σελ. 103, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1980.
- [4] Καλαντζής Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «Ορειβάσιος και Παύλος Αιγινήτης: δύο Βυζαντινοί ιατροί πρωτοπόροι στην Πλαστική Χειρουργική», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 2006; 23 (5): 536-540.
- [5] Καραμπερόπουλος Δ, «*Βυζαντινή Θεραπευτική*», περιέχεται στα πρακτικά του Συνεδρίου «Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός», σελ. 91-100, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.
- [6] Καραγιαννόπουλος Ι, «*Το Βυζαντινό κράτος*», σελ. 58, Εκδόσεις Βανιάς, Θεσσαλονίκη 2001.
- [7] Beck H, «*Η Βυζαντινή χιλιετία*», Εκδόσεις ΜΙΕΤ, μετάφραση Κούρτοβικ Δημοσθένη, σελ 40-42, Αθήνα 2005.
- [8] Raeder I, «*Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae*», Vol. I-IV, B. Teubner, Lipsiae et Berolini, 1928-1933.
- [9] Migne J, «*Nemesius Emesenus de Natura hominis*», PG 40, σελ. 479-844, Paris 1863.
- [10] Olivieri A, «*Aetii Amideni Libri medicinales I-IV*», B. Teubner, Lipsiae et Berolini 1935.
- [11] Briau R, «*Chirurgie de Paul d' Egine*», V. Masson, Paris 1855.
- [12] Krumbacher K, «*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*», μετάφραση Σωτηριάδης Γιώργος, Τόμος 2^{ος}, σελ. 414, τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1900.

- [13] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 113, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [14] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 287, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [15] **Van der Eijk P**, «The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping», *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.
- [16] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri I-V, Oxonii, 1842.
- [17] **Ideler I**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I-II, XIII «De Re Medica», σελ. 203-243, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [18] **Μελετίου Ιατροσοφιστού**, «*Περί της του ανθρώπου κατασκευής*», PG 64, 1076-1309, Paris 1862.
- [19] **Γούτας Δ**, «*Η Αρχαία Ελληνική σκέψη στον Αραβικό Κόσμο*», σελ. 106-134, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2001.
- [20] **Bernard St. J**, «*Theophanis Nonni: epitome de curatione morborum*», Vol. I-II, Gotha and Amsterdam, 1794-95.
- [21] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 97-100, Ιατρικές Εκδόσεις ΒΗΤΑ, 2000.
- [22] **Λαμπάκης Σ**, «*Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση*», περ. στον Τόμο «Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης», Έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σελ. 31, Αθήνα 2004.
- [23] **Lascaratos J, Kostakopoulos A**, «Operations on hermafrodites and castration in Byzantine times (324-1453 AD)», *Urol. Int.* 58 (1997): 232-235.
- [24] **Pentogalos G, Lascaratos J**, «A Surgical operation performed on siamese twins during the tenth and century in Byzantium», *Bull. Hist. Med.* 1984, 58: 99-102.

- [25] **Ματσάγγας Α, Μαρκέτος Σ**, «Χειρουργική επέμβαση επί συμφυών παιδων στο Βυζάντιο κατά τον Ι΄ αιώνα», *MMG* 13(4), σελ. 415-422, 1985.
- [26] **Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «Επέμβαση Χειρουργικού διαχωρισμού σιαμαίων διδύμων στο Βυζάντιο», *Α/Α* 14^ο Συνέδριο ΕΕΦΙΕ.
- [27] **Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E, Rebelakos A, Marketos S**, «The first case of epispadias: an unknown disease of the Byzantine Emperor Heraclius (610-641 AD)», *BJU* 1955; 76 (3): 380-383.
- [28] **Lascaratos J, Panourias I, Sakas D**, «Hydrocephalus according to Byzantine writers», *Neurosurgery* 55 (1): 214-221, 2004.
- [29] **Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «*Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο*», Διδακτορική Διατριβή - Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, σελ. 27, Αθήνα 1992.
- [30] **Καραβίτη-Φερεκύδου Α**, «Η ιατρική στο Βυζάντιο και η επίδραση της στην Αραβική και Ευρωπαϊκή ιατρική», σελ. 178-188, Τόμος 31, Τεύχος 4, Περ. *Ελληνική Ωτορινολαρυγγολογία Χειρουργική Κεφαλής και Τραχήλου*.

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ:

Εικ. 5: Βυζαντινό χειρόγραφο του 15^{ου} αι. μ.Χ. που αναπαριστά τον Γαληνό.

I. Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (325-403 μ.Χ.)

Εικ. 6: Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (Κώδικας 3632 του Παν/μιου της Bologna).

Κατά τον 4ο αι. μ.Χ. ο σημαντικότερος από τους Βυζαντινούς ιατρούς είναι ο **Ορειβάσιος ο Περγαμηνός**. Ορισμένοι από τους ιστορικούς της Ιατρικής χαρακτηρίζουν τον Ορειβάσιο ως τον «Υπάτο των ιατρών του καιρού του», υποστηρίζοντας ότι υπήρξε ο πρώτος σημαντικός ιατρός του Βυζαντίου, ο οποίος και δεν ξεπεράστηκε από κανέναν διάδοχο του [1], [2].

Ήταν ευγενικής καταγωγής, καθώς προερχόταν από οικογένεια πατρικίων, με έτος γέννησης του 325 μ.Χ., στην πόλη Πέργαμο της Μικράς Ασίας (εξ ου και το προσωνύμιο Περγαμηνός), πόλη από την οποία καταγόταν επίσης και ο Γαληνός. Σπούδασε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια υπό την καθοδήγηση του ιατροσοφιστή Ζήνωνα του Κυπρίου [3].

Συνέχισε τις σπουδές του στην Αθήνα, όπου και γνώρισε κατά το έτος 355 μ.Χ. το νεαρό τότε σπουδαστή της Φιλοσοφίας, Φλάβιο Κλαύδιο Ιουλιανό (Flavius Claudius Julianus) (332-363 μ.Χ) ανιψιό του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Τους δύο νεαρούς άνδρες τους συνέδεσε το έντονο ενδιαφέρον αλλά και η συμπάθεια τους για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την επιστήμη που αυτός είχε αναπτύξει. Ήταν και οι δύο ένθερμοι υποστηρικτές και οπαδοί της εθνικής θρησκείας. Είχαν μελετήσει σχολαστικά την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και αποδοκίμαζαν έντονα την Χριστιανική θρησκεία, η οποία όμως από το 313 μ.Χ., είχε εξισωθεί με τις υπόλοιπες θρησκείες της αυτοκρατορίας, προσελκύοντας πλήθος οπαδών [4], [5].

Το 355 μ.Χ. ο Ιουλιανός ορίστηκε διάδοχος του θρόνου, καίσαρας (caesar) από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο Β΄ (337-361 μ.Χ.), ο οποίος του ανέθεσε τη διοίκηση της Γαλατίας, με ειδική αποστολή την προάσπιση του συνόρου του ποταμού Ρήνου. Ο

Ορειβάσιος τότε ακολούθησε τον Καίσαρα και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανό στην Γαλατία ως προσωπικός του ιατρός. Οι πολλές επιτυχίες του νεαρού Ιουλιανού στο πεδίο της μάχης εναντίον των Αλαμανών, του προσπόρισαν την αγάπη αλλά και τον σεβασμό των στρατιωτών του, τον κατέστησαν όμως ύποπτο στον αυτοκράτορα Κωνσταντίο, ο οποίος για τον λόγο αυτό ζήτησε από τον Ιουλιανό, το καλύτερο τμήμα των στρατευμάτων του για να το χρησιμοποιήσει στο ανατολικό μέτωπο εναντίον των Περσών. Η κίνηση αυτή του Κωνσταντίου όμως είχε ως αποτέλεσμα την άρνηση των στρατιωτικών τμημάτων να μεταβούν στην Ανατολή, οπότε και στασίασαν έναντι του Κωνσταντίου, ανακηρύσσοντας αυτοκράτορα τον Ιουλιανό κατά το έτος 360 μ.Χ. [6].

Ο Ορειβάσιος συμβούλευε πάντα τον Φιλόσοφο Στρατηγό και επί πολιτικών και άλλων θεμάτων, πέραν από τις ιατρικές υπηρεσίες που του προσέφερε στα πεδία των μαχών. Μάλιστα ο Ιουλιανός ενδιαφερόταν προσωπικά για τα συγγράμματα και τις επιστημονικές μελέτες του Ορειβασίου, ενώ αρκετές φορές τον προέτρεπε για τη συγγραφή εργασιών [7].

Εικ. 7: Ο Ορειβάσιος συζητά με τον ιατρό Φίλιππο (Κώδικας 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna).

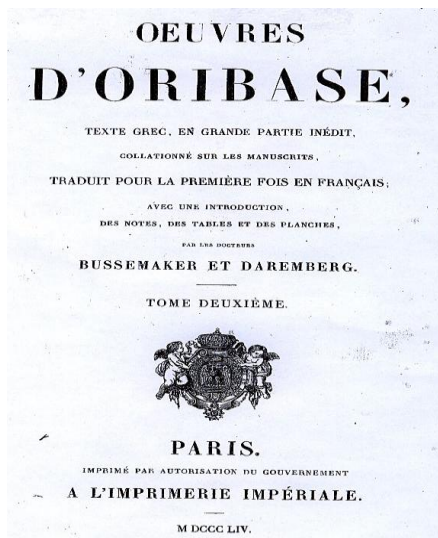
Εκεί στο πεδίο των μαχών της Γαλατίας, με εντολή του Ιουλιανού συνέγραψε μια επιτομή των έργων του Γαληνού, η οποία δυστυχώς σήμερα δεν υπάρχει [8].

Αναφορά γι' αυτήν υπάρχει μόνον στην «Βιβλιοθήκη» του Πατριάρχη Φωτίου, κατά τρόπον αντίστοιχο με την αναφορά την οποία κάνει στο ίδιο έργο του και για τους δεκαέξι ιατρικούς λόγους του Αετίου Αμιδηνού [9].

Με προτροπή επίσης του Ιουλιανού, ο Ορειβάσιος ξεκίνησε την προετοιμασία της συγγραφής της βασικής εργασίας του, μιας ογκωδέστατης Ιατρικής εγκυκλοπαίδειας θα μπορούσαμε να πούμε, των «Ιατρικών Συναγωγών», που αποτελείται από συνολικά εβδομήντα (70) βιβλία. Σήμερα σώζεται περίπου το ένα τρίτο των έργων του και συγκεκριμένα τα βιβλία 1 ως 10, 14 ως 16 (το 16^ο αποσπασματικά), 21 και 22, 24 και 25, 44 ως 51 [10].

Στοιχεία Ανατομικής και Φυσιολογίας εντοπίζονται στο εικοστό τέταρτο (κδ') και το εικοστό πέμπτο (κε') βιβλίο, που εντάσσονται στον τρίτο τόμο της έκδοσης του I. Raeder, την οποία και χρησιμοποιούμε για τη μελέτη των έργων του Ορειβασίου Περγαμηνού.

Ο Ορειβάσιος στο προοίμιο του πρώτου βιβλίου των Ιατρικών Συναγωγών, μας πληροφορεί για τη δομή και τη μέθοδο που ακολουθεί στο μεγάλο αυτό ερασιδικό του έργο. Αναφέρει ότι προσπάθησε να επιλέξει το καλύτερο από πρακτική και υφολογική άποψη, να αποφύγει τις επαναλήψεις και να προσφέρει για κάθε ασθένεια τη σωστή θεραπευτική οδηγία: *«Πάντων των αρίστων ιατρών αναζητήσαντα και τα καιριώτατα συναγαγείν και πάντα όσα χρησιμεύει προς αυτό το τέλος της ιατρικής»*. Βασισμένο στις Ιπποκρατικές και τις Γαληνικές αρχές, το έργο του περιέχει θέματα ανατομίας και φυσιολογίας, γενικής διαιτητικής, φαρμακολογίας (materia medica), διαγνωστικής, ειδικής παθολογίας, θεραπευτικής και χειρουργικής.

Εικ. 8: Έκδοση των έργων του Ορειβασίου των Bussemaker και Daremberg, Paris, 1851-1862.

Πηγές του υπήρξαν αρχαιότεροι από αυτόν ιατροί όπως για παράδειγμα ο Γαληνός, ο Διοσκορίδης, ο Άντυλος, ο Αρχιγένης, ο Ρούφος, ο Ασκληπιάδης, Σωρανός και άλλοι εκπρόσωποι της αρχαίας ελληνικής ιατρικής.

Στις Ιατρικές Συναγωγές του Ορειβασίου περιλαμβάνονται αποσπάσματα των έργων του Φιλαγρίου (4^{ος} αι. μ.Χ.) και του Ποσειδωνίου (3^{ος} αι. μ.Χ) [11].

Πέραν όμως από την συγγραφή των σπουδαίων ιατρικών συγγραμμάτων του, ο Ορειβάσιος πέρασε στην ιστορία και ως ο απεσταλμένος του ειδωλολάτρη αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιουλιανού του Παραβάτη, ο οποίος και έλαβε τον περίφημο χρησμό από το Μαντείο των Δελφών:

«Είπατε τω βασιλει χαμαί πέσε δαίδαλος αυλά.

Ουκέτι Φοίβος έχει καλύβαν, ου μάντιδα δάφνην

ου παγάν λαλέουσαν. Απέσβετο και λάλον ύδωρ»

(Πέστε στον βασιλιά πως κατέρρευσε το περίτεχνο ανάκτορο.

Ο Φοίβος (Απόλλωνας) δεν έχει πια καλύβα, ούτε δάφνη που να μαντεύει.

Ούτε πηγήν που να μιλά. Έσβησε και το νερό που μιλούσε)

Η φράση αυτή που έλαβε ως απάντηση ο Ορειβάσιος από το Μαντείο των Δελφών, σηματοδοτεί και το τέλος της εθνικής θρησκείας, η οποία παρέδωσε τη σκυτάλη της στο Χριστιανισμό. Η λήξη της βασιλείας του Ιουλιανού του Παραβάτη επήλθε μοιραία στις 26 Ιουνίου 363 μ.Χ., με τον θανάσιμο τραυματισμό του αυτοκράτορα στο πεδίο της μάχης εναντίον των Περσών. Ο Ορειβάσιος μάλιστα, ήταν ο γιατρός που περιποιήθηκε το

τραύμα του αυτοκράτορα. Μετά το θάνατο του Ιουλιανού καταδικάστηκε σε εξορία λόγω των αντιχριστιανικών του αισθημάτων στη μακρινή χώρα των Γόθων και του αφαιρέθηκε το αξίωμα του αρχιάτρου του αυτοκράτορα.

Παράλληλα οι χριστιανοί συναυτοκράτορες Βαλεντινιανός Α΄ (364-375 μ.Χ.) και ο αδελφός του Βάλης (364-378 μ.Χ.) προχώρησαν στη δήμευση όλων των περιουσιακών στοιχείων του Ορειβασίου. Γρήγορα όμως αμνηστεύθηκε λόγω της σπουδαίας ιατρικής του πείρας, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη αφού αποκαταστάθηκε οικονομικά, και παντρεύτηκε μια πλούσια σύζυγο αριστοκρατικής καταγωγής. Ο Ορειβάσιος μέχρι το θάνατο του, το 403 μ.Χ., αφοσιώθηκε στην άσκηση της ιατρικής και τη συγγραφή. Από το γάμο του αυτόν απέκτησε τέσσερα τέκνα, ενώ το ένα εξ αυτών, ο Ευστάθιος, έγινε ιατρός [12].

Άλλο σημαντικό έργο του Ορειβασίου, πέραν των Ιατρικών Συναγωγών, είναι και η «**Σύνοψις προς Ευστάθιο**», αφιερωμένη όπως άλλωστε μαρτυρά και ο τίτλος του, στον γιο του Ευστάθιο, ο οποίος είχε στραφεί προς την Ιατρική [13].

Το συγκεκριμένο έργο ο Ορειβάσιος το έγραψε σε μεγάλη ηλικία και αποτελεί μια επιτομή (εννεάβιβλη σύνοψη) του μεγάλου ερανιστικού του έργου, των Ιατρικών Συναγωγών. Αποτέλεσε εγχειρίδιο διδασκαλίας για την εκπαίδευση νέων ιατρών με έμφαση κυρίως στην φαρμακευτική και την διαιτητική θεραπευτική. Στο βιβλίο αυτό δεν συμπεριέλαβε στοιχεία χειρουργικής.

Στα εννιά βιβλία της Συνόψεως, υπάρχουν αναφορές στην υγιεινή, τη φαρμακολογία (*Materia medica*), στοιχεία διαιτητικής, αναφορά στον θεσμό της τροφού και στα κριτήρια επιλογής της τροφού (τίθης), διδασκαλία περί κρίσεων και περί πυρετών, τραυματολογία, ουροσκοπία, περιγραφή και αντιμετώπιση διαφόρων παθήσεων όπως για παράδειγμα δερματικές παθήσεις, παθήσεις των νεύρων, των μαλλιών, των οφθαλμών, του στομάχου, εντερικές παθήσεις, παθήσεις των νεφρών, της κύστεως και γενικότερα του ουροποιητικού συστήματος, καταλήγοντας σε αναφορές στη

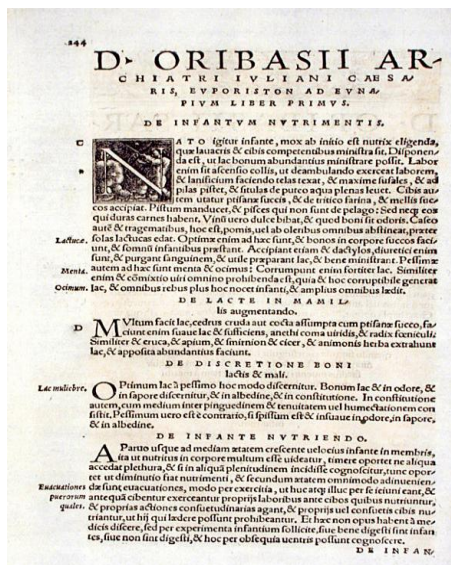
γυναικολογία καθώς και σε μια συχνή πάθηση των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, την ποδάγρα [14], [15].

Στα τελευταία έτη της ζωής του ο Ορειβάσιος έγραψε και μια ιατρική πραγματεία για λαϊκή χρήση, τα «**Ευπόριστα**» σχετικά με τα εύκολα παρασκευαζόμενα φάρμακα [16].

Αποτελείται από τέσσερις τόμους και περιλαμβάνεται στην έκδοση του I. Raeder «Libri ad Evnarium» της σειράς Corpus Medicorum Graecorum της Λειψίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές αποτελεί μια επιτομή της Σύνοψης, ενώ έλαβε τον τίτλο εξαιτίας του ότι ο Ορειβάσιος το αφιέρωσε στον σοφιστή και ρήτορα Ευνάπιο. Πρόκειται για εγχειρίδιο πρακτικής ιατρικής που απευθυνόταν σε μη ειδικούς και μπορούσε να φανεί χρήσιμο σε περιστατικά όπου υπήρχε έλλειψη ιατρών π.χ. κατά τη διάρκεια ταξιδιών ή στην ύπαιθρο [17].

Σ' αυτό το εγχειρίδιο πρακτικής ιατρικής που απευθυνόταν σε απλούς ανθρώπους, μη ειδικούς με την επιστημονική ιατρική, γινόταν σαφής διαχωρισμός από τον τσαρλατανισμό και την αγυρτεία που ανθούσε εκείνη την εποχή. Ορίζει ως «ευπόριστα» τα υλικά που μπορούσαν να βρεθούν εύκολα και να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία ακόμη και από μη ειδικούς σε περιπτώσεις ελαφρών ασθενειών ή ατυχημάτων.

Το έργο του αυτό περιλαμβάνει διαιτητική και στοιχεία υγιεινής (**Βιβλίο 1**), περιγραφή των ιδιοτήτων και των θεραπευτικών ενεργειών διαφόρων φαρμάκων άσχετα με την έδρα του νοσήματος (**Βιβλίο 2**), περιγραφή των φαρμάκων για κάθε ασθένεια (**Βιβλίο 3**), αναφορά στην ανατομική κατασκευή και τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, στοιχεία Παθολογικής Φυσιολογίας αλλά και Θεραπευτικής (**Βιβλίο 4**) [18].

Εικ. 9: Χειρόγραφα των έργων του Ορειβασίου του Περγαμηνού.

Ο Ορειβάσιος υπήρξε ταλαντούχος χειρουργός όπως μαρτυρούν οι πρωτοπόρες χειρουργικές επεμβάσεις που εφάρμοσε για την αντιμετώπιση κρίσιμων χειρουργικών καταστάσεων. Πραγματοποίησε επεμβάσεις για την αντιμετώπιση των αρτηριακών ανευρυσμάτων, των φλεβίτιδων, της γάγγραινας, του υποσπαδία με πλαστική χειρουργική, του αποστήματος του ήπατος προτείνοντας επίσης και θεραπευτικές αγωγές για την επιληψία, τη νεφρίτιδα, τους ιλίγγους και την αιμόπτυση. Στο έργο του μεταφέρει και βελτιώνει τις απόψεις του Αντύλλου για την χειρουργική επέμβαση των ανευρυσμάτων των αγγείων, για την διόρθωση της υδροκεφαλίας και την αποκατάσταση των ελλειμμάτων του προσώπου (π.χ. πλαστική ρινός, ώτων, οφρύων κτλ.). Παραθέτει επίσης τις τεχνικές του Ηλιοδώρου για τους κισσούς των φλεβών και τα στενώματα της ουρήθρας καθώς και του Φιλαγρίου για τη λιθίαση και τις άλλες νόσους του ουροποιητικού. Είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε μόνιμο καθετήρα σε κατάσταση επίσχεσης ούρων στον ασθενή. Χειρούργησε επίσης περιπτώσεις φίμωσης, παραφίμωσης, τους ραγάδες της πόσθης και προχώρησε στην αφαίρεση ογκιδίων της βάλανου και της πόσθης, πιθανόν κονδυλώματα ή ακροχόρδονες [19].

Περιέγραψε επίσης πρώτος τα τριχοειδή αγγεία και την λειτουργία τους καθώς και την κυκλοφορία του αίματος (γενική και πνευμονική). Επιτέλεσε ανατομικές, ιστολογικές και φυσιολογικές έρευνες του καρδιαγγειακού συστήματος, των νεφρών και των πνευμόνων [20].

Έκανε ακόμη αναφορά και στην ύπαρξη αυτόνομου νευροφυτικού συστήματος, ενώ δική του κατασκευή αποτελεί και το «γλωσσόκομον», ένα μηχανικό όργανο στήριξης του σκέλους επί συντριπτικού κατάγματος του μηρού. Αναφέρθηκε επίσης στη λοιμώδη νόσο της ευλογιάς, καθόρισε ειδική διατροφή για τα παιδιά προτείνοντας παράλληλα και δίαιτα της γεροντικής ηλικίας. Διαπίστωσε σκοπιμότητα στη φυσιολογία του ανθρωπίνου σώματος, όπως για παράδειγμα στην αντίστροφη κατασκευή των χιτώνων της πνευμονικής αρτηρίας καθώς και των πνευμονικών φλεβών, τονίζοντας ιδιαίτερα την ύπαρξη μεγάλης προσαρμοστικής και ρυθμιστικής άμυνας της ανθρώπινης φύσεως. Ακόμη εφάρμοσε πρώτος, πριν τον Pare, τοπική αναισθησία και αντισηψία επί χειρουργικών επεμβάσεων, προχώρησε σε απολίνωση των αγγείων και έκανε επάλειψη των τραυμάτων με αλοιφές [21].

Η σπουδαιότητα των έργων του Ορειβασίου προκύπτει και από το εύρος των μεταφράσεων που έλαβαν χώρα και οδήγησαν στην διάδοση του έργου του στη Δύση. Οι λατινικές μεταφράσεις των έργων του Ορειβασίου διέσωσαν την ιατρική του Γαληνού και των άλλων αρχαίων συγγραφέων, όπου μέσω των έργων του μεγάλου αυτού εραμιστή η Δύση γνώρισε τα έργα του Γαληνού και των άλλων κορυφαίων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής.

Ο Ορειβάσιος υπήρξε πολυγραφότατος και στο έργο του είναι συγκεντρωμένη όλη η ιατρική γνώση της εποχής του. Συνέλεξε τις αντιλήψεις των προγενεστέρων ιατρών παραθέτοντας παράλληλα και τις δικές του πρωτότυπες απόψεις και θεραπευτικές αγωγές. Είναι εσφαλμένη η άποψη ότι το έργο του Ορειβασίου αποτελεί δουλική ανθολόγηση και απομίμηση των έργων των επιφανέστερων αρχαίων ιατρών καθώς οι

λεπτομερείς περιγραφές χειρουργικών τεχνικών αποδεικνύουν ότι ο ίδιος είχε εκτελέσει ριψοκίνδυνες και πρωτοποριακές χειρουργικές επεμβάσεις.

Οι σημαντικότερες εκδόσεις των έργων του Ορειβασίου του Περγαμηνού, είναι αυτές των **Bussemaker** και **Daremborg [22]** και του **I. Raeder**. Η μελέτη των έργων του Ορειβασίου για τις ανάγκες της συγκεκριμένης διατριβής έγινε από την έκδοση του I. Raeder η οποία και περιλαμβάνεται στην σειρά **Corpus Medicorum Graecorum** (B.G. Teubner) [23], [24].

Τέλος το έργο του Ορειβασίου «Προς Ευστάθιον» περιέχεται και στην Μυριόβιβλο του Πατριάρχου Φωτίου [25].

Οι ιστορικοί της Ιατρικής κατατάσσουν τον Ορειβάσιο ως τον πρώτο σημαντικό Βυζαντινό ιατρό. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, με το ιατρικό του έργο, προσπάθησε να δημιουργήσει έναν ογκώδη πανδέκτη σημαντικών έργων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής, μια σύνοψη δηλαδή των έργων των αρχαίων ελλήνων ιατρών από τον μεγάλο Ιπποκράτη ως τους γιατρούς του 2^{ου} αι. μ.Χ. Σκοπός του ήταν να «περιορίσει» το τεράστιο corpus της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας στον ουσιώδη πυρήνα της. Επιλέγοντας υλικό πρωτίστως από το έργο του Γαληνού, συμπεριλαμβάνοντας και χωρία άλλων ιατρών, προσπάθησε να προσφέρει ότι χρησιμότερο για την θεραπεία των νόσων [26].

II. Νεμέσιος Επίσκοπος Εμέσης-4^{ος} αι. μ.Χ. (390 μ.Χ.)

Πρωτότυπα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας περιλαμβάνονται στο έργο «Περί Φύσεως ανθρώπου (*De Natura Hominis*)», του Βυζαντινού λογίου, Νεμεσίου Επισκόπου Εμέσης, το οποίο και αποτελεί ένα από τα βασικά συγγράμματα που μελετώνται, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής.

Ο Βυζαντινός λόγιος Νεμέσιος Εμέσης, Επίσκοπος στην πόλη Έμεσα της Συρίας (η σημερινή πολύπαθη Χόμς της Συρίας), έζησε περίπου στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. και είναι ο συγγραφέας του έργου «Περί Φύσεως Ανθρώπου», μιας σημαντικής ιατρικής πραγματείας για την ανθρώπινη φύση, η οποία και εντάσσεται στη σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του J.P. Migne [27].

Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν εξασκούσε την ιατρική, από τη μελέτη του έργου του, διαπιστώνουμε ότι διαθέτει πολύτιμες γνώσεις ιατρικής φυσιολογίας. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τη ζωή αλλά και γενικότερα τη δράση και το έργο του Νεμεσίου δεν μας έχουν διασωθεί.

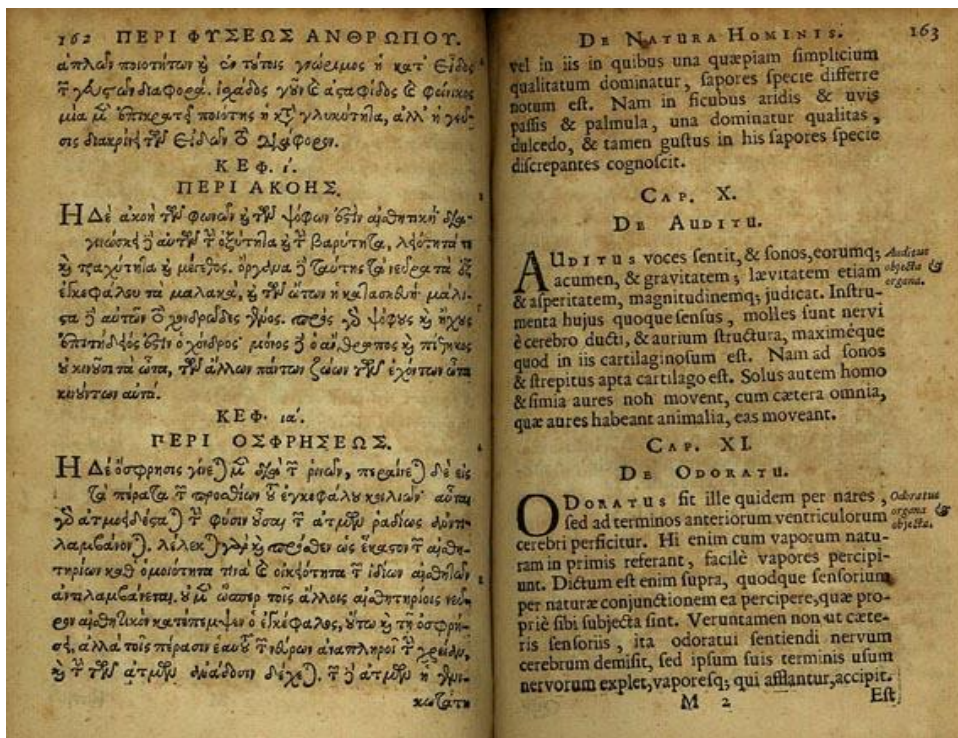
Το συγκεκριμένο έργο του Νεμεσίου γραμμένο στην Ελληνική γλώσσα, λόγω της σπουδαιότητας του μεταφράστηκε κατά το μεσαίωνα στα Λατινικά, στα Αραβικά, στην Αρμενική γλώσσα, στα Γεωργιανά και τα Συριακά [28], [29]. Το κείμενο του Νεμεσίου, αποτελεί μια σύνθεση της αρχαίας ελληνικής με τη χριστιανική ανθρωπολογία, ενώ μέσω της μετάφρασης του στη Λατινική γλώσσα διαδόθηκε και κυριάρχησε στην Ευρωπαϊκή σκέψη κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Με τον τρόπο αυτό επηρέασε καθοριστικά την ιατρική σκέψη στη διατύπωση θεωριών για τη λειτουργία του νευρικού συστήματος αλλά και την τοπογραφία του ανθρώπινου εγκεφάλου [30].

Στο έργο αυτό, περιλαμβάνονται σημαντικά στοιχεία για την κατασκευή του ανθρώπινου σώματος, την θέση και τη λειτουργία των διαφόρων τμημάτων του και τη σχέση μεταξύ του σώματος και της ψυχής [31]. Η μελέτη του έργου του μαρτυρά έντονη επίδραση από τις απόψεις των σημαντικότερων στοχαστών της αρχαίας ελληνικής

διανόησης όπως ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, οι Στωικοί [32] και προπάντων ο Γαληνός, ο οποίος και αποτελεί το βασικό θεμέλιο στην Πραγματεία του Νεμεσίου Εμέσης [33]. Πρέπει όμως στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι ο Νεμέσιος χρησιμοποιεί ιατρικές ιδέες οι οποίες υπερβαίνουν τα όσα αναφέρει και υποστηρίζει ο Γαληνός [34].

Τα πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας που περιλαμβάνονται στο έργο του Νεμεσίου Εμέσης, όπως η χαρτογράφηση του ανθρώπινου εγκεφάλου, η φυσιολογία και η κάθαρση του αίματος, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε την πρωτοτυπία αλλά και το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής ιατρικής [35].

Το έργο του Νεμεσίου αποτελεί το πρώτο δοκίμιο χριστιανικής ανθρωπολογίας επηρεάζοντας έντονα μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς οι οποίοι και συνέγραψαν πραγματείες με τον ίδιο ή πανομοιότυπο τίτλο, όπως για παράδειγμα ο Μελέτιος Ιατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.), ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Λέων ο Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.) [36].

Εικ. 10: Σελίδες από το έργο «Περί Φύσεως ανθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης.

III. Γρηγόριος Νύσσης (4^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 11: Τοιχογραφία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης σε Ορθόδοξο Ιερό Ναό.

Ο Γρηγόριος Νύσσης, ήταν αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου. Γεννήθηκε το 335 μ.Χ., ήταν νεώτερος του Μεγάλου Βασιλείου και χειροτονήθηκε επίσκοπος Νύσσης το 372 μ.Χ. Δέχθηκε σφοδρότατο διωγμό από τον αυτοκράτορα Βάλη, ο οποίος προσπαθούσε διά της βίας να επιβάλει τις θρησκευτικές του αντιλήψεις για τον Αρειανισμό στους υπηκόους του [37].

Επανήλθε όμως στα αρχιερατικά του καθήκοντα ως Επίσκοπος Νύσσης το 378 μ.Χ., από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Μεγάλο.

Έλαβε μέρος στην Β΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως το 381 μ.Χ. και εκοιμήθη πιθανότατα το έτος 395 μ.Χ., σε ηλικία εξήντα ετών. Η μνήμη του τιμάται από την Ορθόδοξη Εκκλησία στις 10 Ιανουαρίου, λίγες μέρες μετά την Εορτή του αδελφού του, Μεγάλου Βασιλείου [38].

Στο έργο του ο Γρηγόριος Νύσσης συνδυάζει αρμονικά την ανθρωπολογία με την Θεολογία και την κοσμολογία. Κέντρο του υλικού κόσμου υποστηρίζει ότι είναι ο άνθρωπος, «όστις είναι μεθόριος της ορατής και της αοράτου κτίσεως» [39].

Ο Γρηγόριος Νύσσης προέβαλε τη σημασία της εμπειρίας και της συνεργασίας στον χώρο της ιατρικής. Υποστηρίζει ότι με την παρατήρηση οι γιατροί στο πέρασμα των αιώνων ανακάλυψαν ποια φυτά και άλατα είναι ωφέλιμα και ποια επιβλαβή για τον άνθρωπο. Θεωρεί ότι η ύψιστη χριστιανική αρετή της φιλευσπλαχνίας, ανήκει κατ'εξοχήν στους ιατρούς και γι αυτό κρίνει το επάγγελμα του ιατρού ανώτερο όλων των άλλων, παραπέμποντας ευθέως και στην σχετική Ομηρική φράση. Τόσο ο Γρηγόριος Νύσσης όσο και ο αδελφός του Μέγας Βασίλειος, θεώρησαν ότι το ιατρικό επάγγελμα είναι

κατάλληλο για τους χριστιανούς, αποτελώντας επιλογή όχι υποδεέστερη της εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας [40].

Το έργο του Γρηγορίου Νύσσης το οποίο θα αναλυθεί στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής, το οποίο και περιλαμβάνει πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας, είναι το «*Περί κατασκευής ανθρώπου (De Opificio Hominis)*», το οποίο εντάσσεται στην σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του J.P. Migne [41]. Το συγκεκριμένο έργο εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με το έργο «Περί Φύσεως Ανθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης, το οποίο φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά ο Γρηγόριος Νύσσης [42].

IV. Βασίλειος ο Μέγας (4^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 12: Μικρογραφία χειρογράφου του Αγίου Όρους που απεικονίζει τον Μέγα Βασίλειο.

Με το πέρας των σπουδών του μετέβη στον Πόντο για να ασκητεύσει, όπως ακριβώς είχε κάνει και η μητέρα του Εμμέλια και η αδελφή του Μακρίνα. Όταν όμως το 370 μ.Χ. χήρεψε ο θρόνος του επισκόπου Καισαρείας, αναδείχθηκε διάδοχος του τοπικού επισκόπου, παραμένοντας για οκτώ έτη ως επίσκοπος Καισαρείας. Εκεί ήλθε σε αντιπαλότητα και εδιώχθη από τον υποστηρικτή του Αρείου Βασιλέα Ουάλη και τον Έπαρχο της Ανατολής Μόδεστο. Εκοιμήθη την 1^η Ιανουαρίου του έτους 379 μ.Χ., γι αυτό και η Ορθόδοξη Εκκλησία εορτάζει την μνήμη του την 1^η Ιανουαρίου του έτους [43].

Γεννήθηκε στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. μ.Χ., πιθανότατα στα τέλη του έτους 329 μ.Χ. στην Καισαρεία της Καππαδοκίας. Είναι μία από τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές μορφές της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι γονείς του ονομάζονταν Βασίλειος και Εμμέλια και προέρχονταν από οικογένεια με παιδεία και πίστη προς την χριστιανική παράδοση και διδασκαλία. Ο νεαρός Βασίλειος σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη και δάσκαλος του υπήρξε ο γνωστός σοφιστής Λιβάνιος και στη συνέχεια συνέχισε τις κλασικές του σπουδές στην Αθήνα όπου και συνδέθηκε με ισχυρή φιλία με τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό.

Η σοφία και η πολυμάθεια του Βασιλείου ήταν τόσο μεγάλη, ούτως ώστε όπως πολύ καλά αναφέρει ο υμνογράφος στο Απολυτίκιο του *«την φύσιν των όντων ετράνωσας, τα των ανθρώπων ήθη κατεκόσμησας»* και γι αυτό του αποδόθηκαν τα προσωνύμια «Μέγας» και «Ουρανοφάντωρ».

Όπως έχει αποδειχθεί από πολλές μελέτες, μία από τις σημαντικότερες προσφορές του Βυζαντινού Πολιτισμού είναι και η ίδρυση νοσηλευτικών ιδρυμάτων, με την μορφή που έχουν σήμερα [44].

Για παράδειγμα στον Κανόνα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, που έγινε στην Χαλκηδόνα γίνεται αναφορά σε διάφορους τύπους νοσηλευτικών ιδρυμάτων, όπως Πτωχοκομεία, Γηροκομεία και Ορφανοτροφεία: *«Πτωχεία εισί τα εις πτωχών αφωρισμένα πρόνοιαν και διοίκησιν, τα γηροκομεία, τα ορφανοτροφεία και τα τοιαύτα, εν οίς καταπαθείς ανάκεινται και τρέφονται»* [45].

Επίσης ειδική μέριμνα έδειχνε η Εκκλησία στην ίδρυση λεπροκομείων και στην περίθαλψη των ασθενών αυτών, οι οποίοι αντιμετώπιζονταν με τον χειρότερο τρόπο από την υπόλοιπη κοινωνία. Ας μην ξεχνούμε ότι καθόλη τη διάρκεια των Βυζαντινών χρόνων η λέπρα και όχι η επιληψία, αποκαλείται ιερή νόσος. Ένα τέτοιο λεπροκομείο ίδρυσε και ο Μέγας Βασίλειος, αναφορά του οποίου γίνεται και από τον αδελφό του, Γρηγόριο Νύσσης καθώς και από τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό [46], [47].

Το αρχαιότερο λοιπόν νοσοκομείο ιδρύθηκε στα 370 μ.Χ. από τον Μέγα Βασίλειο, έτος κατά το οποίο ο ίδιος γίνεται επίσκοπος Καισαρείας. Το νοσηλευτικό ίδρυμα του Μεγάλου Βασιλείου προς τιμήν του ιδρυτή του ονομάστηκε «Βασιλειάς» και σ΄ αυτό ο σεπτός ιεράρχης προσπαθούσε να περιθάλπει απόρους από το ποίμνιο της επισκοπής του. Στην Βασιλειάδα όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γρηγόριος ο Θεολόγος μπορούσε κανείς να δει την αγάπη να δοκιμάζεται στην θεραπεία των νόσων, *«ενταύθα νόσος φιλοσοφείται και συμφορά μακαρίζεται και συμπαθές δοκιμάζεται»* [48].

Η «Βασιλειάδα» δεν ήταν ένα μεμονωμένο οικοδόμημα αλλά ένα ολόκληρο νέο τμήμα της Καισαρείας της Καππαδοκίας. Γύρω από τον ναό υπήρχε διατεταγμένος ένας μεγάλος αριθμός κτηρίων κάθε είδους, για ασθενείς, ηλικιωμένους, φτωχούς, αστέγους και περαστικούς ξένους. Παράλληλα υπήρχαν κτήρια στα οποία στεγάζονταν οι υπάλληλοι και το νοσηλευτικό προσωπικό, εργαστήρια αλλά και κτήρια διαχείρισης. Τέλος υπήρχαν και μεμονωμένα κτήρια (απομονωτήρια) για ασθενείς με μεταδοτικές ασθένειες και ξεχωριστό οίκημα για τους λεπρούς. Η Βασιλειάδα ήταν μια οικονομικά ανεξάρτητη κοινότητα με αυτοδιοίκηση, έχοντας στην κατοχή της μεγάλη έκταση γης [49].

Ο Μέγας Βασίλειος στα έργα του για πρώτη φορά υποστήριξε ότι πρέπει να λαμβάνεται ειδική μέριμνα για την περίθαλψη των λεπρών, οι οποίοι πρέπει να αντιμετωπίζονται με καλοσύνη και όχι να περιφρονούνται και να παραμερίζονται κατά τη συνήθη τακτική της εποχής [50].

Στην Βασιλειάδα υπήρχαν γιατροί, νοσηλευτικό προσωπικό, ζώα για τη μεταφορά των ασθενών, ενώ για πρώτη φορά γίνεται μνεία ακόμη και για συνοδούς των αρρώστων, οι οποίοι και αποκαλούνται στα κείμενα ως «παραπέμποντες» [51].

Έχει επικρατήσει πλέον, κάτω από την επίδραση της χριστιανικής πίστης, η πεποίθηση της παροχής βοήθειας προς τους ασθενείς και τους αδυνάτους.

Η αντίληψη αυτή μοιραία οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων νοσηλευτικών ιδρυμάτων, τα οποία και αποκαλούνταν «ξενώνες», ξενοδοχεία δηλαδή, που φιλοξενούσαν πέραν από τους ασθενείς, οδοιπόρους και πτωχούς με την ευρεία έννοια [52].

Ο κύριος στόχος της οργανωμένης φιλανθρωπίας των Βυζαντινών χρόνων ήταν η κοινωνική υποστήριξη όσων το είχαν ανάγκη, όπως τα ορφανά, οι χήρες και οι ανήμποροι γέροντες, αλλά και η περίθαλψη ατόμων που είχαν βαριά αναπηρία με αποτέλεσμα να μην μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν.

Εικ. 13: Βυζαντινή φορητή εικόνα του Αγίου Βασιλείου. Πίσω από τον Ιεράρχη εικονίζεται ένα σύμπλεγμα κτηρίων το οποίο είναι η «Βασιλειάδα», το πρώτο δηλαδή νοσηλευτικό ίδρυμα στην Ιστορία της Ιατρικής. Η Βασιλειάδα που ίδρυσε ο Καππαδόκης Ιεράρχης αποτελεί το απαύγασμα του συστήματος φιλανθρωπίας και νοσηλευτικής περίθαλψης των Βυζαντινών.

Η Φιλανθρωπία ως στοιχείο του Βυζαντινού Πολιτισμού βασιζόταν σε ηθικές και θρησκευτικές αρχές, προερχόμενες από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Η κοινωνική πρόνοια υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της Βυζαντινής κοινωνίας και ασκήθηκε ως ιδέα και ως πράξη από την Πολιτεία, την Εκκλησία, τους ιδιώτες και τα μοναστήρια. Άλλωστε ο εκάστοτε Βυζαντινός αυτοκράτορας, ως εκπρόσωπος του Θεού πάνω στη γη, θεωρούνταν εξ ορισμού φιλόφρων και ελεήμων [53].

Σπουδαία νοσοκομεία δημιουργήθηκαν αργότερα και από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό στην Κωνσταντινούπολη, ενώ φημισμένο ήταν και το «Ορφανοτροφείο», το οποίο σύμφωνα με τα όσα αναφέρει η Άννα Κομνηνή δημιούργησε ο πατέρας της Αλέξιος. Το σημαντικότερο όμως από τα νοσοκομεία της Κωνσταντινουπόλεως ήταν το Νοσοκομείο που λειτουργούσε στην Μονή του Παντοκράτορος, το οποίο ιδρύθηκε στα 1136 μ.Χ. από την αυτοκράτειρα Ειρήνη, σύζυγο του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού. Είχε συνολικά πενήντα κρεβάτια (38 για άνδρες και 12 για γυναίκες), χειρουργικό τμήμα, αλλά και τμήματα επειγόντων περιστατικών θα μπορούσαμε να πούμε, αφού υπήρχε διάκριση ανάμεσα στις απλές ασθένειες και τις πιο σοβαρές. Κάθε τμήμα αποτελείτο από ικανό αριθμό ιατρών αλλά και νοσηλευτικού προσωπικό [54].

Οι πατέρες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης, γνώριζαν πολύ καλά την ιατρική επιστήμη, την οποία και διδάχθηκαν στις εγκύκλιες σπουδές τους στο πλαίσιο της φιλοσοφικής και κλασικής παιδείας την οποία έλαβαν. Η γέννηση του νοσοκομείου στα Βυζαντινά χρόνια υπό το πρίσμα της χριστιανικής κοσμοθεωρίας [55] και ο εμπλουτισμός της λειτουργίας του και της αποστολής του με την έννοια της Βυζαντινής φιλανθρωπίας, της περίθαλψης των ασθενών [56], των κατατρεγμένων και η φροντίδα των ηλικιωμένων και των γερόντων [57] είναι το αποτέλεσμα της όσμωσης της χριστιανικής πίστεως με την επιστημονική-ιατρική κατάρτιση και γνώση που κατείχαν πατέρες της Εκκλησίας όπως ο Βασίλειος ο Μέγας και ο Γρηγόριος Νύσσης.

Η άσκηση της ιατρικής συνυφασμένη με την ορθόδοξη θεολογία και πνευματικότητα, συνέβαλε στην κατακόρυφη ανάπτυξη της ιατρικής ηθικής και στην έκφραση της μέσω της φιλανθρωπίας και της περίθαλψης των ασθενών [58].

Εικ. 14: Η ίαση του υδρωπικού από τον Ιησού Χριστό από χειρόγραφο του Αγίου Όρους (Μικρογραφία Κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων, f 299 v).

Εικ. 15: Η ίαση των δαιμονισμένων από τον Ιησού Χριστό από χειρόγραφο του Αγίου Όρους (Μικρογραφία Κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων, f 35 r).

V. Ιάκωβος Ψυχριστός (5^{ος} αι. μ.Χ.)

Ήταν ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ Μεγάλου του Θρακός (457-474 μ.Χ.). Σπούδασε και αυτός στην περίφημη Σχολή της Αλεξάνδρειας και άσκησε την Ιατρική στην Κωνσταντινούπολη. Εξέλαβε την επωνυμία «Ψυχριστής», διότι στις υγιεινοδιαιτητικές του οδηγίες συνιστούσε πάντα την κατανάλωση φρούτων και λαχανικών, καθαρτικά και κρύα λουτρά [59].

Και ο πατέρας του ήταν γιατρός, ο περίφημος ιατρός Ησύχιος ο Δαμασκηνός. Ήταν τόσο μεγάλη η φήμη που απέκτησε από την άσκηση της ιατρικής επιστήμης, ώστε του έστηναν αγάλματα, όπως ακριβώς συνέβη και στην πόλη των Αθηνών με την θεραπεία του Φιλοσόφου Πρόκλου. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι Βυζαντινοί για να τον τιμήσουν ανέγειραν την προτομή του στην αγορά της Κων/πολης κοντά στα λουτρά του Ζευξίππου [60].

(...) Ιάκωβος δε ο Κίλιξ, αρχιητρός ων της πόλεως, ο λεγόμενος ψυχριστός, παρεκάλεσε τον βασιλέα. Εφίλει γαρ αυτός ο Λέων αυτόν τον ψυχριστόν και πάσα η σύγκλιτος και η πόλις, ως άριστον ιατρόν και φιλόσοφον, ώτινι οι συγκλητικοί και εικόνας αυτού έστησαν εν τω Ζευξίππω [61].

Οι απόψεις του και οι αντιλήψεις του σώζονται σε εμάς σήμερα μέσω των έργων του Τραλλιανού και του Αετίου. Στο έργο του περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες για την ποδαγρική νόσο, εφαρμόζοντας πρωτότυπες μεθόδους για την θεραπεία της. Οι συνταγές του Ιακώβου του Ψυχριστού περιλαμβάνονται όπως προαναφέραμε στα ιατρικά έργα του Αετίου του Αμιδηνού και του Αλεξάνδρου Τραλλιανού. Συγκεκριμένα ο Αέτιος ο Αμιδηνός αφιερώνει το 12^ο Βιβλίο της Τετραβίβλου στην ισχιαλγία, στις ρευματικές παθήσεις και την ποδάγρα (Περί ισχιάδος, και ποδάγρας και αρθρίτιδος), αναφέροντας εκεί και τις απόψεις του Ιακώβου Ψυχριστού για την ποδάγρα [62].

Ακόμη ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός κάνει και αυτός αναφορά στη θεωρία του Ψυχριστή για την ποδάγρα στο 12^ο βιβλίο της «Θεραπευτικής» του, χορηγώντας το

«κολχικόν», υπό την μορφή ερμοδακτύλου για την θεραπεία της ασθένειας της ποδάγρας η οποία φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη πάθηση της εποχής, αφού και οι δύο μεγάλοι ερανοιστές, ο Αέτιος και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός της αφιερώνουν το 12^ο βιβλίο τους **[63]**.

Πρέπει να διευκρινισθεί στο σημείο αυτό ότι ο Ιάκωβος Ψυχριστός πρώτος χορήγησε για την θεραπεία της ποδάγρας την ερμοδάκτυλο, συστατικό του φυτού *Colchicum autumnale*, την οποία όπως μας ενημερώνει ο Puschman στο βιβλίο του για τον Αλέξανδρο Τραλλιανό χρησιμοποιούσε και ο φιλόσοφος του 3^{ου} αι. μ.Χ. Θεοδόσιος. Το φάρμακο επαναχρησιμοποιήθηκε για την θεραπεία της ποδάγρας τον 18^ο αι. μ.Χ. από τον ιατρό Anton Storck της Σχολής της Βιέννης **[64]**.

Σπουδαία στοιχεία και αναφορές για την θεραπεία και την αντιμετώπιση της ποδάγρας θα συναντήσουμε τον 13^ο αι. μ.Χ. από τον Δημήτριο Πεπαγωμένο, ο οποίος ήταν ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282). Ο Πεπαγωμένος είναι ο πρώτος Βυζαντινός ιατρός, ο οποίος έγραψε εξ ολοκλήρου εμπειριστατικό σύγγραμμα, για την ποδάγρα, από την οποία έπασχαν πάρα πολλοί Βυζαντινοί αυτοκράτορες. Το έργο του έχει μεταφραστεί και εκδοθεί στη Λατινική γλώσσα από τον J.S. Bernard με τίτλο «*Demetrii Pepagomeni: Liber de Podagra*», Leiden 1743 **[65]**.

Ο Ιάκωβος Ψυχριστός για τις άριστες επιδόσεις του στην ιατρική εξέλαβε κατά την συνήθεια της εποχής τα προσωνύμια «Σωτήρ», «Ασκληπιός», «Φειδίας» και «Ζεύξ της Ιατρικής». Ας μην λησμονούμε δε και τα όσα αναφέρει ο Αλέξανδρος Τραλλιανός για τον Ιάκωβο Ψυχριστό, χαρακτηρίζοντας τον ως «Μέγας ανήρ και θεοφιλέστατος περί την τέχνην γενόμενος» **[66]**.

VI. Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.)

**Εικ. 16: Ιατρός Αέτιος Αμιδηνός.
Μικρογραφία Κώδικα 3632, f 172v
του Πανεπιστημίου της Βολογνα.**

Ο σημαντικότερος ιατρός του Βυζαντίου κατά τον 6^ο αι. μ.Χ. υπήρξε ο **Αέτιος Αμιδηνός**, με καταγωγή από την πόλη Αμιδα της Μεσοποταμίας, το σημερινό Diyarbakir της Ανατολικής Τουρκίας, στις όχθες του ποταμού Τίγρη [67]. Ο Αέτιος Αμιδηνός όπως και ο προκάτοχος του Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, σπούδασε την ιατρική στην περίφημη Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας, από την οποία αποφοίτησαν τόσο ο προγενέστερος Ορειβάσιος Περγαμηνός καθώς και ο μεταγενέστερος

κορυφαίος Βυζαντινός χειρουργός, Παύλος Αιγινήτης (625-690 μ.Χ.) ενώ στη συνέχεια άσκησε το επάγγελμα του ιατρού στην Κωνσταντινούπολη, πραγματοποιώντας ιδιαίτερα πρωτοποριακές και πολύπλοκες χειρουργικές επεμβάσεις [68].

Υπήρξε αρχίατρος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού ενώ του αποδόθηκε και ο τίτλος του Κόμιτος του Οψικίου (comes obsequii), του κυβερνήτη δηλαδή του Βυζαντινού Θέματος του Οψικίου ή κατά άλλους μελετητές του προϊσταμένου της αυτοκρατορικής ακολουθίας [69].

Ήταν ο πρώτος Έλληνας ιατρός ο οποίος μυήθηκε στον Χριστιανισμό, γεγονός που διαπιστώνουμε εύκολα από τις συνεχείς επικλήσεις που περιλαμβάνονται μέσα στο έργο του προς τους Αγίους Αναργύρους ιατρούς καθώς και εξορκισμούς που προσέθετε κατά τις θεραπευτικές του υποδείξεις-συμβουλές [70].

Η πλέον γνωστή χριστιανική ικεσία που περιλαμβάνεται στο έργο του Αετίου Αμιδηνού είναι η επίκληση του ιατρού στον Άγιο Βλάσιο προκειμένου να απομακρυνθεί ένα ψαροκόκαλο που σφηνώθηκε στο λαιμό ενός ασθενούς. Εκεί ο Αέτιος συμβουλεύει

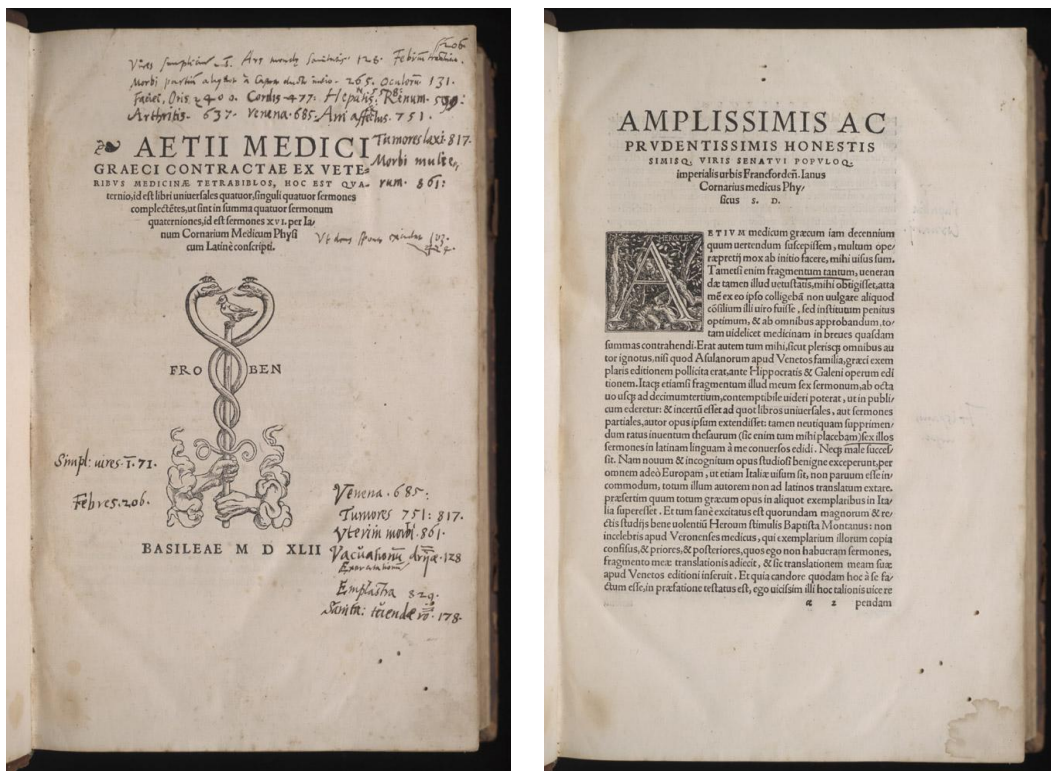
τον ιατρό ότι όταν πιάσει το λάρυγγα του ασθενή που υποφέρει πρέπει να πει τα ακόλουθα: ο Βλάσιος, ο μάρτυρας και δούλος του θεού σε διατάζει κόκαλο ή ανέβα (δηλ. βγές έξω) ή κατέβα και μπές στο στομάχι:

(...) Προς οστού κατάποσιν και προς αναβολήν των κατασπειρωμένων εις τα παρίσθμια, προσέχων τω πάσχοντι ανθρώπω αντίκρυς καθεζομένω και ποιήσας αυτόν προσέχειν σοι λέγε: άνελθε οστούν, είτε οστούν ή κάρφος ή άλλο οτιούν, ως Ιησούς Χριστός Λάζαρον από του τάφου ανήγαγε, και ως Ιωνάν εκ του κήτους. Άλλο κατέχων τον λάρυγγα του πάσχοντος λέγε: Βλάσιος ο μάρτυς ο δούλος του θεού λέγει, ή ανάβηθι, οστούν ή κατάβηθι [71].

Ο Αέτιος επίσης, σ' άλλο σημείο του έργου του υποστηρίζει ότι κατά την παρασκευή ενός εμπλάστρου προκειμένου αυτό να είναι αποτελεσματικό θα πρέπει ο παρασκευαστής-ιατρός να αναφωνεί επανειλημμένως και μεγαλοφώνως τα ακόλουθα λόγια: «Ο θεός του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ ας δώσει δύναμη σ' αυτό το φάρμακο» [72].

Το συγγραφικό έργο του Αετίου είναι εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, κατά τη συνήθεια άλλωστε της εποχής του, αποτελείται από δεκαέξι λόγους, **«Βιβλία Ιατρικά Εκκαίδεκα»** και καλύπτει σχεδόν όλους τους τομείς της ιατρικής επιστήμης όπως για παράδειγμα την Παθολογία, τη Χειρουργική, Μαιευτική, Γυναικολογία και Οφθαλμολογία.

Η αξία του συγγραφικού του έργου είναι ανεκτίμητη διότι συνοψίζει όλη την ιατρική γνώση του Βυζαντίου μέχρι τον 6^ο αι. μ.Χ. Το σύγγραμμα του ονομάζεται και **«Τετράβιβλος»**, διότι όλα τα χειρόγραφα που περιέχουν το έργο του Αετίου Αμιδηνού χωρίζονται σε τέσσερις τετραβίβλους, που περιέχουν η καθεμία τέσσερις λόγους του Βυζαντινού ιατρού. Το έργο αυτό του Αετίου Αμιδηνού αποτελεί κριτικό εράνισμα με αξιόλογη συνολική διευθέτηση και κατάταξη αποσπασμάτων προγενέστερων κλασικών αλλά και Βυζαντινών ιατρών.

Εικ. 17: Σελίδες χειρογράφου του Αετίου του Αμιδηνού.

Όπως αναφέρει ο Φώτιος στην «Βιβλιοθήκη» του, ο Αέτιος Αμιδηνός επηρεάστηκε από ορισμένους εκ των σημαντικότερων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής και Βυζαντινής ιατρικής όπως για παράδειγμα ο Γαληνός, Ρούφος, Άντυλλος, Μάρκελος, Αρχιγένης, Ποσειδώνιος, Σιδώνιος, Δίδυμος, Φιλάργιος, Ασκληπιάδης, Λεωνίδης, Φιλούμενος, Ασπασία, Σωρανός, Ορειβάσιος και άλλων λιγότερο γνωστών [73].

Μάλιστα παρατηρείται το φαινόμενο η αναφορά του Αετίου σε πολλούς εξ αυτών να είναι η μοναδική, γεγονός που προσδίδει μεγαλύτερη αξία, ιστορική, λογοτεχνική, και επιστημονική στο έργο του. Αποθησαύρισε αποσπάσματα και κεφάλαια από βιβλία χαμένα, που θα έμεναν εντελώς άγνωστα σ' εμάς χωρίς τα περισωθέντα από τον Αέτιο μέρη τους.

Ο Αέτιος επικεντρώθηκε στη θεραπεία, ενώ παρέλειψε τις συζητήσεις για την ανθρώπινη ανατομία και την ιατρική θεωρία. Το έργο του αυτό χαρακτηρίζεται από ευκρίνεια και άμεση χρησιμότητα του στην καθημερινή ιατρική πράξη [74].

Ιατρός Ρούφος.

Εικ. 18: Ιατροί Ρούφος και Φιλάγριος. Επηρέασαν σημαντικά το έργο του Αετίου Αμιδηνού.

Ιατρός Φιλάγριος.

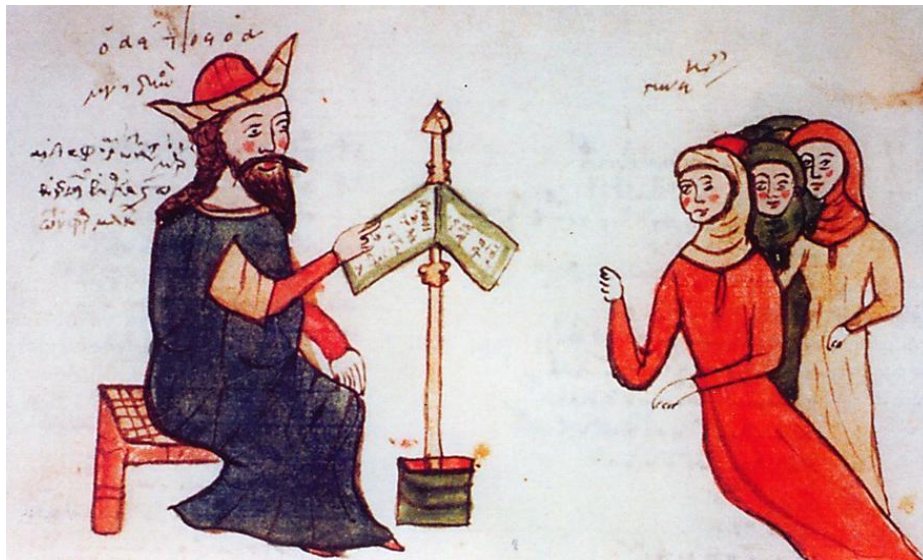
Ο Αέτιος παραλαμβάνει από τον Ρούφο τις μεθόδους για την επίσχεση της αιμορραγίας είτε με δακτυλική πίεση, περιδέση του τραύματος με επίδεσμο, εφαρμογή κρύου και στυπτικών, είτε κάνοντας συστροφή του αγγείου ή απολίνωση. Από τον Αρχιγένη δανείζεται τη μέθοδο θεραπείας των ηπατικών αποστημάτων και της ισχιαλγίας ενώ από τον Λεωνίδα τον ιατρό την τομή των ηπατικών αποστημάτων, την αφαίρεση όγκων του τραχήλου, λιπωμάτων, κυστικών όγκων, τη θεραπεία των συριγγίων καθώς και την θεραπεία των ραγάδων της πρόσθης και της υδροκήλης. Τα γυναικολογικά και μαιευτικά θέματα τα δανείζεται από τον Σωρανό, ενώ η τεχνική της εμβρυοτομής, της εμβρυουλκίας και της αφαίρεσης του πλακούντα ανθολογείται από τον Φιλούμενο. Δανείζεται επίσης την τεχνική της ουρηθροτομής σε περίπτωση ενσφηνωμένου λίθου στην ουρήθρα από τον Φιλάγριο ιατρό [75].

Το έβδομο βιβλίο του (VII) που περιλαμβάνει τις ασθένειες των οφθαλμών αλλά και πρωτοποριακές χειρουργικές πρακτικές για την αποτελεσματική αντιμετώπιση τους, αποτελεί το καλύτερο εγχειρίδιο Οφθαλμολογίας που διασώθηκε από την Αρχαιότητα. Μέσω αυτού μας διασώθηκαν πολύτιμες πληροφορίες για τις απόψεις αρχαίων Ελλήνων ιατρών, όπως για παράδειγμα του Δημοσθένη του Οφθαλμικού και του Σεβήρου [76], [77], [78].

Στην αρχή του βιβλίου του αυτού ο Αέτιος Αμιδηνός παραθέτει και ορισμένα στοιχεία γύρω από τη φυσιολογία των οφθαλμών. Αναφέρει τα οπτικά νεύρα τα οποία και ξεκινούν από τον εγκέφαλο, στη συνέχεια περιγράφει τους χιτώνες των οφθαλμών, τον αμφιβληστροειδή, τον ραγοειδή και τον κερατοειδή. Υποστηρίζει ότι ο οφθαλμός αποτελείται από τρία υγρά, το υαλοειδές υγρό, το κρυσταλλοειδές υγρό που ονομάζεται επίσης και δισκοειδές ή φακοειδές και τέλος το ωοειδές υγρό [79].

Το **περιεχόμενο της Τετραβίβλου** είναι επιγραμματικά το εξής: **Βιβλίο 1:** Materia medica (τρόφιμα και φάρμακα) κατά τον Γαληνό (Περί δυνάμεως των απλών φαρμάκων εκ των φυτών και περί της των ελαίωνσκευασίας κατ' αλφαβητική σειρά), **Βιβλίο 2:** Materia medica (λίθοι και ζώα) σύμφωνα με τους Γαληνό, Διοσκορίδη και Ορειβάσιο (Περί των διαφορών της γης, των απλών φαρμάκων, των λίθων, των μεταλλικών υδάτων κτλ.), **Βιβλίο 3:** γενική θεραπευτική και υγιεινή, φλεβοτομία, καθαρτικά (Περί κενώσεως και κενωτικών και περί αέρων, τόπων, υδάτων καταπλασμάτων, δροπάκων, φοινικισμών, σινασπισμών και ομοίων), **Βιβλίο 4:** διαιτητική και ιδιοσυγκρασίες (Περί υγιεινής διδασκαλίας, περί διαγνώσεως, δυσκρασιών, περί κράσεων σημείων και ιάσεων), **Βιβλίο 5:** προγνωστική, γενική παθολογία, διαγνωστική (διδασκαλία περί πυρετών, ουροσκοπία, ψυχώσεις), συνταγές (Περί πυρετών και ούρων και διαχωρημάτων και εμέτων και αιμορραγίας και ιδρώτων και θεραπείας και επιμελείας αυτών), **Βιβλίο 6:** ασθένειες κεφαλής, παθήσεις του εγκεφάλου, μαλλιών, μύτης, στόματος, αυτιών (Περί των νόσων του εγκεφάλου και των νεύρων και των ώτων και της ρινός), **Βιβλίο 7:** ασθένειες οφθαλμών (Περί των οφθαλμικών παθών και της θεραπείας), **Βιβλίο 8:** κοσμητική προσώπου, παθήσεις του στόματος και των δοντιών, ασθένειες της αναπνευστικής οδού (Περί των του προσώπου και στόματος και παρισθημάτων και τραχείας και πνεύμονος και θώρακος παθών και της θεραπείας αυτών), **Βιβλίο 9:** ασθένειες των πεπτικών οργάνων (Περί των κατά το στόμα της κοιλίας παθών και αυτής της κοιλίας και εντέρων), **Βιβλίο 10:** παθήσεις του ήπατος και της σπλήνας (Περί νοσημάτων του ήπατος και του σπληνός)

Βιβλίο 11: ασθένειες της ουροδόχου κύστεως και των ανδρικών γεννητικών οργάνων γενικότερα (Περί διαβήτου και νόσων των νεφρών και της κύστεως), **Βιβλίο 12:** ισχιαλγία, ρευματικές παθήσεις, ποδάγρα (Περί ισχιάδος, και ποδάγρας και αρθρίτιδος), **Βιβλίο 13:** δήγματα και δηλητηριώδη ζώα, αντίδοτα δηλητηρίων, παθήσεις του δέρματος (Περί δακνόντων ζώων και ιοβόλων θηρίων), **Βιβλίο 14:** ασθένειες του παχέος εντέρου και του πρωκτού, αφροδίσια νοσήματα, θεραπευτική αγωγή πληγών και αποστημάτων, γενική χειρουργική, εξαρθρώσεις, παθήσεις των νυχιών (Περί νοσημάτων του απευθυσμένου και του αιδοίου), **Βιβλίο 15:** οιδήματα και όγκοι, φαρμακευτική (Περί οιδημάτων, εμφυσημάτων, σκίρων και χοιράδων και περί εμπλάστρων ποικίλων) και **Βιβλίο 16:** μαιευτική και γυναικολογία (Περί των της μήτρας παθών και της τούτων θεραπείας) [80].

Εικ. 19: Ο Αέτιος Αμιδηνός ενώ δέχεται γυναίκες ασθενείς. (Κώδικας 3632 του Παν/μιου της Βολογνα).

Το ιατρικό έργο το οποίο παρέδωσε στην ιστορία της ιατρικής ο Αέτιος Αμιδηνός είναι ίσης αξίας με το νομικό έργο του Ιουστινιανού, ο οποίος συγκέντρωσε όλη την Νομική γνώση της εποχής του συστηματοποιώντας το Βυζαντινό Δίκαιο, με τη συγγραφή των Πανδεκτών, των Εισηγήσεων και των Νεαρών. Έδωσε την καλύτερη περιγραφή των ασθενειών των οφθαλμών, των ώτων, της ρινός, του λάρυγγα και των οδόντων. Περιέγραψε άριστα επίσης τη βρογχοκήλη, την υδροφοβία, τη διφθερίτιδα, την παράλυση

του υπερώιου μυός, την ποδάγρα, τον ειλεό αλλά και κεφαλαλγίες, πνευμονία, πλευρίτιδα και επιληψία [81].

Αναφέρει επίσης και μια πρωτότυπη μέθοδο σχετικά με την αφαίρεση ξένων σωμάτων από το φάρυγγα, το λάρυγγα ή τον οισοφάγο. Η αφαίρεση τους γινόταν με κατάποση από τον ασθενή σπόγγου εμποτισμένο σε τερεβινθίνη και δεμένο σε ισχυρό νήμα εις τρόπον ώστε κατά την κατάποση του σπόγγου από τον ασθενή κολλούσε το ξένο σώμα και ο γιατρός το ανέσυρε έλκοντας το νήμα [82].

Ο Αέτιος Αμιδηνός θεωρείται ως ο θεμελιωτής της Γηριατρικής ειδικότητας, όπου ο εξειδικευμένος ιατρός για την φροντίδα των γερόντων κατά τη συνήθεια της Βυζαντινής κοινωνικής φροντίδας και πρόνοιας ονομαζόταν «γερόντων ιατρός» [83], [84] καθώς και της Πειραματικής Φαρμακολογίας. Ασχολήθηκε με τη γλοιότητα του αίματος, τις μεγαλοσπληνικές αναιμίες, το αλλεργικό σοκ καθώς και το σύνδρομο της εντερικής δυσαπορροφήσεως. Χορήγησε θεραπεία των λιποειδών του αίματος, της παχυσαρκίας, της αλλεργίας με το ασβέστιο, της ουρικής αρθρίτιδας με την κολχικίνη και των κακοήθων όγκων με μαγνητισμό. Χρησιμοποίησε αφλέγμαντο φάρμακο ως αντιβιοτικό και χορήγησε ναρκωτικό αέριο για τοπική αναισθησία στην Οδοντιατρική. Εισηγάγε την έννοια της μονάδας εντατικής θεραπείας (ΜΕΘ) με απομόνωση του ασθενούς σε υάλινο θάλαμο επί σηπτικού σοκ δίνοντας έτσι στον ασθενή την δυνατότητα για ταχύτατη και εξατομικευμένη σ' αυτόν θεραπευτική αγωγή. Αναφέρθηκε στο παιδικό βρογχικό άσθμα [85] την παιδική επιληψία, τη χρόνια ηπατίτιδα και τον ρευματοειδή παράγοντα. Άλλα θέματα που τον απασχολούν είναι ο προσδιορισμός ή ο προκαθορισμός του φύλου του κυήματος, η θεραπεία της στειρότητας και οι προϋποθέσεις υγιεινής που απαιτούνται για την κατασκευή λουτρών και δεξαμενών κα. Σημαντικές χειρουργικές που επιτέλεσε είναι η διάνοιξη του κρανίου επί εγκεφαλικού αποστήματος, η παροχέτευση του εγκεφαλονωτιαίου υγρού επί υδροκεφάλου [86] καθώς και η κυστοτομή επί λιθιάσεως της ουροδόχου κύστεως [87], [88].

Στο έκτο Βιβλίο του (VI) ο Αέτιος, προχωρά στην περιγραφή των συμπτωμάτων της «Λυκανθρωπίας», αναφέροντας ως πηγή του τον ιατρό Μάρκελλο, παραθέτοντας βέβαια και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί ο ασθενής να θεραπευτεί.

(...) οι τη λεγομένη κυνανθρωπία ήτοι λυκανθρωπία νόσω κατεχόμενοι κατά τον Φεβρουάριον μήνα νυκτός εξίαση τα πάντα μιμούμενοι λύκους ή κύνας και μέχρι ημέρας περί τα μνήματα μάλιστα διατρίβουσι, γνωρίσεις δε τους ούτω πάσχοντας δια τώνδε. Ωχροί τυγχάνουσι και ορώσιν αδρανές και ξηρούς τους οφθαλμούς έχουσιν και ουδέν δακτύουσι. Θεάση δε αυτών και κοίλους τους οφθαλμούς και γλώσσαν ξηράν και ουδέ όλως σίελον προχέουσιν, εισί δε και διψώδεις και τας κνήμας έχουσιν ηλκωμένας ανιάτως δια τα συνεχή πτώματα και των κηνών τα δήγματα, τοιαύτα μεν αυτών τα γνωρίσματα.

Στη συνέχεια κατατάσσει την λυκανθρωπία ως είδος μελαγχολίας και προτείνει κατάλληλη θεραπευτική αγωγή που περιλαμβάνει φλεβοτομία, λουτροθεραπεία και κατανάλωση συγκεκριμένων τροφών.

(...) γινώσκειν δε χρη μελαγχολίας είδος είναι την λυκανθρωπίαν, ην θεραπεύσεις κατά τον χρόνον της επισημασίας τέμνων τη φλέβα και κενών του αίματος άχρι λειποθυμίας και διαιτών τον κάμνοντα ταις ευχύμοις τροφές. Κεχρήσθω δε λουτροίς γλυκέσιν, είτε ορρώ γάλακτος χρησάμενος επί τρεις ημέρας κάθαιρε δια της κολοκυνθίδος ιερά ρούφου ή Αρχιγένους ή Ιούστου, δεύτερον και τρίτον παρέχων εκ διαστημάτων, μετά δε τας καθάρσεις και τη δια των εχιδών θηριακή χρηστέον και τα άλλα παραληπτέον όσα επί της μελαγχολίας προείρηται, εις εσπέραν δε επερχομένης ήδη της νόσου τοις ύπνον ειωθόσιν ενποιείν επιβρέγμασι της κεφαλής χρήσθαι και οσφραντοίς τοιούτοις και οπίω διαχρίειν τους μυκτήρας ενίοτε δε και ποτίζειν τινά των υπνωτικών [89], [90].

Σημαντική είναι και η αναφορά του για την επιληψία, όπου μας αναφέρει τη σχετική θεωρία του Γαληνού και του Ποσειδωνίου.

(...) τρεις εισί της επιληψίας διαφοραί. Πασών δε αυτών κοικόν εστί πάσχειν τον εγκέφαλον, ήτοι δε εν αυτώ πρώτον συστάντος του πάθους ή κατά συμπάθειαν του

στόματος της γαστρός. Εν δε τω σπανίω γίνεται και το τρίτον είδος της επιληψίας από μορίου τινός, ου έτυχεν αρχομένου του πάθους, ειτ αισθητώς αυτώ τω κάμνοντι την άνοδον επί κεφαλήν ποιουμένου [91], [92], [93].

Επιπλέον στην αρχή του έκτου Βιβλίου του κάνει αναφορά στον υδροκέφαλο, παραθέτοντας τα όσα γνωρίζει από τον Βυζαντινό ιατρό Λεωνίδα.

(...) το υδροκέφαλον πάθος προσαγορεύεται από του εν τη κεφαλή υδατώδους υγρού συλλεγομένου ... γίνεται δε τούτο ή εξ αδήλου ή εκ προδήλου αιτίας.

Στη συνέχεια περιγράφει τόσο την συμπτωματολογία της νόσου και τα προβλήματα που αυτή προκαλεί καθώς και αναλυτικά την χειρουργική διαδικασία αντιμετώπισης του υδροκεφάλου.

(...) της δε συλλογής υπό κρανίον γεγενημένης μεταξύ του οστέου και της μήνιγγος κατ αρχάς ολίγου όντος του υγρού η κεφαλή βαρύνεται και σκοτισμοί γίνονται συνεχείς και αι αισθήσεις αμβλύνονται, λέγω δε όρασις, ακοή και αι λοιπαί. Όταν δε πλεονάση το υγρόν, αι ραφαί της κεφαλής δια το πλήθος δίστανται απ αλλήλων και δια τούτο η κεφαλή μεγάλη γίνεται και πρόδηλος ο τόπος της συλλογής, τω γαρ δακτύλω επειγομένω είκει το υγρόν [94], [95], [96].

Στο όγδοο Βιβλίο του (VIII) ο Αέτιος κάνει αναφορά στην εκτέλεση τατουάζ, τα οποία και αποκαλεί στίγματα. Μας πληροφορεί τόσο για τον τρόπο εκτέλεσης των στιγμάτων σε διάφορα σημεία του σώματος καθώς και την πρωτοποριακή μέθοδο του με την οποίαν μπορούν να αφαιρεθούν αυτά.

(...) στίγματα καλούσι τα επί του προσώπου ή άλλου τινός μέρους του σώματος επιγραφόμενα, οία επί των στρατευομένων εν ταις χερσί Κεντών τους τόπους ταις βελόναις και αφελών το αίμα και επιχρίων πρώτον χυλώ πράσου έπειτα τω φαρμάκω.

Άλλο ώστε εξαίρειν στίγματατη δε έκτη λύσας απόξυε τα στίγματα και το μέλαν αφελών κατάχριε πάλιν πτερώ εκ του φαρμάκου. Εξαιρείται δε εν ημέραις κ, χωρίς μεγάλης

ελκώσεως και χωρίς ουλής, ποιούσι το αυτό και αι σηπταί αι εν ταις τραυματικοίς γεγραμμένοι [97].

Η σημαντικότερη έκδοση του έργου του Αετίου Αμιδηνού έγινε το 1935 στη Λειψία όπου εκδόθηκαν οι τέσσερις πρώτοι τόμοι του έργου του (Βιβλία I ως IV) από τον A. Olivieri, με την ονομασία «Aetii Amideni Libri Medicinales». Τα έργα αυτά περιλαμβάνονται στο περίφημο Corpus Medicorum Graecorum (CMG), ενώ λίγο αργότερα στα 1950, στην Λειψία εκδόθηκαν άλλα τέσσερα βιβλία του Αετίου, (Βιβλία V ως VIII) από τον ίδιο εκδότη, τον Alexander Olivieri [98], [99].

VII. Αλέξανδρος Τραλλιανός-6^{ος} αι. μ.Χ. (525-605 μ.Χ.)

**Εικ. 20: Αλέξανδρος Τραλλιανός.
Μικρογραφία Κώδικα 3632
του Πανεπιστημίου της Βολογνα.**

Ένας ακόμη σπουδαίος Βυζαντινός ιατρός είναι ο Αλέξανδρος Τραλλιανός, ο οποίος έλαβε την ονομασία του δεδομένου ότι καταγόταν από τις Τράλλεις της Μικράς Ασίας, το σημερινό Αϊδίνιο της Τουρκίας. Γεννήθηκε το 525 μ.Χ. και πέθανε στα 605 μ.Χ., μια γενιά μετά τον Αέτιο τον Αμιδηνό.

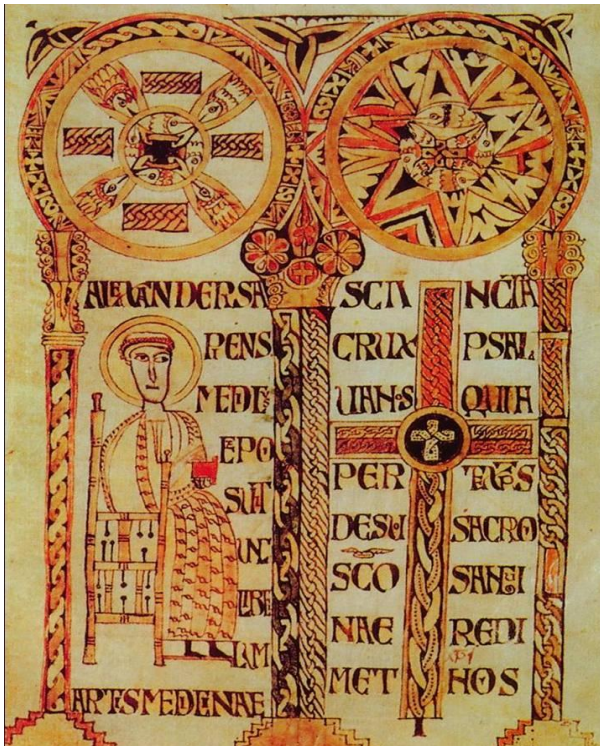
Τα πρώτα μαθήματα της ιατρικής τα έλαβε από τον πατέρα του Στέφανο, ο οποίος ήταν γιατρός, ενώ άσκησε την ιατρική στην Ρώμη και όχι στην Κωνσταντινούπολη [100], [101].

Ο Αλέξανδρος είχε άλλους τέσσερις αδελφούς, μεγαλύτερους σε ηλικία, οι οποίοι διακρίνονταν σε διάφορους τομείς των Επιστημών και των Γραμμάτων του Βυζαντίου: ο Ανθέμιος ήταν ο αρχιτέκτονας του Ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, ο Μητρόδωρος γνωστός Καθηγητής της αριστοκρατικής νεολαίας της Πόλης, ο Ολύμπιος διαπρεπής Νομικός, και ο Διόσκουρος, ιατρός με φήμη στην γενέτειρά τους τις Τράλλεις, όπου και διατηρούσε ιατρείο [102], [103].

Ο Αλέξανδρος Τραλλιανός, συγκέντρωσε πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες από τα ταξίδια που πραγματοποίησε στην Δυτική Μεσόγειο, την Ιταλία, τη Γαλατία, την Ισπανία και την Αφρική, ώσπου τελικά εγκαταστάθηκε στην Ρώμη, όπου και άσκησε την ιατρική. Πέθανε σε βαθιά γεράματα, σε ηλικία περίπου ογδόντα χρόνων.

Το σημαντικότερο από τα έργα του Τραλλιανού είναι μια Παθολογία και Θεραπευτική των εσωτερικών παθήσεων, η οποία ονομάζεται τα «Θεραπευτικά», ή αλλιώς «Δωδεκάβιβλος», λόγω του ότι αυτή αποτελείται από δώδεκα βιβλία [104].

Το περιεχόμενο των δώδεκα βιβλίων της Θεραπευτικής του Αλεξάνδρου Τραλλιανού έχει ως εξής [105]: Βιβλίο 1: παθήσεις της κεφαλής και του εγκεφάλου, Βιβλίο 2: παθήσεις των οφθαλμών
Βιβλίο 3: παθήσεις των αυτιών, Βιβλίο 4: στηθάγχη, Βιβλίο 5: παθήσεις των πνευμόνων, Βιβλίο 6: πλευρίτιδα, Βιβλίο 7: παθήσεις του στομάχου, Βιβλίο 8: χολέρα, κολικός, Βιβλίο 9: παθήσεις του ήπατος, δυσεντερία, Βιβλίο 10: υδρωπικία, Βιβλίο 11: ασθένειες των νεφρών και της κύστης [106], [107], Βιβλίο 12: ποδάγρα [108].

Εικ. 21: Λατινική έκδοση των Ιατρικών Έργων του Αλεξάνδρου Τραλλιανού. Χειρόγραφο του 9^{ου} αι. μ.Χ. της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων.

Διαπιστώνουμε ότι ακολουθεί τη συνήθη διάταξη (a capite ad calcem), παραθέτοντας τις παθήσεις της κεφαλής, καταλήγοντας στις παθήσεις των κάτω άκρων, όπως για παράδειγμα την ποδάγρα, για την οποία και αφιερώνει το δωδέκατο βιβλίο του. Την διάταξη αυτή ακολουθεί και ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής στη Φυσιολογία του, ενώ εξαίρεση αποτελεί το έργο «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» του Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου, σε πέντε βιβλία, ο οποίος ξεκινά πρώτα από τα άκρα και καταλήγει στην μελέτη του εγκεφάλου.

Η σημαντικότερη έκδοση των έργων του Αλεξάνδρου Τραλλιανού έγινε το 1878-1879, στην Βιέννη, από τον Theodor Puschmann, περιλαμβάνει δύο τόμους, ενώ μια νεώτερη έκδοση έγινε στο Amsterdam το 1963. Τα έργα του Τραλλιανού, λόγω της σημασίας τους μεταφράστηκαν στα αραβικά, τα εβραϊκά και τα λατινικά, και επηρέασαν τόσο την Αραβική αλλά και την Δυτική Μεσαιωνική Ιατρική. Στα «*Θεραπευτικά*» του διακρίνουμε την επίδραση της Ιπποκρατικής Ιατρικής, ακολουθεί την εναντιοθεραπευτική αρχή, δίνοντας έμφαση σε αυτό που αποκαλούμε διαγνωστική και αιτιολογική θεραπευτική των ασθενειών. Είναι αντίθετος με την πολυφαρμακία, και την άμεση χειρουργική αντιμετώπιση των παθήσεων, δίνοντας σημαντικό προβάδισμα στην πρόληψη των ασθενειών [109].

Στο έργο του Αλεξάνδρου Τραλλιανού, διαφαίνεται για πρώτη φορά μια αποστασιοποίηση από τα λεγόμενα του Γαληνού, πιθανώς διότι διαπιστώνει κάποια λάθη στις παρατηρήσεις του. Ωστόσο συνεχίζει να τον αποκαλεί θειότατο θεωρώντας τον αυθεντία. Πρέπει να αναφερθεί ότι ο Συμεών Σηθ είναι ο πρώτος Βυζαντινός Λόγιος που εναντιώθηκε στα λεγόμενα του Γαληνού μέσα από το έργο του με τίτλο «*Αντιρρητικός προς Γαληνό*», στο οποίο ειρωνεύεται τη θεία φύση του Αρχαίου Έλληνα Ιατρού, κατηγορώντας τον για πολυλογία αλλά και για αντιφατικές και λανθασμένες απόψεις [110].

Ο Αλέξανδρος Τραλλιανός ασχολήθηκε επίσης διεξοδικά με τις παθήσεις του νευρικού συστήματος, με πρωτότυπες θεραπείες που μαρτυρούν το υψηλό επίπεδο των γνώσεων των Βυζαντινών στην Νευρολογία [111] ενώ προσπαθεί να αντιμετωπίσει την επιληψία χορηγώντας καθαρτικά [112]. Χωρίζει τη θεραπεία της σε υγιεινή και διαιτητική, προτείνοντας την χορήγηση όρχεων κόκορα, ανθρώπινου αίματος ή σκόνης από κρανίο γαϊδάρου [113].

Ασχολήθηκε λεπτομερώς με την αλωπεκία και την θεραπεία της, καθώς και με τις άλλες παθήσεις του τριχωτού της κεφαλής όπως για παράδειγμα την τριχόπτωση, την πιτυρίαση καθώς και τα αίτια και την θεραπεία της κεφαλαλγίας [114], [115].

Μελέτησε ακόμη τους πυρετούς, τους οποίους διακρίνει σε εφήμερους, κοπώσεως, αλλοιώσεως των χυμών, εκ σήψεως, ημερησίους, τριταίους, τεταρταίους κ.α. Ο Theodor Ruschmann, εκδότης του ιατρικού έργου του Τραλλιανού, τοποθέτησε στην αρχή του κειμένου του, το έργο του Τραλλιανού για τους πυρετούς, το οποίο πιθανότατα αποτελεί αυτούσιο έργο του συγγραφέα.

Πολύ σημαντικό είναι και το περιεχόμενο του δευτέρου βιβλίου του, στο οποίο ασχολείται με τις οφθαλμικές παθήσεις και τη θεραπεία τους. Ιδιαίτερα οι αναφορές του για τις προδιαθέσεις των οφθαλμικών παθήσεων, θεωρούνται μοναδικές στην Ιστορία της Ιατρικής [116]. Αναφέρει ως προδιαθεσικούς παράγοντες της χρόνιας επιπεφυκίτιδας τη σκόνη, τον καπνό αλλά και τους ρύπους της ατμόσφαιρας [117].

Ακόμη, ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός αφιερώνει το δωδέκατο βιβλίο του στην ουρική αρθρίτιδα ή αλλιώς ποδάγρα, κάνοντας αναφορά στη θεωρία του Ιάκωβου Ψυχριστή. Ο Τραλλιανός χορηγεί το «κολχικόν» (*Colchicum autumnale*) υπό την μορφή ερμοδακτύλου για την θεραπεία της νόσου της ποδάγρας [118] η οποία φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη πάθηση της εποχής, αφού και οι δύο μεγάλοι ερασιστές, ο Αέτιος και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός της αφιερώνουν το 12^ο βιβλίο τους [119], [120].

Έργο επίσης του σπουδαίου αυτού Βυζαντινού ιατρού, μοναδικό για το είδος του στην Βυζαντινή Ιατρική, είναι και η σύντομη πραγματεία υπό την μορφή Επιστολής στον φίλο του Θεόδωρο, με τίτλο «Περί Ελμίνθων», που περιλαμβάνεται και στον πρώτο τόμο του Ideler [121].

Στο έργο του αυτό περιγράφει την ελμινθίαση, νόσο που οφείλεται στην παρουσία παρασίτων (ελμίνθων) στον ανθρώπινο οργανισμό [122].

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί και η «ανοχή» που επιδεικνύει στο έργο του, στα περίαπτα και τους εξορκισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεραπεία που προτείνει για την ποδάγρα, στο δωδέκατο βιβλίο του, το οποίο και έχει αφιερώσει εξ ολοκλήρου στην ασθένεια της ποδάγρας, που τόσο συχνή ήταν στο Βυζάντιο.

Αναφέρει λοιπόν τα ακόλουθα:

(...) Λαβών πέταλον χρυσούν σελήνης ληγούσης γράφε εν αυτώ τα υποκείμενα και ενδήσας εις νεύρα γερανού, είτε όμοιον τω πετάλω σωληνάριον ποιήσας κατάκλεισον και φόρει περί τους αστραγάλους.

(...) Πάρε ένα φύλλο χρυσού, όταν η σελήνη βρίσκεται στη λήξη της, γράψε σε αυτό τα παρακάτω λόγια και αφού το τυλίξεις με νεύρα γερανού και κατασκευάσεις ένα σωληνάριο, κλείστο καλά και φόρα το γύρω από τους αστραγάλους.

VIII. Παλλάδιος ο Αλεξανδρινός ή Ιατροσοφιστής (6^{ος} αι. μ.Χ.)

Ο Ιατρός Παλλάδιος συγκαταλέγεται μεταξύ των Βυζαντινών ιατρών οι οποίοι σπούδασαν στην περίφημη Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας, όπως για παράδειγμα ο Αέτιος ο Αμιδηνός και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός, οι οποίοι και αποτελούν τις σημαντικότερες πηγές του. Ο Παλλάδιος φέρει επίσης και τον τίτλο του Ιατροσοφιστή, που υποδηλώνει την εγκυκλοπαιδική του γνώση αλλά και την ιατροφιλοσοφική του παιδεία, όπως για παράδειγμα ο Λέων ο Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.) που ήταν Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη [123].

Ο Παλλάδιος ήταν χριστιανός στο θρήσκευμα και γι' αυτό άλλωστε εκφράζεται και η μεγάλη συμπάθεια και ο θαυμασμός του προς το πρόσωπο του Γαληνού, όπως άλλωστε διαφαίνεται από την περίφημη ρύση του *«Ιπποκράτης μεν έσπειρεν, εγεώργησε δε ο Γαληνός»*, με την οποία υποδηλώνει την συνέχεια της αρχαίας ελληνικής ιατρικής από τον Ιπποκράτη ως τον Γαληνό [124], υποστηρίζοντας παράλληλα ότι ο Γαληνός τελειοποίησε την Ιπποκρατική ιατρική [125].

Τα κυριώτερα συγγράμματα του Παλλαδίου του Αλεξανδρινού είναι το *«Περί πυρετών σύντομος σύνοψις»* το οποίο αποτελείται από τριάντα κεφάλαια και περιλαμβάνεται στον τόμο του Ideler, το *«Περί βρώσεως και πόσεως»* στο οποίο ασχολείται γενικά με την διατροφή και τη χώνευση, τα *«Σχόλια εις το Περί αγμών του Ιπποκράτους»*, τα *«Σχόλια της έκτης επιδημίας»* και τέλος το *«Εις Γαληνόν Περί αιρέσεων σχόλια»*. Τα υπόλοιπα έργα του Παλλαδίου, πλύν του βασικού του συγγράμματος που είναι το *«Περί πυρετών σύντομος σύνοψις»*, διασώζονται αποσπασματικά.

Το σημαντικότερο από τα προαναφερθέντα έργα του είναι το σύγγραμμα του *«Περί πυρετών»* (De Febribus Synopsis) το οποίο περιλαμβάνεται στον πρώτο τόμο, με τίτλο *Physici et Medici Graeci Minores* του Ideler [126].

Στο έργο του αυτό ακολουθεί τις αντίστοιχες θεωρίες του Γαληνού, κάνοντας αναφορές στον Αέτιο Αμιδηνό και τον Αλέξανδρο Τραλλιανό. Αποτελείται από τριάντα

μικρά κεφάλαια, στα οποία κάνει περιγραφή των διαφόρων ειδών των πυρετών, την αιτία τους και τις παθολογικές καταστάσεις που δημιουργούνται από την υπερπληθώρα του αίματος, της χολής και του φλέγματος. Στη συνέχεια περιγράφει την εικόνα των πυρετών με ενδείξεις όπως ο ιδρώτας, το χασμουρητό και ο πονοκέφαλος, ενώ ασχολείται και με την διάγνωση των διαφόρων ειδών πυρετών όπως οι ισημερινοί, συνεχείς, φλέγοντες, εκτικοί, εφήμεροι, τριταίοι, τεταρταίοι, ηπίαλοι κ.α. Θεωρεί ότι το αίτιον της κατάστασης πυρετού εντοπίζεται στο μυϊκό σύστημα [127].

Στην αρχή του έργου του δίνει τον κύριο σκοπό του συγγράμματος του, ο οποίος είναι ο ακόλουθος:

(...) «Σκοπόν έχομεν εν τω παρόντι συγγράμματι περί της των πυρετών διαφοράς σύντομον εκθέσαι παράδοσιν, και πρώτον ειπείν την ουσίαν των πυρετών και τας διαφοράς αυτώ, τας τε ουσιώδεις και επουσιώδεις, τας τε γενικωτέρας και ειδικωτέρας, είτα τας αιτίας αυτών και τας σημειώσεις. Αλλά γε προ γε τούτων, είπωμεν τι εστί πυρετός» [128].

Στη συνέχεια αναφέρεται στη φύση των πυρετών αναπτύσσοντας πανομοιότυπη θεωρία με αυτή του Αέτιου Αμιδηνού και του Αλέξανδρου Τραλλιανού [129].

Συγκεκριμένα δίνει ορισμό του πυρετού ως «παρά φύσιν θερμότης, από καρδίας αρχομένη και δια των ερτηριών επί παν το σώμα ηπλωμένη, αισθητώς βλάπτουσα την ενέργειαν» [130].

Ο Αέτιος Αμιδηνός ορίζει τον πυρετό ως «θερμότης παρά φύσιν καρδίας και αρτηριών βλάπτουσα τον ζωτικό τόνο» ενώ ο Τραλλιανός υποστηρίζει ότι «ουδέν άλλον εστί η ουσία του πυρετού και η ύπαρξις και η φύσις, ει μη θερμασία τις παρά φύσιν της καρδίας τε και των αρτηριών» [131].

Οι πολλές εκδόσεις και οι χειρόγραφοι κώδικες στους οποίους περιλαμβάνεται το «Περί πυρετών» του Παλλαδίου μαρτυρούν την μεγάλη σημασία του συγκεκριμένου έργου για την Ιστορία της Ιατρικής Επιστήμης. Σχεδόν σε όλους τους ιατροϊστορικούς

χειρόγραφους κώδικες περιλαμβάνεται, όπως για παράδειγμα στον Βονώνειο Κώδικα του 15^{ου} αι. μ.Χ. (Codex Bononiensis, αρ. 3632, f 132, Bologna), στον Σκοριάλειο Κώδικα του 16^{ου} αι. μ.Χ. (Codex Scorialensis, f177, Escorial), στον Λαυρεντιανό Κώδικα του 13^{ου} αι. μ.Χ. (Codex Laurentianus, f11, Φλωρεντία), και τέλος στον Παρισινό Κώδικα του 15^{ου} αι. μ.Χ. που βρίσκεται στην Ρώμη (Codex Parisinus, αρ. 297) **[132]**.

ΙΧ. Παύλος Αιγινήτης-7^{ος} αι. μ.Χ. (625-690 μ.Χ.)

Εικ. 22: Ιατρός Παύλος Αιγινήτης. Χειρόγραφος κώδικας 3632 (f90v) του Παν/μιου της Βολογνα.

Θεωρείται από τους Ιστορικούς της Ιατρικής ως ο ενδοξότερος Βυζαντινός χειρουργός. Έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 7^ο αι. μ.Χ. (625-690 μ.Χ.) και αποτελεί τον τελευταίο εκπρόσωπο της περίφημης Αλεξανδρινής Σχολής, απόφοιτοι της οποίας είναι ο Ορειβάσιος Περγαμηνός, ο Αέτιος Αμιδηνός και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός. Όπως και οι προκάτοχοι του, έτσι και αυτός πραγματοποίησε εκπαιδευτικά ταξίδια για να αποκτήσει εμπειρίες από την ιατρική πρακτική άλλων λαών, γι' αυτό και έλαβε τον χαρακτηρισμό «περιοδευτής» [133].

Στην Αλεξάνδρεια άσκησε για αρκετά χρόνια την Χειρουργική και την Μαιευτική, ενώ όταν το 642 μ.Χ. επήλθε η Αραβική κατοχή της Αλεξανδρείας, απέκτησε φήμη και κέρδισε το σεβασμό και την εκτίμηση των Αράβων κατακτητών για τις ιατρικές του γνώσεις. Τα έργα του μεταφράστηκαν στα Αραβικά, επηρέασαν την ιατρική του Ισλαμικού κόσμου, όπου σχετικές μελέτες έχουν δείξει, ότι ο Παύλος Αιγινήτης είναι ο συχνότερα αναφερόμενος Έλληνας ιατρός στην Αραβική Γραμματεία [134], [135].

Για τους Άραβες ήταν ο σημαντικότερος αρχαίος ιατρός στην Χειρουργική και την Γυναικολογία και του απέδωσαν το προσωνύμιο «ο Μαιευτήρας» (al Kawabeli). Δυστυχώς η Γυναικολογία του Αιγινήτη με τίτλο «Περί Γυναικείων Παθών» δεν σώζεται, παρά μόνον μέσω έμμεσων αναφορών που κάνουν για το συγκεκριμένο έργο Άραβες συγγραφείς [136].

Το σημαντικότερο σύγγραμμα του είναι η «Επιτομή της Ιατρικής», το οποίο και αποτελείται από επτά βιβλία. Όπως άλλωστε υποδηλώνει και ο τίτλος του, πρόκειται για

ένα ερασιμαστικό, εγκυκλοπαιδικό έργο, το οποίο συγκεντρώνει τις ιατρικές γνώσεις και αντιλήψεις των προκατόχων του, κυρίως του Γαληνού και του Ορειβασίου του Περγαμηνού [137].

Αναλυτικά το περιεχόμενο των επτά βιβλίων του συναποτελούν την «Επιτομή» του Παύλου Αιγινήτη, είναι το ακόλουθο:

Βιβλίο 1: Υγιεινή και Διαιτητική, Βιβλίο 2: Γενική Παθολογία και διδασκαλία Περί Πυρετών, Βιβλίο 3: Ειδική Παθολογία, Βιβλίο 4: δερματικές παθήσεις, γενική χειρουργική, Βιβλίο 5: τοξικολογία, Βιβλίο 6: χειρουργική, Βιβλίο 7: διδασκαλία περί φαρμάκων [138].

Το έκτο Βιβλίο της Επιτομής του Παύλου Αιγινήτη, αποτελεί την σύνοψη των γνώσεων του γύρω από την Χειρουργική. Το συγκεκριμένο βιβλίο έχει εκδοθεί στο Παρίσι το 1855 από τον Γάλλο R. Briaux, με τίτλο «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», έργο που μας παρέχει μια συνολική εικόνα για την πρωτοτυπία και το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής Χειρουργικής [139], [140].

Πρωτοποριακές χειρουργικές επεμβάσεις τις οποίες περιγράφει στο έργο του είναι οι ακόλουθες:

Η θεραπεία της βουβωνοκήλης είτε με χειρουργική επέμβαση είτε με καυτηριασμό. Στην χειρουργική επέμβαση για την αφαίρεση της βουβωνοκήλης προχωρά και στην συναφαίρεση των όρχεων, τεχνική η οποία πέρασε και στους Άραβες καθώς και στην Δυτική Μεσαιωνική Ιατρική. Η τεχνική που ακολουθεί ο Παύλος Αιγινήτης σχετίζεται με την αντίστοιχη του Ορειβασίου του Περγαμηνού, θεωρείται όμως πιο εξελιγμένη, δεδομένου ότι σχετίζεται με λιγότερες επιπλοκές [141].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι και το Κεφάλαιο ΠΗ με τίτλο «*Περί βελών εξαιρέσεως*», που περιλαμβάνεται στην Χειρουργική του Παύλου Αιγινήτη, που εξέδωσε ο Briaux. Σε αυτό διαπιστώνουμε τις προχωρημένες γνώσεις της στρατιωτικής χειρουργικής της Αλεξανδρινής Σχολής, στην οποία εντάσσεται και ο Αιγινήτης. Στο κεφάλαιο αυτό, ο

Βυζαντινός συγγραφέας κάνει αναφορά και στην περίφημη Ομηρική φράση, που συνοψίζει την σημασία της ιατρικής και των γιατρών στο πεδίο των μαχών:

(...) ότι το βελουλικόν της χειρουργίας μέρος των αναγκαιοτάτων εστί δηλοί ο ποιητής Όμηρος ειρηκώς: Ιητρός γαε ανήρ πολλών αντάξιος άλλων, Ιούς εκτάμνειν επί τα ήπια φάρμακα πάσσειν (Όμηρος, Λ Ιλιάδας) [142].

Στη συνέχεια περιγράφει τα διάφορα είδη των βελών με βάση το υλικό κατασκευής τους, το σχήμα τους, το μέγεθος τους κλπ, κάνοντας λεπτομερή και εκτενή αναφορά των τραυμάτων που προκαλούνται από τα βέλη:

(...) Μηνίγγων μεν γαρ τρωθεισών, περιωδυνία κεφαλής εύτονος γίνεται και πύρωσις οφθαλμών μετ ερυθήματος, γλώττης και διανοίας παραγωγή. Ει δε μετ εγκεφάλου τρωθειήσαν, κατάπτωσις, αφωνία, διαστροφή προσώπου χολεμεσία, αίματος απόκρισις δια ρινών και ακουστικού πόρου, υγρού λευκού και αθηρώδους κένωσις, ιχώρ εάν εύροι διέξοδον, διά της τρώσεως. Ει δε εις τα κενά του θώρακος η κατάπαρσις γένηται, σωζομένης ευρυχωρίας πνεύμα διεξέρχεται. Της δε καρδίας τρωθείσης, παρά τον αριστερόν μαστόν το βέλος φαίνεται, ου κενεμβατούν, αλλ ως εν στερεώ πεπηγός και ποτέ και την σφυγματώδη διασημαίνον κίνησιν, αίματος τε μέλανος έκκρισις γίνεται εάν εύροι διέξοδον, κατάψυξις τε και ιδρώς και λειποθυμία, και χωρίς αναβολής ο θάνατος επακολουθεί [143].

(...) Αν τραυματισθούν οι μηνίγγες του εγκεφάλου, προκαλείται έντονη κεφαλαλγία, τα μάτια γυαλίζουν και γίνονται κόκκινα, και διαταράσσεται η ομιλία και η συνείδηση. Αν έχει τραυματισθεί και ο εγκέφαλος, προκαλείται κατάπτωση, αφωνία, παραμόρφωση των χαρακτηριστικών του προσώπου, χολώδης εμετός, εκροή αίματος από την μύτη και από τον ακουστικό πόρο, κένωση λευκού υγρού και αθηρηματώδους ιχώρος, αν αυτός βρει διέξοδο από το τραυματισμένο μέρος. Αν το τραύμα από το βέλος γίνει στο κενό του θώρακα, από την οπή που δημιουργείται εξέρχεται αέρας από το τραύμα. Αν τραυματισθεί η καρδιά πλησίον του αριστερού μαστού, το βέλος δεν φαίνεται να έχει εισέλθει σε κενό

χώρο, αλλά σαν να έχει βυθιστεί σε κάτι το στερεό, και μερικές φορές κάνει φανερή την σφυγμική κίνηση. Στην περίπτωση αυτή, αν βρει διέξοδο ρέει προς τα έξω μαύρο αίμα, επέρχεται ψύξη του σώματος, ιδρώτας, λειποθυμία και χωρίς καθυστέρηση επέρχεται ο θάνατος [144].

(...) Πνεύμονος δε τρωθέντος, ευρυχωρίας μεν ούσης δια της τρώσεως, αφρώδες αίμα κενούται, μη ούσης δε, μάλλον εμείται και τα περί τον τράχηλον αγγεία επαίρεται και γλώσσα ετεροχροεί και μέγα εισπνέουσιν εφιέμενοι του ψυχρού. Διαφράγματος δε τρωθέντος, το μεν βέλος προς ταις νόθαις πλευραίς φαίνεται καταπεπαρμένον, η δε εισπνοή μεγάλη γίνεται συν αλγήματι και στεναγμώ καθ όλων των κατά την συννωμίαν μερών. Ει δε κατ επιγάστριον η τρώσις γένηται, δήλον εκ των εκκρινομένων ευρυχωρίας ούσης η και του βέλους εξαιρεθέντος η και του επιθέματος ένδον κλασθέντος. Από μεν γαρ γαστρός χυλός κενούται, απ εντέρων δε κόπρος, εσθ ότε δε επίπλους ή έντερον προκύπτει, επί δε κύστεως τρωθείσης ούρον εκκρίνεται [145].

(...) Αν τραυματισθεί ο πνεύμονας και η οπή του ταύματος είναι ευρεία, εξέρχεται από αυτήν αφρώδες αίμα, αν όμως δεν είναι ευρεία, τις περισσότερες φορές το αίμα εξεμείται, τα αγγεία του λαιμού διογκώνονται, η γλώσσα αλλάζει χρώμα, οι τραυματισμένοι αναπνέουν με δυσκολία επιθυμώντας να δροσιστούν. Αν τραυματισθεί το διάφραγμα, το βέλος δημιουργεί μια οπή στην περιοχή των νόθων πλευρών, ενώ η εισπνοή είναι δύσκολη και γίνεται επώδυνα και με δυσφορία σε όλα τα μέρη που βρίσκονται μεταξύ των ώμων. Αν πάλι ο τραυματισμός γίνει στο υπογάστριο, αυτό γίνεται φανερό από αυτά που εκκρίνονται, όταν το τραύμα είναι πλατύ ή όταν αφαιρεθεί το βέλος ή το στέλεχος του σπάσει μέσα στο σώμα, τότε από την κοιλιά εξέρχεται χολώδες υγρό, από τα έντερα κόπρανα και μερικές φορές βγαίνει ο επίπλους ή έντερα. Αν πάλι τραυματισθεί η κύστη, τότε εξέρχονται ούρα [146].

Σημαντική είναι και η αναφορά που κάνει στις περιπτώσεις εκτέλεσης χειρουργικής επέμβασης για την διόρθωση του ερμαφροδιτισμού [147], [148].

Στο κεφάλαιο ΞΘ΄ της χειρουργικής του Παύλου Αιγινήτη, σύμφωνα με την έκδοση του Briau, γίνεται αναφορά στο «ερμαφρόδιτον πάθος», όπου η ονομασία του ερμαφροδιτισμού αποδίδεται στον Ερμή που αντιπροσωπεύει το ανδρικό φύλο και την Αφροδίτη που αντιπροσωπεύει την γυναικεία ομορφιά, αναφέροντας παράλληλα τους διάφορους τύπους ερμαφρόδιτων, σύμφωνα με τον αρχαίο χειρουργό Λεωνίδα.

Η αναφορά αυτή του Αιγινήτη στην χειρουργική διόρθωση του ερμαφροδιτισμού, είναι μοναδική στην αρχαία ελληνική και την Βυζαντινή ιατρική.

(...) το ερμαφρόδιτον πάθος κατά σύνθεσιν από τε του Ερμού και της Αφροδίτης ωνόμασται πολλήν παρέχον απρέπειαν αμφοτέροις τοις γένεσι. Τεσσάρων ουν ουσών κατά Λεωνίδην των διαφορών αυτού, αι μεν τρεις επί των ανδρών συνίστανται, η δε μία επί των γυναικών.

Στη συνέχεια αναφέρει τους διάφορους τύπους που παρατηρούνται στον ανδρικό ερμαφροδιτισμό, «*επί μεν γαρ των ανδρών, ποτέ μεν κατά το περίναιον, ποτέ δε κατά μέσον τον όσχεον θέσις αιδοίου γυναικείου τετριχωμένου φαίνεται, τρίτη δε προς ταύταις καθ ην επί τινών διά του κατά τον όσχεον οίον αιδοίου, τα ούρα προχέεται.*

Αντιστοίχως κάνει αναφορά και στις περιπτώσεις ερμαφροδιτισμού που παρατηρούνται στις γυναίκες, «*επί δε των γυναικών ανωτέρω του αιδοίου κατά το εφήβαιον ανδρείου πολλάκις αιδοίου έκφυσις ευρίσκεται, τριών τινών εξεχόντων σωμάτων, ενός μεν ώσπερ καυλού, δυοίν δε καθάπερ διδύμων. Η μεν ουν τρίτη των ανδρών, καθ ην το ούρον δια του οσχέου εκκρίνεται, ανίατος εστίν, αι λοιπαί δε τρεις θεραπεύονται, των περιττών αφαιρουμένων σωμάτων και ως ελκών θεραπευομένων* [149].

Επιπλέον στην χειρουργική του ο Παύλος Αιγινήτης, μας παρέχει την πλέον ολοκληρωμένη γνώση σχετικά με τους διάφορους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιούνταν οι επεμβάσεις ευνουχισμού στην Ελληνική αρχαιότητα και τα Βυζαντινά χρόνια [150], [151].

Ωστόσο ο Παύλος Αιγινήτης ξεκαθαρίζει τη θέση του σε σχέση με την εκτέλεση των ευνουχισμών, λέγοντας ότι η αποστολή του γιατρού και ειδικά του χειρουργού είναι να επαναφέρει το ανθρώπινο σώμα από την «παρά φύσιν κατάσταση», δηλαδή την ασθένεια, στην «κατά φύσιν», δηλαδή στην υγεία. Αναφέρει λοιπόν στο ΞΗ΄ Κεφάλαιο της χειρουργικής του:

(...) σκοπόν εχούσης της ημετέρας τέχνης από του παρά φύσιν επί το κατά φύσιν επανάγειν τα σώματα, της εναντίας ο ευνουχισμός επαγγελίας τετύχηκεν. Αλλ επειδή και άκοντες πολλάκις υπό τινών υπερεχόντων ευνουχίζειν αναγκαζόμεθα, λεκτέον ως εν επιτόμω τον τρόπον της εγχειρήσεως. Διτὸς δὲ ἐστὶν οὗτος, ὁ μὲν κατὰ θάλασιν, ὁ δὲ κατ' ἐκτομήν.

Επιπλέον αναφέρει ότι δύο είναι οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να γίνει ευνουχισμός, ο «κατά θάλασιν» και ο «κατ'εκτομήν».

(...) ὁ μὲν οὖν κατὰ θάλασιν οὕτως ἐπιτελεῖται, ἔτι νήπια ὄντα τὰ παιδιά ἐγκαθιζέσθω εἰς λεκάνην θερμοῦ ὕδατος. Ἐπειτα ὅταν χαλασθῇ τὰ σώματα ἐν αὐτῇ τῇ λεκάνῃ τοῖς δακτύλοις θάλασθω τὰ διδύμια ἕως οὗ ἀφανισθῇ καὶ διαλυθέντα μῆκετι τῇ ἀφῇ συνεστώτα ὑποπέση [152].

(...) ὅταν τὰ παιδιά εἶναι ἀκόμη σε μικρὴ ἡλικία, τὰ καθίζεις πάνω ἀπὸ μιᾶς λεκάνης με ζεστό νερό, μέχρι που τὸ σῶμα τους χαλαρώσει. Στὴ συνέχεια συνθλίβεις με τὰ δάκτυλα σου μέσα στὴν λεκάνη τους ὄρχεις μέχρις ὅτου καταστραφούν, ὅταν διαλυθούν ἐντελῶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀντιληπτοὶ με τὴν ἀφῇ [153].

Ο δεύτερος τρόπος είναι ο ευνουχισμός «κατ'εκτομήν», ο οποίος γίνεται ως εξής:

(...) ὁ δὲ κατ' ἐκτομήν τρόπος τοιοῦτος ἐστὶν, ὕππιος ἐσχηματίσθω, ἐπὶ βάρου ὁ ευνουχιζόμενος καὶ τοῖς δακτύλοις τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πιεζέσθω ὁ ὄσχεος σὺν τοῖς διδύμοις καὶ διαταθείς ἐπ' ὀρθὸν τεμνέσθω σμίλῃ δυσὶ τομαῖς, μιᾶ καθ' ἑκάτερον δίδυμον. Ἐκπηδήσαντες δὲ οἱ δίδυμοι ἐκτεμνέσθωσαν διαδερόμενοι, λεπτοτάτης μόνον συνεχείας τῆς κατὰ τὴν πρόσφυσιν τῶν ἀγγείων καταλιμπανομένης. Οὕτως ὁ τρόπος τοῦ κατὰ

θλάσιν προκέκριται , οι γαρ τεθλασμένοι ποτέ και συνουσίας ορέγονται, μέρους τινός, ως έοικε, των διδύμων εν τη θλάσει διαλανθάνοντος [154].

(..) ο ευνουχιζόμενος λαμβάνει ύπτια θέση πάνω σε ένα βάθρο, τότε πιέζεις με τα δάκτυλα του αριστερού χεριού σου το όσχεο μαζί με τους όρχεις, και αφού τεντωθεί σε όρθια θέση, κάνεις με την σμίλη δύο τομές, μία προς το μέρος του κάθε όρχη. Όταν οι όρχεις βγούν προς τα έξω, αφού απαλλαγούν από το δέρμα που τους περιβάλλει, εκτέμνονται. Ο τρόπος αυτός είναι προτιμότερος από τον κατά θλάσιν, διότι αυτοί που έχουν υποστεί ευνουχισμό κατά θλάσιν μερικές φορές επιθυμούν συνουσί, επειδή φαίνεται ότι ένα τμήμα των όρχεων κατά την θλάση διαφεύγει της προσοχής του γιατρού [155].

Μοναδική θεωρείται και η περιγραφή της τραχειοτομής από τον Παύλο Αιγινήτη, με την οποία μας διασώζει ολόκληρη την τεχνική του Αντύλλου. Η συγκεκριμένη αναφορά που κάνει ο Αιγινήτης αποτελεί την πρώτη καταγεγραμμένη περιγραφή τραχειοστομίας που ανευρίσκεται στην παγκόσμια βιβλιογραφία [156].

Το έργο του Παύλου του Αιγινήτη, μας παρέχει την καλύτερη εικόνα για το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής χειρουργικής και την πρωτοτυπία της, διότι εκτελούνταν με ακρίβεια και απόλυτη επιτυχία, ιδιαίτερα δύσκολες και λεπτές επεμβάσεις, οι οποίες ακόμη και στις μέρες μας, είναι επεμβάσεις υψηλού ρίσκου.

Χ. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 23: Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος κρατώντας μάτουλα ουροσκοπίας.

Ένας ακόμη επιφανής Βυζαντινός ιατρός είναι και ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος, ο οποίος σύμφωνα με τους μελετητές της Βυζαντινής ιατρικής τοποθετείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Ηρακλείου, χωρίς όμως να έχουμε περαιτέρω στοιχεία για την ακριβή χρονολογική του τοποθέτηση. Ο Θεόφιλος έφερε τον τίτλο του Πρωτοσπαθαρίου, ένα αυλικό τιμητικό αξίωμα που απέδιδαν οι

Βυζαντινοί αυτοκράτορες, το οποίο θα μπορούσαμε να πούμε, όπως άλλωστε υποστηρίζει και ο Kurt Pollak, ότι αποτελεί τον τίτλο του προϊσταμένου της αυτοκρατορικής φρουράς [157].

Ο Θεόφιλος συνέγραψε σπουδαία έργα και συγκεκριμένα το «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» (*De Corporis Humani Fabrica*) που αποτελείται από πέντε βιβλία [158] το σύγγραμμα «Περί Ούρων» (*De Urinis*) που μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την Βυζαντινή Ουροσκοπία, το «Περί Διαχωρημάτων» (*De Excrementis*) που περιλαμβάνεται όπως και το «Περί Ούρων», στον τόμο *Physici et Medici Graeci Minores* του Ideler [159] και τέλος το «Περί σφυγμών», που αποτελεί και απλή επιτομή των όσων αναφέρει για τους σφυγμούς ο Γαληνός.

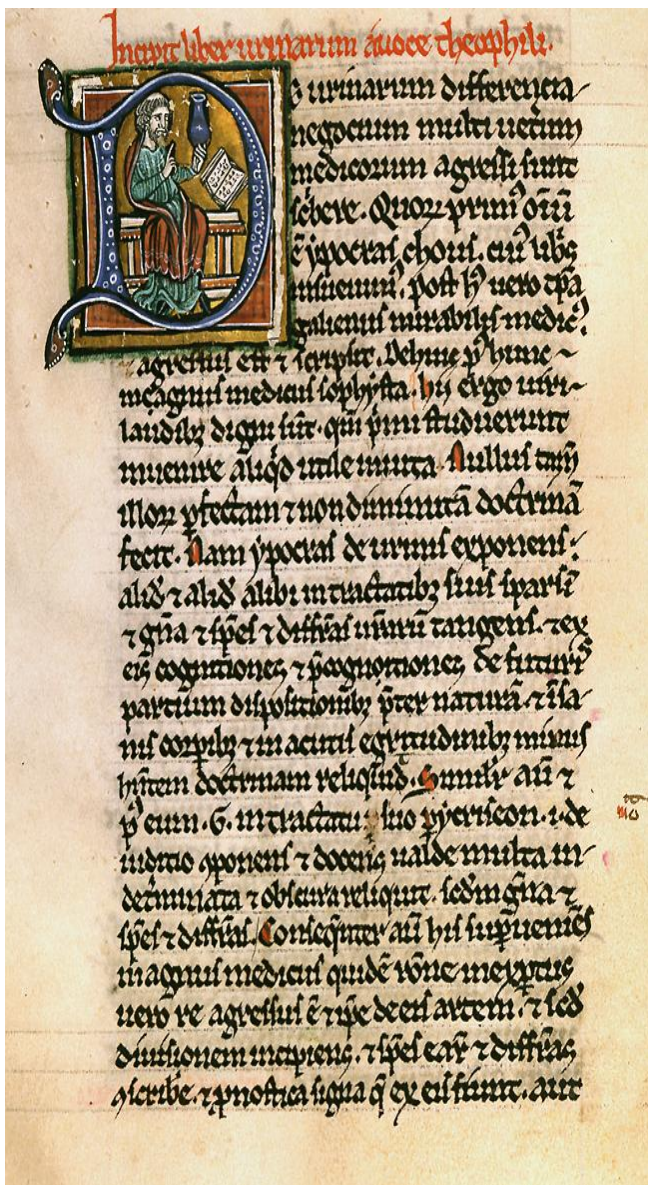
Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος έδρασε κατά τα χρόνια της Μακεδονικής Αναγέννησης του Βυζαντίου, μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από αναβίωση των γραμμάτων και των επιστημών. Κατ' αυτήν την περίοδο έχουμε την αναβίωση της πνευματικής ζωής, ενώ στο χώρο της ιατρικής γράφονται νέες ιατρικές πραγματείες από τον Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο και τον Θεοφάνη Χρυσοβαλάντη ή Νόννο. Από την μελέτη

σχετικών χειρογράφων της εποχής, προκύπτει η βεβαιότητα ότι ο Θεόφιλος άσκησε την ιατρική σε Βυζαντινό νοσοκομείο, ενώ του αποδίδονται πλειάδα τίτλων όπως αρχίατρος, μοναχός και φιλόσοφος [160].

Το έργο «Περί Ούρων» (*De Urinis*) του Θεόφιλου [161], αποτέλεσε το βασικό σύγγραμμα ουροσκοπίας της εποχής του και άσκησε μεγάλη επιρροή πάνω στο θέμα της μελέτης των ούρων. Χρησιμοποιεί τη διάγνωση με βάση την ποιότητα των ούρων, του χρώματος που έχουν τα ούρα όπου μάλιστα αναφέρει γύρω στις δεκαεπτά αποχρώσεις των ούρων [162]. Επιπλέον μελετά την συνέχεια, την αδιαφάνεια αλλά και τυχόν ιζήματα που αυτά εμφανίζουν, ως διαγνωστική μέθοδο προκειμένου να βγάλει διαγνωστικά και προγνωστικά συμπεράσματα. Υιοθετεί την άποψη του Γαληνού ότι τα ούρα εκκρίνονται από την κάτω κοίλη φλέβα.

Πρόσθεσε ωστόσο ότι τα υδατικά συστατικά των ούρων πιθανόν να υπάρχουν στην πυλαία φλέβα και από εκεί εισέρχονται στην κάτω κοίλη φλέβα διαμέσου εξαιρετικά λεπτών τριχοειδών καναλιών (διόδων). Ο Θεόφιλος υποστήριξε ότι κάποιος εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά των ούρων μπορεί να αξιολογήσει τη συνολική κατάσταση του αίματος αλλά και ασθένειες διαφόρων τμημάτων του ανθρωπίνου σώματος [163]. Με το συγκεκριμένο έργο του προσπάθησε να καλύψει κενά στις προγενέστερες θεωρίες «Περί Ούρων» του Ιπποκράτη και του Γαληνού, τις οποίες και κατείχε. Θεωρεί τα ούρα ως διήθημα του αίματος παρέχοντας σύντομη ανατομική περιγραφή για τον τρόπο παραγωγής τους.

Στη συνέχεια προχωρά σε διαφοροποίηση και ταξινόμηση των ούρων, λαμβάνοντας υπόψη του τρεις πτυχές: α) παχιά ή λεπτά ούρα β) με βάση το χρωματισμό τους με διαβάθμιση από λευκό ως μαύρο και γ) με βάση τις μεταβολές των ιζημάτων σε σχήμα, συνοχή και χρώμα. Επίσης και η οσμή των ούρων αποτελεί ένα ακόμη κριτήριο της ουροσκοπίας του Θεοφίλου, που αποδίδει την κακοσμία σε πύον [164].

Εικ. 24: Χειρόγραφο του Θεόφιλου Πρωτοσπαθάριου στα Λατινικά.

Η μεγάλη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου έργου του Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου, προκύπτει από το γεγονός ότι η Λατινική μετάφραση του, αποτελούσε το βασικό διδακτικό βιβλίο στις ιατρικές σχολές της Δύσης κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, όπως για παράδειγμα στην Ιατρική Σχολή του Σαλέρνο και τα Πανεπιστήμια του Μονπελιέ, των Παρισίων και της Μπολόνια. Από το συγκεκριμένο έργο του Θεοφίλου γεννήθηκε η νέα φιλοσοφική θεώρηση της κλινικής διάγνωσης, η οποία πρέπει να προκύπτει από το συνδυασμό των κλινικών συμπτωμάτων και των τυποποιημένων κλινικο-εργαστηριακών μετρήσεων [165].

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί η μικρογραφία που κοσμεί το χειρόγραφο της συλλογής του Πανεπιστημίου της Βολογνα της Ιταλίας, το οποίο απεικονίζει το Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο να παραλαμβάνει ένα φιαλίδιο ουροσκοπίας από τον βοηθό του Πλώσο. Στο κάτω μέρος διακρίνονται 21 φιάλες ουροσκοπίας, με διαφορετική χροιά των ούρων, ενώ το κείμενο περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα διάφορα δείγματα, αναλόγως των χρωμάτων, της συστάσεως και της σημασίας τους [166].

Το συγκεκριμένο χειρόγραφο που χρονολογείται κατά τον 15^ο αι. μ.Χ. πιθανότατα γράφτηκε στο Μοναστήρι του Προδρόμου της Πέτρας, στην Κωνσταντινούπολη και έχει βιβλιοδετηθεί στον τόμο MS 3632 της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Μπολόνια. Ένα στοιχείο της μικρογραφίας αυτής που δεν έχει σχολιασθεί επαρκώς είναι η μικρή ψάθινη θήκη που κρατά στα χέρια του ο βοηθός του Πρωτοσπαθαρίου. Έχει σχήμα κυλινδρικό ούτως ώστε να μπορεί με ευκολία να περικλείει τα κυλινδρικά βυζαντινά φιαλίδια, τα οποία ήταν απαραίτητα για να κάνει ο Βυζαντινός ιατρός την διάγνωση του, είτε βλέποντας το χρώμα των ούρων, είτε ακόμη δοκιμάζοντας την ποιότητα τους με την γευση τους. Επιπλέον ο ίδιος αναχρονισμός που χρησιμοποιείται και στην ιεροπρεπή Βυζαντινή αμφίεση του Ιπποκράτη στο πρωτοσέλιδο του κώδικα του Απόκαυκου, παρατηρείται και στα ρούχα του Πρωτοσπαθαρίου, πράσινης απόχρωσης αυτήν την φορά, τα οποία θυμίζουν έντονα αντίστοιχες Οθωμανικές στολές, που αποτελεί πιθανότατα ένα υποσυνείδητο προανάκρουσμα των Τούρκων που πλησιάζουν στο Βυζάντιο [167].

Έργο επίσης του Θεόφιλου είναι και το ευσύνοπτο σύγγραμμα **«Περί διαχωρημάτων» (De Excrementis)** το οποίο όπως και το Περί Ούρων, περιλαμβάνεται στον ιατροϊστορικό τόμο του Ideler [168]. Το συγκεκριμένο έργο του Θεόφιλου αποτελείται από δεκαεννέα κεφάλαια, και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και στο προοίμιο του έργου ο συγγραφέας, ασχολείται στο συγκεκριμένο έργο με *«τας τε κατά φύσιν και τας παρά φύσιν εκ των εκκρινομένων περιπτωμάτων γινώσκομεν»*. Το συγκεκριμένο έργο λοιπόν του Πρωτοσπαθαρίου αποτελεί την συνέχεια της Ουροσκοπίας του Θεοφίλου, διότι στο προοίμιο του έργου του αναφέρει πως *«αλλά επειδή περί διαφοράς ούρων ο πρό τούδε λόγος ικανώς εξηγήσατο, δέον ημίν εν τω νυν λόγο διδάξαι των δια της γαστρός εκκρινομένων περιπτωμάτων τα γένη, και τας διαφοράς αυτών, και τι σημαίνουσιν εν έκαστον αυτών»*.

Το περιεχόμενο του βασίζεται κατά κύριο λόγο στις αντίστοιχες θεωρίες που είχαν διατυπώσει ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός (...) *καθώς φησίν Ιπποκράτης ή και γράφει περί τούτων Ιπποκράτης εν Αφορισμοίς*, με έντονο το στοιχείο της χριστιανικής διδασκαλίας και πίστης. Έτσι λοιπόν ο Θεόφιλος στην τελευταία φράση του 19^{ου} κεφαλαίου, προτρέπει το γιατρό να επικαλείται ως «βοηθό» στο έργο του, τον Ιησού Χριστό: (...) *Ούτω περί διαχωρημάτων σκοπείσθαι δει τον ιατρόν, και ούτως εκ της ιδέας διαγιγνώσκειν τους εν τω πάθει πάσχοντας αφανείς τυπούς, επικαλούμενον Χριστόν τον αληθινόν θεόν ημών εις τους αιώνας Αμήν*.

Ένα ακόμη έργο του ίδιου συγγραφέα, είναι και το **«Περί σφυγμών» (De Pulsibus)** το οποίο περιέχεται στη σειρά *Anecdota Medica Graeca* του F.Z. Ermerins και αποτελεί απλή επιτομή του Γαληνού. Από τη μελέτη του διαπιστώνουμε ότι όπως και τα προηγούμενα έργα του Θεόφιλου, έχουν σαν σκοπό τους τη διδασκαλία, για αυτό και η γλώσσα τους είναι απλή, με έντονο το στοιχείο της χριστιανικής πίστης [169].

Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος απέκτησε φήμη ως ιατρικός συγγραφέας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πρακτική άσκηση της ιατρικής, από τις δύο πραγματείες του «Περί Σφυγμών» και «Περί Ούρων». Ειδικότερα πιστεύει ότι με την Ουροσκοπία του θα προσφέρει μια συγκροτημένη θεωρία για τα ούρα και την εξέτασή τους, αντιλαμβανόμενος την διαγνωστική αξία των ούρων, με αποτέλεσμα η μονογραφία του αυτή να βρίσκεται στην «κορυφή» της παραδόσεως των Βυζαντινών έργων Ουροσκοπήσεως, μια παράδοση η οποία λήγει με το εκτεταμένο έργο του τελευταίου μεγάλου Βυζαντινού ιατρού, του Ιωάννη Ζαχαρία Ακτουαρίου, ο οποίος εργάστηκε σε Ξενώνα τον 14^ο αι. μ.Χ. [170].

Η επιτομή όμως της φυσιολογίας του Θεόφιλου του Πρωτοσπαθαρίου είναι το έργο του με τίτλο **«Περί της του Ανθρώπου κατασκευής» (De Corporis Humani Fabrica)** που αποτελείται από πέντε βιβλία. Το περιεχόμενο του έργου του, όπως άλλωστε δηλώνει και ο ίδιος είναι το ακόλουθο: (...) *περί της συνθέσεως του σώματος αυτού*,

πόθεν τι σύγκειται και εκ πόσων και ποιών μορίων κατεσκευάσθη και τις η ενέργεια αυτών των μορίων, και παρά τίνος η κίνησις αυτών και δια ποίας αιτίας τα τοιαύτα ούτως γεγόνασιν.

Τα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία πρέπει να αναφερθούν για το συγκεκριμένο έργο του Θεόφιλου, είναι ότι αυτό είναι έντονα επηρεασμένο από προγενέστερους συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Νεμέσιος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.), του οποίου την πραγματεία «Περί Φύσεως Ανθρώπου», φαίνεται ότι πολύ καλά γνώριζε ο Θεόφιλος. Ωστόσο μέσα στο έργο του δεν έχουμε κάποια ονομαστική αναφορά στο Νεμέσιο, ενώ αντιθέτως κάνει αναφορές σε συγκεκριμένα έργα κυρίως του Γαληνού, όπως για παράδειγμα στο πρώτο βιβλίο του όπου περιγράφει τη φυσιολογία, τη λειτουργία, και τις διάφορες κινήσεις των μυών, παραπέμπει στο έργο «Περί Μυών Κινήσεως» του Γαληνού [171].

Εικ. 25: Μικρογραφία χειρογράφου του 15^{ου} αι. μ.Χ. του Παν/μιου της Βολογνα.

Απεικονίζει το Θεόφιλο να παραλαμβάνει ένα φιαλίδιο ουροσκοπίας από τον βοηθό του Πλώσο. Η πραγματεία του Θεόφιλου “*De Urinis*” αποτέλεσε κλασικό έργο ουροσκοπίας στο Βυζάντιο επηρεάζοντας και τη Δυτική Ιατρική, μέσω των Λατινικών μεταφράσεων. Στο κάτω μέρος διακρίνονται 21 φιάλες ουροσκοπίας, με διαφορετική χροιά των ούρων, ενώ το κείμενο περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα διάφορα δείγματα, αναλόγως των χρωμάτων, της συστάσεως και της σημασίας τους.

XI. Μελέτιος Μοναχός ή Ιατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.)

Ελάχιστες πληροφορίες γνωρίζουμε για τη ζωή του Βυζαντινού λογίου του 8^{ου} αι. μ.Χ., Μελετίου Μοναχού ή αλλιώς Ιατροσοφιστή. Τα λίγα βιογραφικά στοιχεία που γνωρίζουμε προέρχονται κυρίως από τα όσα αναφέρει ο ίδιος μέσα στο έργο του «*Περί της του Ανθρώπου Κατασκευής (De Natura Hominis)*». Υπήρξε καλόγερος στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος, στην Τιβεριόπολη της Φρυγίας, που ανήκε στο Βυζαντινό Θέμα του Οψικίου.

Λέει λοιπόν χαρακτηριστικά στο προοίμιο του έργου του:

(...) Μελετίου Μοναχού Θέματος του οψικίου βάνδου Ακροκού, χωρίου Τιβεριουπόλεως, μονής λεγομένης Τρείς, ήτοι της αγίας Τριάδος

Μας δίνει μάλιστα και πιο προσωπικές πληροφορίες για τον εαυτό του, προχωρώντας ακόμη και σε λεπτομερή περιγραφή χαρακτηριστικών του προσώπου του. Λέει λοιπόν ότι είναι γιός του Γρηγορίου, έχει μικρή σωματική διάπλαση, γαλανά μάτια και ότι ακόμη είχε προσβληθεί από την πιο διαδεδομένη ασθένεια των Βυζαντινών, την ποδάγρα ή αλλιώς ουρική αρθρίτιδα [172].

Σε απόσπασμα του έργου του αναφέρει ρητά ότι έχει ιατρικές γνώσεις και ότι μάλιστα εξασκούσε επαγγελματικά ανάμεσα στις άλλες ιατρικές του πρακτικές την αφαίμαξη και την καυτηρίαση, όπως άλλωστε επιτάσσει και η αρχαιοελληνική ιατρική παράδοση [173].

Υπάρχει έντονη διαφωνία μεταξύ των μελετητών του, για το πότε ακριβώς έζησε. Οι πηγές του έργου του μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι έζησε μετά τον έβδομο αιώνα, γνώριζε πολύ καλά το αντίστοιχο έργο του Νεμεσίου Εμέσης, αλλά παράλληλα πίστευε ότι το δικό του έργο αποτελεί μια πιο ολοκληρωμένη σύνθεση της ανθρώπινης φυσιολογίας.

Βασικό σύγγραμμα του Μελετίου είναι το «*Περί της του ανθρώπου κατασκευής*» το οποίο περιέχει πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας και μας έχει παραδοθεί σε πολλά χειρόγραφα [174].

Ο Μελέτιος, όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη του έργου του, γνώριζε πολύ καλά, τα αντίστοιχα έργα του Νεμεσίου Εμέσης, του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού αλλά και του Γρηγορίου Νύσσης και επηρεάστηκε έντονα από τα έργα αυτά [175].

Γνώριζε επίσης πολύ καλά την αρχαία ελληνική γραμματεία, όπως για παράδειγμα τα έργα του Ιπποκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τους οποίους αναφέρει πολλές φορές μέσα στο έργο του. Μάλιστα όπως τονίζει ο ίδιος ο συγγραφέας το έργο του δεν είναι πρωτότυπο αλλά αποτελεί συστηματική καταγραφή των όσων είπαν αρχαιότεροι συγγραφείς όπως ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός, ο Σωκράτης κ.α. οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν εξαντλήσει τα ιατρικά ζητήματα.

XII. Λέων Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.)

Σπουδαίος ιατρός του 9^{ου} αι. μ.Χ. είναι και ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής, ο οποίος έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842 μ.Χ.) [176].

Σημαντικά έργα του η «*Σύνοψις Ιατρική*» σε επτά βιβλία αλλά και η Φυσιολογία του με τίτλο «*Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων*» (*Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis*), με άμεση επιρροή από το αντίστοιχο έργο του Μελετίου του Ιατροσοφιστού. Η φυσιολογία του Λέοντος του Ιατροσοφιστού, έχει εκδοθεί από τον Robert Renehan και περιλαμβάνεται στη σειρά του Corpus Medicorum Graecorum (CMG) [177], [178].

Ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής στη Φυσιολογία του, ακολουθεί την συνήθη διάταξη-σειρά που ακολουθούν οι Βυζαντινοί συγγραφείς στα έργα τους με περιεχόμενο ιατρικής φυσιολογίας ξεκινώντας από την κεφαλή καταλήγοντας στα κάτω άκρα (*a capite ad calcem*), με εξαίρεση βέβαια το έργο «*Περί της του ανθρώπου κατασκευής*» σε πέντε βιβλία του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου.

Την εποχή που έζησε ο Λέοντας, στο Βυζάντιο κυριαρχούσε η πάλη μεταξύ εικονολατρών και εικονομάχων, όπου συνήθως οι προσωπικότητες με υψηλή μόρφωση σε αντίθεση με τον απλό κόσμο, τάσσονταν στο πλευρό των εικονομάχων.

Ο Λέοντας διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας, ύστερα από σχετική απόφαση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (830-856 μ.Χ.) αλλά και Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, όπου και διακρίθηκε για τις φυσικομαθηματικές, αστρολογικές και ιατρικές του γνώσεις [179].

Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν εικονοκλάστης και για αυτό εκθρονίστηκε από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, ωστόσο κλήθηκε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα «Γράμματα» του Βυζαντίου, από τη θέση του Πανεπιστημιακού δασκάλου [180], [181]. Το έργο του Λέοντος με τίτλο «*Σύνοψις Ιατρική*» αποτελείται από επτά βιβλία και έχει εκδοθεί το 1840 από τον F. Ermerins και περιλαμβάνεται στη σειρά *Anecdota Medica Graeca*.

CORPVS
MEDICORVM GRAECORVM

EDIDERVNT
ACADEMIAE BEROLINENSIS HAVNIENSIS
LIPSIENSIS

X 4

LEONIS MEDICI
DE NATURA HOMINVM
SYNOPSIS

PRIMUM EDIDIT ET IN LINGVAM ANGLICAM VERTIT

ROBERT RENEHAN

ΛΕΟΝΤΟΣ ΙΑΤΡΟΥ
ΣΥΝΟΨΙΣ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΥΣΙΝ
ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

1. Τί ἐστι ψυχὴ; οὐσία σώματος, λογικὴ, νοερά καὶ ἀθάνατος. 5
τί ἐστιν ἄνθρωπος; ζῶον λογικόν, (ἑνὸς τόνου), οὐ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν.
τί ἐστι ζῶον; οὐσία ἐμψυχῶς αἰσθητικὴ, πόθεν ἄνθρωπος; παρὰ τὸ
ἐναρξῆσαν ἔχειν φωνὴν [ἦ] τῶν ἄλλων ζῶων ἀνάρξῆστος καὶ ἀσημάτως
φωνοῦντων, καὶ ἄλλως; παρὰ τὸ ἀφρεῖν καὶ λογίζεσθαι, ἅπερ ὅπως, 10
τουτέστιν ἅπερ βλέπει ἢ παρὰ τὸ ἄνω βλέπει ἢ παρὰ τὸ ὀρθῶς, τὸ
βλέπω, ἄδρωπος καὶ ἀσῶρος; ἢ παρὰ τὸ ἄνω βλέπει, ἀνάρξῆστος,
πόθεν ἔμβριον; παρὰ τὸ ἔσω βρῦον, ὡς ἐνάλιον ζῶον παραπλήσιον ἢ
διὰ τὸ ἐνδοθεῖν τὴν βροχὴν ἔχειν ἢ διὰ τὸ ἐνθον εἶναι βροτόν, πόθεν 15
μήτρα; παρὰ τὸ μήτηρ εἶναι τοῦ γεννημένου, μήδ' ὅτι μὲν ἡδύτης
ἔργου ἢ ἐκ τοῦ διανεμῆσαι ἴσθαι, ὅ ἐστι σσεορῶσθαι καὶ πεπληρωθῆσαι,
ἔπειτα γὰρ τὸ βῆναι, καὶ τὸ δυεῖν, ὅτι στερεῖται παιδοποιῶς καὶ ἐπιδοστικῆς, 17
ἐλευθῆς, ὅτι ἀελοφοιτοῦς ἐστί. ὕστερα δέ, ὅτι ὕστερον ἐκφυγῆ τῶν
ἄλλων μορίων κατὰ τὰς φυσικὰς δυνάμεις; ἢ ἐπιτάτῃ τῶν ἐντέρων
καὶ τῆς γαστρὸς κείτου, πόθεν τρέφεται τὸ ἔμβριον; καὶ πόθεν ἀναπτύσσεται; 20
τρέφεται ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ, ἀναπτύσσεται δὲ ἐκ τοῦ στόματος καὶ τῶν ἰνῶν,
πόθεν ὀμφαλός; παρὰ τὸ ὀμφατεῖν, ὅ ἐστι ἀναπτύσσεται. ἐν δὲ τῇ γενέσει τοῦ
ζῶου (λέγεται) πρῶτον τοσοῦτον πηγνυσθῆναι σὺν τῇ γαστρὶ, ἵνα
χορηγῆ τὴν τροφήν; εἶτα ἡ καρδία, πῶς κείτου ἐν τῇ μήτρᾳ τὸ ἔμβριον; 25
τὰ μὲν περὶ τὰ ζῶα ἐκτεταμένα κείτου; ὅ δὲ ἄνθρωπος τὴν βίαν

5] 1084 B 6-11] 1084 A/B 12-18,9] 1084 D-1088 B 21 ὀμφατεῖν]
cf. Orionem EG

8 Σητῶν ex Mel. addidit ἑσπεριτικῶν (ad eod.) S: correcti 8 ἦ (a eu-
bricatoris perperam additum) scilicet, non habet Mel. 10 ἢ βλεπῆν non exlibet
Mel. (cf. EM 109, 16-18) 11 ἄδρωπος ἄνθρωπος β EM 109, 22 13 βροτό β
14 μήτρα] μήτηρ S: correcti γεννημένου S: correcti 15 διανεμῆσθαι S: sec.
Mel. correcti 21 ἰνῶν Mel. EM 22 λέγεται ex Mel. dubitanter addidit

BEROLINI IN AEDIBVS ACADEMIAE SCIENTIARVM MCMLXIX

Εικ. 26: Σελίδες από το έργο «Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων» (Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis) του Λέοντος Ιατροσοφιστού. Το έργο εκδόθηκε το 1969 από τον Robert Renehan και περιλαμβάνεται στο Corpus Medicorum Graecorum (CMG).

Το έργο αυτό έχει αφιερωθεί στον μαθητή του Γεώργιο, έχει χαρακτήρα περιληπτικής διδακτικής μελέτης, και έχει την ακόλουθη διάρθρωση: διδασκαλία περί πυρετών στο πρώτο βιβλίο, ασθένειες της κεφαλής στο δεύτερο βιβλίο, οφθαλμικές παθήσεις στο τρίτο βιβλίο, παθήσεις του λαιμού, της μύτης και των αυτιών στο τέταρτο βιβλίο, παθήσεις της πεπτικής οδού στο πέμπτο βιβλίο, παθήσεις του ουροποιογεννητικού συστήματος στο έκτο βιβλίο και δερματικές παθήσεις στο έβδομο βιβλίο [182].

Αναφέρεται στις νόσους, τα συμπτώματα και την θεραπεία τους, αποδίδοντας τις διάφορες ασθένειες στην διατάραξη της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, δηλαδή της αναλογίας της μίξης των χυμών, από τους οποίους αποτελείται το ανθρώπινο σώμα και ειδικότερα το αίμα, το φλέγμα, την ξανθή και την μέλαινα χολή. Αυτό άλλωστε σαφώς

ορίζει ο Ιπποκράτης στην πραγματεία του για την ανθρώπινη φύση (*Περί Φύσιος Ανθρώπου*), όπου αναφέρει ότι η φύση του ανθρώπου αποτελείται από τέσσερις χυμούς, η μίξη των οποίων εξηγεί την κατάσταση υγείας και ο αποχωρισμός των οποίων είναι η αιτία των ασθενειών. Οι χυμοί αυτοί είναι πάντοτε διακριτοί, συνεχώς παρόντες στην ανθρώπινη φύση, καθόλο το διάστημα της ζωής του ανθρώπου, όπου αυξάνονται ή μειώνονται ανάλογα με τις εποχές του έτους [183].

(...) Υγιαίνει μεν ουν μάλιστα, οκόταν μετρίως έχη ταύτα της προς άλλα κρήσιος και δυνάμιος και πλήθεος και μάλιστα μεμιγμένα ή αλγέει δε οκόταν τι τουτέων έλασσον ή πλέον ή η χωρισθεί εν τω σώματι και μη κεκρημένον ή τοίσι ξύμπασιν.

Η φυσιολογία όμως του Λέοντα του Ιατροσοφιστού εμπεριέχεται στο σύγγραμμα του με τίτλο «*Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων*» (*Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis*), με άμεση επιρροή από το αντίστοιχο έργο του Μελετίου του Ιατροσοφιστού [184].

Ο Λέων Ιατροσοφιστής πέραν των ιατρικών του γνώσεων, διακρίθηκε κυρίως για τις φυσικομαθηματικές και αστρολογικές του γνώσεις. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που γίνεται σε ένα περιστατικό προερχόμενο από την Αραβική παράδοση. Όταν συνελήφθη ένας μαθητής του Λέοντος, μεταφερόμενος στην Βαγδάτη, εξέπληξε τόσο πολύ για τις αστρολογικές και μαθηματικές του γνώσεις τον φιλομαθή χαλίφη Αλ-Μαμούν. Τότε ο χαλίφης μόλις έμαθε ότι ο αιχμάλωτος ήταν μαθητής του Λέοντα ζήτησε την άδεια του αυτοκράτορα Θεόφιλου για να αποστείλει τον Βυζαντινό λόγιο στην αυλή του στην Βαγδάτη [185].

Μάλιστα ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας σε αντιπροσφορά του φοβούμενος μήπως «χάσει» τον Βυζαντινό λόγιο, του πρότεινε έμμισθη διδακτική θέση στο Βυζάντιο [186].

XIII. Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (9^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 27: Τοιχογραφία του Πατριάρχη Κων/πολεως Φώτιου σε Ορθόδοξο Ναό.

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος ήταν ο σημαντικότερος διανοούμενος της εποχής του, γι' αυτό και του έχει αποδωθεί το προσωνύμιο «Μέγας». Ήταν συγγενής του Ταρασίου Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (784-806 μ.Χ.), μίας από τις πιο σπουδαίες μορφές της Βυζαντινής Αναγέννησης, η οποία έλαβε χώρα τον 8^ο αι. μ.Χ. [187].

Ο «ιερός» Φώτιος καταγόταν από επιφανή οικογένεια του Βυζαντίου και γεννήθηκε το 810 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατέρας του Σέργιος ήταν αδελφός του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου και η μητέρα του Ειρήνη ήταν αδελφή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Προερχόταν από ευπόληπτους και ενάρετους γονείς, υπέρμαχους της Ορθοδοξίας, γι' αυτό και υπήρξαν θύματα των εικονομαχικών εριδών, που μαίνονταν εκείνη την εποχή [188].

Στη ζωή του υπήρξε ενάρετος, διέπρεψε στα βασιλικά αξιώματα και γι αυτό ανήλθε στον Πατριαρχικό Οικουμενικό Θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα με τον συναξαριστή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, αγωνίστηκε για την προάσπιση της Ορθοδοξίας μαχόμενος κατά των Μανιχαίων, των Εικονομάχων, των Λατινοφρόνων και άλλων αιρετικών [189].

Εκοιμήθη την 6^η Φεβρουαρίου 891 μ.Χ., ανακηρύχθηκε Άγιος από την Ορθόδοξη Εκκλησία και η μνήμη του εορτάζεται την 6^η Φεβρουαρίου [190].

Έργο του η «Μυριόβιβλος» ή αλλιώς «Βιβλιοθήκη», η οποία περιλαμβάνεται στη σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του Migne [191], [192].

Σ' αυτήν κρίνει τα έργα σπουδαίων αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών ιατρών όπως για παράδειγμα του Διοσκορίδη, του Γαληνού, του Αετίου και του Ορειβασίου. Για το έργο του αυτό θεωρείται σήμερα από ορισμένους μελετητές της Ιστορίας της Ιατρικής, ως ο άγιος και προστάτης της Ιστορίας της Ιατρικής [193].

Οι βιβλιογραφικές σημειώσεις του Φωτίου αφορούν 386 έργα προγενέστερων από αυτόν συγγραφέων, σε 280 τόμους. Τα περισσότερα από αυτά (233) είναι χριστιανικά ενώ 147 από αυτά είναι ειδωλολατρικά ή κοσμικά. Οι περισσότερες βιβλιοκρισίες αφορούν έργα της Ύστερης Αρχαιότητας, ενώ έχουν αποκλειστεί τα σχολικά εγχειρίδια και τα θεατρικά έργα. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από τα βιβλία που διάβασε ο Φώτιος και περιλαμβάνει στην Βιβλιοθήκη του, έχουν χαθεί εξ ολοκλήρου είτε διατηρούνται σε αποσπασματική μορφή, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο Φώτιος διάβασε παλαιά αντίγραφα τους και ότι τα έργα αυτά δεν θεωρήθηκαν αρκετά ενδιαφέροντα ώστε να αντιγραφούν [194].

Εικ. 28: Ο Πατριάρχης Φώτιος διδάσκει στο Πανδιδακτήριο της Κων/πολεως.

Τα έργα του Πατριάρχη Φωτίου, τον κατατάσσουν ως έναν από τους κυριότερους εκπροσώπους του ενδέκατου αιώνα σε όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας [195].

Επιπλέον ο Φώτιος υπήρξε και Πανεπιστημιακός Δάσκαλος στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας ή το Πανεπιστήμιο του Βάρδα όπως αλλιώς ονομαζόταν, λόγω του ιδρυτή του Καίσαρα Βάρδα. Ο κουροπαλάτης Βάρδας υπήρξε αντιβασιλέας μεταξύ των ετών 855 και 856 μ.Χ., όταν αυτοκράτορας του Βυζαντίου είχε ανέλθει ο Μιχαήλ Γ΄ (842-867 μ.Χ.) σε ηλικία μόλις δεκαοκτώ ετών **[196]**.

Ο Βάρδας δημιούργησε μια Σχολή στην αίθουσα του παλατιού που ονομαζόταν «Μαγναύρα», απ΄ όπου και έλαβε το όνομα του το «Πανδιδακτήριο» της Κωνσταντινούπολης, όπου δίδασκε και ο Μέγας Φώτιος. Αυτό άλλωστε μαρτυρά και η προηγούμενη μικρογραφία που εντάσσεται στο χειρόγραφο των Ιστοριών του Σκυλίτζη **[197]**.

Η επαναλειτουργία του αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου της Μαγναύρας, το οποίο αρχικά ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄, έδωσε τεράστια ώθηση στη συστηματική μελέτη της ελληνικής φιλοσοφίας και γενικότερα των επιστημών στην Κωνσταντινούπολη **[198]**.

Την ίδια σπουδή για τις Επιστήμες και τα Γράμματα θα επιδείξει αργότερα και ο Κωνσταντίνος ο Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος (912-959 μ.Χ.), ο οποίος ανασύστησε τη Σχολή της Μαγναύρας, με τις τέσσερις ίδιες έδρες. Πολλοί από τους αποφοίτους της Σχολής ανήλθαν στα ανώτερα στρώματα της διοικητικής μηχανής, της εκκλησίας, ενώ άλλοι έγιναν δικαστικοί **[199]**.

XIV. Θεοφάνης Νόννος ή Χρυσοβαλάντης (10^{ος} αι. μ.Χ.)

Έζησε στην Κωνσταντινούπολη το 10^ο αι. μ.Χ., την εποχή που στο θρόνο βρισκόταν ο γνωστός φιλόσοφος αυτοκράτορας Κωνσταντίνου Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος [200] εποχή που χαρακτηρίζεται από την συνήθεια συγκέντρωσης των γνώσεων της αρχαίας ελληνικής διάνοησης σε εγκυκλοπαιδικά έργα. Τον εγκυκλοπαιδισμό αυτόν της εποχής ακολούθησε και ο Θεοφάνης Χρυσοβαλάντης, ο οποίος κατά παράκληση του φιλοσόφου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου έγραψε την «*Επιτομή της Ιατρικής*» [201] η οποία βασίζεται στο αντίστοιχο εγκυκλοπαιδικό έργο του Ορειβασίου του Περγαμηνού. Την περίοδο αυτή που μελετούμε παρατηρείται και η επίδραση της Βυζαντινής ιατρικής με αραβικά στοιχεία [202].

Ορισμένοι μελετητές της Ιστορίας της Ιατρικής θεωρούν ότι εσφαλμένα ονομάζεται ως Νόννος και ότι το κανονικό του όνομα είναι Χρυσοβαλάντης [203].

Ο Θεοφάνης Νόννος υπήρξε προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Κων/νου του Πορφυρογεννήτου (944-959 μ.Χ.), κατ' εντολή του οποίου συνέγραψε και την «*Σύνοψη της Ιατρικής*» που αναφέρει τις ασθένειες και τις αιτίες τους, τα συμπτώματα και τις θεραπείες τους, μνημονεύοντας συχνά το έργο του Ορειβασίου, του Αετίου Αμιδηνού, του Παύλου Αιγινήτη και του Αλεξάνδρου Τραλλιανού [204].

Το συγκεκριμένο έργο του, κατά βάσιν ερανιστικό-εγκυκλοπαιδικό κατά τη συνήθεια άλλωστε της εποχής, με τίτλο «*Σύνοψις εν επιτομή της ιατρικής απάσης τέχνης*» (*Theophranis Nonni: Epitome de Curatione Morborum*) μια ιατρική εγκυκλοπαίδεια θα μπορούσαμε να πούμε, αντίστοιχη με τα ερανιστικά έργα του Ορειβασίου, του Αετίου, του Αλεξάνδρου Τραλλιανού και του Παύλου Αιγινήτη, οι οποίοι αποτελούν και τις βασικές πηγές του έργου του [205].

Το έργο του στηρίζεται κυρίως στη «*Σύνοψη*» του Ορειβασίου και αποτελείται από 297 κεφάλαια που αναφέρονται κυρίως στη διδασκαλία περί φαρμάκων. Σε αντίθεση με

τα ιατρικά έργα του Ορειβασίου, του Αλεξάνδρου Τραλλιανού, του Αετίου και του Παύλου Αιγινήτη, δεν περιλαμβάνονται καθόλου στοιχεία χειρουργικής [206].

Η σημαντικότερη έκδοση του ιατρικού έργου του Θεοφάνη Νόννου είναι το δίτομο έργο με τίτλο “*Theophanis Nonni: epitome de curatione morborum*” από τον J. St. Bernard [207].

Εικ. 29: Μικρογραφία από το Χειρόγραφο των «Ιστοριών» του Σκυλίτζη.

Εικονίζεται δεξιά ο Φιλόσοφος αυτοκράτορας Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και αριστερά οι αντιγραφείς που μεταγράφουν τα έργα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Έτσι διασώθηκε η αρχαία Ελληνική Γραμματεία. Αυτή είναι η ανεκτίμητη προσφορά των Βυζαντινών χρόνων [208].

Κατά τον 10^ο αι. μ.Χ., στα χρόνια της Βασιλείας του Φιλοσόφου αυτοκράτορα Κων/νου του Πορφυρογεννήτου (912-959 μ.Χ.) επισυμβαίνει στην αυτοκρατορία για ακόμη μία φορά άνθιση των Γραμμάτων, των Τεχνών και των Επιστημών, δηλαδή λαμβάνει χώρα αυτό που διεθνώς από τους ιστορικούς ονομάζεται «Βυζαντινή Αναγέννηση».

Κατά την περίοδο αυτή έχουμε άνθιση και της Ιατρικής Επιστήμης, ενώ λαμβάνουν χώρα πολύπλοκες και ιδιαίτερα απαιτητικές και χρονοβόρες χειρουργικές επεμβάσεις όπως για παράδειγμα η πρώτη επέμβαση λιθοτριψίας της ουροδόχου κύστης [209] και ο χειρουργικός διαχωρισμός σιαμαίων διδύμων [210] επεμβάσεις που μαρτυρούν το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής Χειρουργικής και της Ιατρικής γενικότερα.

Πολύτιμες ιατρικές πληροφορίες αντλούμε από το χειρόγραφο των Ιστοριών του Ιωάννου Σκυλίτζη, το οποίο και φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο περιλαμβάνει 574 μικρογραφίες οι οποίες μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την Βυζαντινή κοινωνία του 10^{ου} αι. μ.Χ. [211].

Η χειρουργική επέμβαση που πραγματοποιήθηκε για το διαχωρισμό δύο αρρένων συμφυών διδύμων στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου (913-959 μ.Χ.) αποτελεί την πρώτη ιστορικά καταγεγραμμένη, χειρουργική προσπάθεια διαχωρισμού σιαμαίων διδύμων και συγκαταλέγεται στις πρωτότυπες επιστημονικές ανακαλύψεις της Βυζαντινής ιατρικής [212].

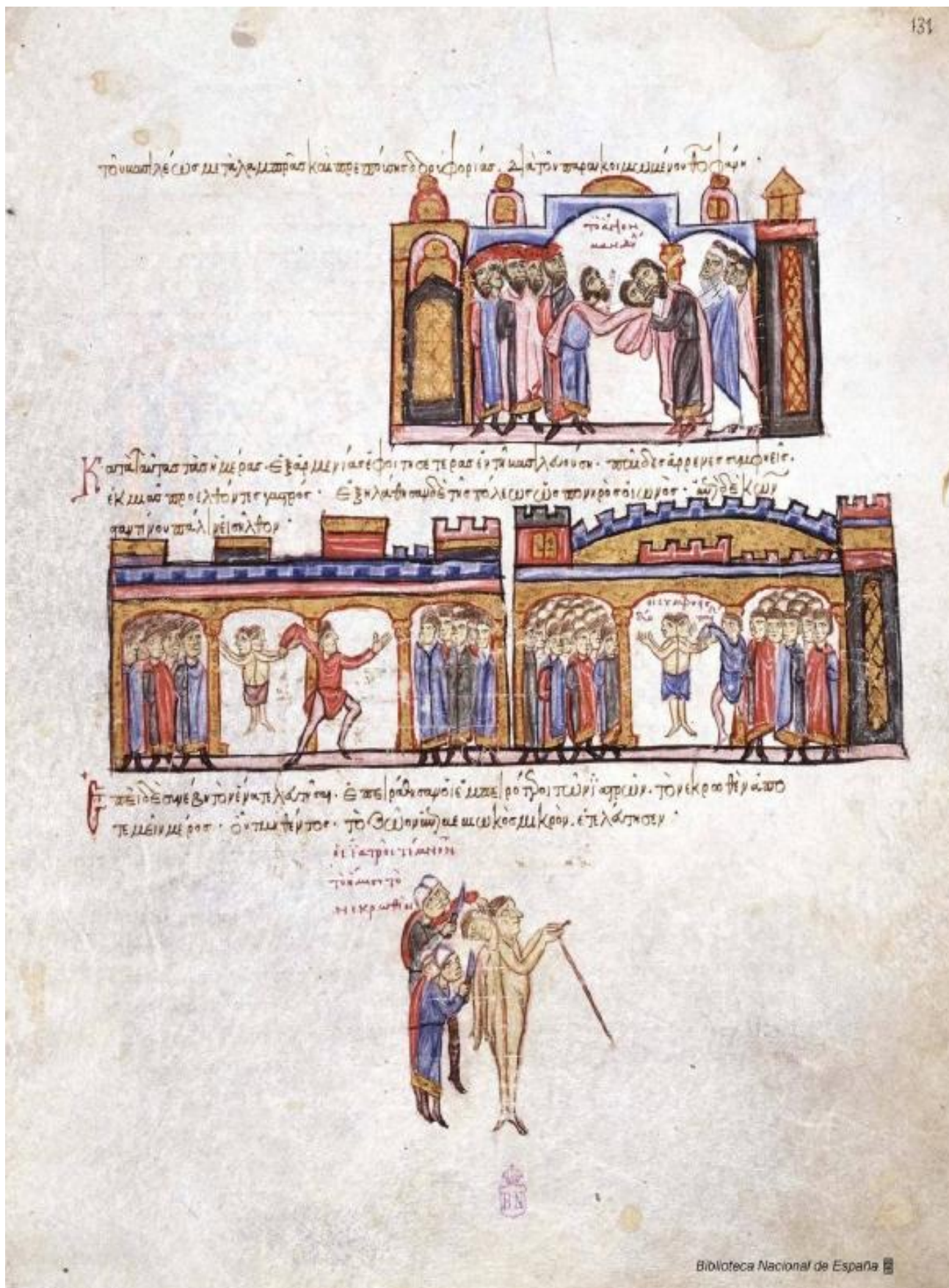
Ο μεγάλος αριθμός άλλωστε, των ιστορικών και των χρονογράφων εκείνης της εποχής που κάνουν αναφορές στο γεγονός, μαρτυρά τη σπανιότητα αλλά και την παραδοξότητα του γεγονότος.

Στο χειρόγραφο υπάρχουν δύο εικόνες που αναπαριστούν τους συμφυείς παίδες, καθώς και την επέμβαση διαχωρισμού τους, από έμπειρους Βυζαντινούς χειρουργούς. Όπως αναφέρεται στο χειρόγραφο, στα χρόνια της Βασιλείας του Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920-944 μ.Χ.) ήλθαν από την Αρμενία στη Βασιλεύουσα δύο σιαμαίοι δίδυμοι, οι οποίοι ήταν συνενωμένοι σε όλα τα μέρη του σώματος τους από τον ομφαλό μέχρι το υπογάστριο έχοντας θέση αντικριστών προσώπων, «*συμπεφυκότες από του στόματος της γαστρός μέχρι των υπό γαστέρα*».

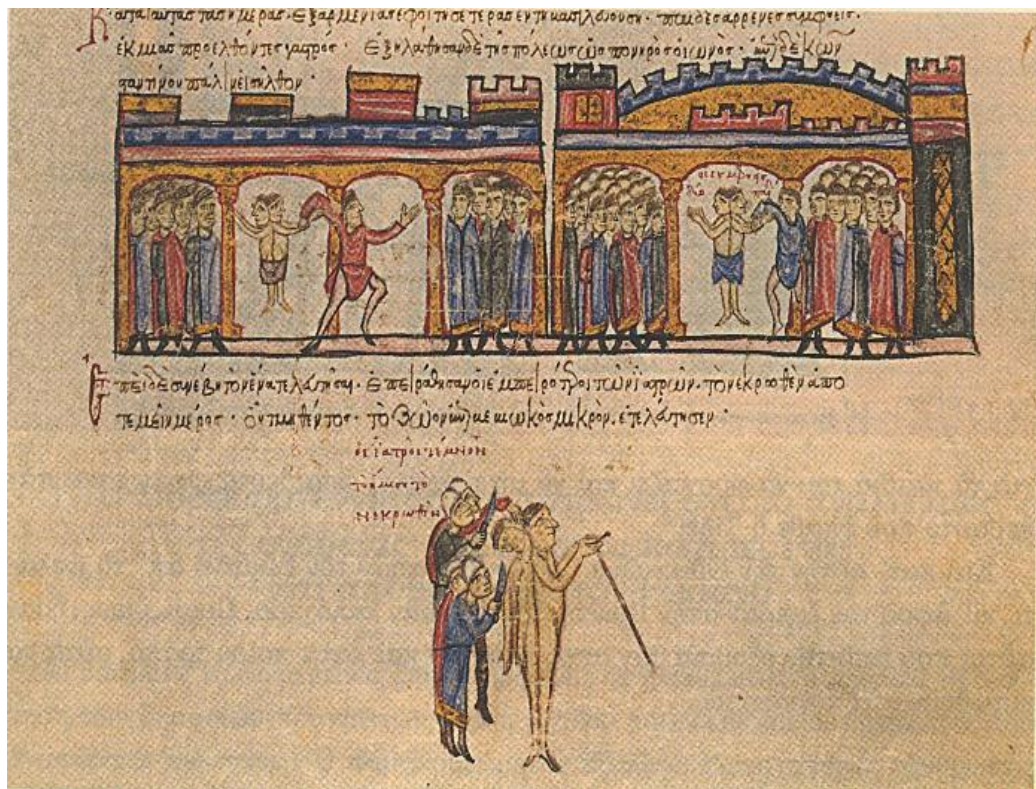
Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση σιαμαίας γέννησης την οποία σύμφωνα με τη Γενική Παθολογία εντάσσουμε στην κατηγορία των ομφαλοπαγών σιαμαίων διδύμων.

Συνεχίζοντας ο Χρονογράφος τη διήγηση, αναφέρει ότι οι δίδυμοι παιδιάδες παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη αποτελώντας εξάισιο θέαμα για τους πολίτες της πόλεως, που πλήρωναν σημαντικά χρηματικά ποσά για να τους δουν και να τους θαυμάσουν, *«υπό πάντων ως εξαίσιον τέρας εθαυμάζοντο»*.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι κατά τους Βυζαντινούς χρόνους και γενικότερα στο Μεσαίωνα, όσα άτομα έφεραν αποκρουστικές δυσμορφίες, βαρύτατες βλάβες και κάθε είδους παραμορφώσεις όπως κυστικά μορφώματα, αιμαγγειώματα, υπερτριχώσεις και άλλες συγγενείς διαμαρτίες περιθωριοποιούνταν και αποκόπτονταν από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο. Έτσι έπεφταν θύματα επιτηδείων ανθρώπων, πολλοί εκ των οποίων ήταν άτομα του στενού οικογενειακού τους περιβάλλοντος, που τους εκμεταλλεύονταν και τους εξέθεταν δημόσια για τον προσωπικό τους πλουτισμό [213].

Εἰκ. 30: Ἡ 131^ῃ σελίδα τοῦ χειρογράφου τῶν «Ἱστοριῶν» τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη το ὁποῖο φυλάσσεται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μαδρίτης.

Εικ. 31: Χειρουργική προσπάθεια διαχωρισμού των δύο σιαμαίων διδύμων, από ομάδα πεπειραμένων ιατρών. Η εικόνα αυτή αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα του υψηλού επιπέδου της Βυζαντινής χειρουργικής.

Πιθανότατα και οι σιαμαίοι δίδυμοι να υπήρξαν θύματα εκμετάλλευσης διότι προσέδιδαν στα άτομα που τους συνόδευαν σημαντικά έσοδα από τη δημόσια επίδειξη τους. Έτσι δικαιολογείται και η εγκατάστασή τους για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη: «*επί πλείστον τη πόλει ενδιατρίψαντες*». Ωστόσο αργότερα λόγω της δυσμορφίας τους θεωρήθηκαν ως κακός οίωνός και εκδιώχθηκαν πάραυτα από την πόλη.

Στα χρόνια όμως της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου (944-959 μ.Χ.) και για λόγους τους οποίους δεν γνωρίζουμε σήμερα, επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη όπου εν τω μεταξύ πέθανε ο ένας εκ των δύο σιαμαίων διδύμων. Τότε εκλήθησαν οι εμπειρότεροι χειρουργοί να προχωρήσουν στην αφαίρεση του νεκρού τμήματος με την ελπίδα ότι ο δεύτερος σιαμαίος θα επιβίωνε από τη δύσκολη αυτή εγχείρηση, «*επειράθησαν το νεκρωθέν αποτεμείν μέρος (..) ελπίδι του το έτερον ζήσεσθαι*». Ενώ όμως ο διαχωρισμός των δύο σιαμαίων έγινε από τους ιατρούς

επιτυχώς, ωστόσο ο δεύτερος σιαμαίος δίδυμος πέθανε τρεις μέρες μετά την εγχείρηση, «τρεις ημέρας επιβιούς ετελεύτησεν».

Η παραπάνω χειρουργική επέμβαση διαχωρισμού των συμφυών διδύμων που αναφέραμε, αποτελεί την πρώτη ιστορικά καταγεγραμμένη περίπτωση εγχείρησης σιαμαίων παιδών. Δεν υπήρξε καμία άλλη αντίστοιχη περίπτωση χειρουργικού διαχωρισμού σιαμαίων στην αρχαία και τη Βυζαντινή ιατρική [214].

Ακόμη και στη σύγχρονη ιατρική θεωρείται εγχείρηση υψηλού ρίσκου, με μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας. Πρόκειται για επέμβαση που πραγματοποιείται σε λίγα ανά τον κόσμο εξειδικευμένα νοσοκομεία, είναι πολύωρη και απαιτεί τη συνεργασία ιατρών διαφόρων ειδικοτήτων. Η πραγματοποίηση της συγκεκριμένης χειρουργικής επέμβασης περίπου στα 944-948 μ.Χ. (το 944 μ.Χ. ο Κων/νος Ζ΄ αναλαμβάνει την εξουσία) πιστοποιεί το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής χειρουργικής, κάτι που μπορεί εύκολα να συμπεράνει κανείς μελετώντας τα ιατρικά έργα του Ορειβασίου Περγαμηνού (4^{ος} αι. μ.Χ.), του Αετίου Αμιδηνού (6^{ος} αι. μ.Χ.), του Αλέξανδρου Τραλλιανού (6^{ος} αι. μ.Χ.), του Παύλου Αιγινήτη (7^{ος} αι. μ.Χ.) και των άλλων κορυφαίων εκπροσώπων της Βυζαντινής ιατρικής [215].

XV. Μιχαήλ Ψελλός (11^{ος} αι. μ.Χ.)

Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1078 μ.Χ.) αδιαμφισβήτητα είναι ένας από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους του Βυζαντινού Πνεύματος. Υπήρξε κορυφαία φυσιογνωμία των Βυζαντινών γραμμάτων, λόγιος, ιστορικός, φιλόσοφος, πολιτικός και διπλωμάτης με επιβλητικό διδακτικό και συγγραφικό έργο σε όλους τους κλάδους των γραμμάτων και των επιστημών [216].

Εικ. 32: Ο Μιχαήλ Ψελλός με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα. Μικρογραφία χειρογράφου που φυλάσσεται στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους.

Τα ευρύτατα ενδιαφέροντα του επεκτείνονται και στην Ιατρική. Είχε σημαντική προσφορά στο χώρο της γενικής και ανώτερης παιδείας, στην οργάνωση και ανάπτυξη της οποίας στον 11ο αι. μ.Χ. η συμβολή του υπήρξε καίρια. Δίδαξε στο Πανδιδακτήριο, δηλαδή το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο απέκτησε τη θέση του ύπατου των φιλοσόφων, του πρύτανη θα μπορούσαμε να πούμε με σημερινούς όρους. Το μέγεθος της φυσιογνωμίας του Μιχαήλ Ψελλού, μπορούμε εύκολα να το συμπεράνουμε διότι συνεχώς του αποδίδονται χαρακτηρισμοί, όπως σοφότατος, υπέρτιμος κτλ.

Ο Μιχαήλ Ψελλός υπήρξε πολυγραφότατος και συνέγραψε τα ακόλουθα έργα, τα οποία και περιλαμβάνονται στους δύο τόμους “Physici et Medici Graeci Minores” του J. Ideler: πρόκειται για ένα ιατρικό εγχειρίδιο υπό την μορφή διδακτικού ποιήματος με τον

τίτλο «Πόνημα ιατρικόν άριστον δι ιάμβων» (Carmen de re Medica), την μονογραφία «Περί λουτρού» και το «Περί λίθων δυνάμεων» (De Lapidibus).

Το σύγγραμμα του Ψελλού «Πόνημα Ιατρικών δι ιάμβων» αποτελείται από 1373 δωδεκασύλλαβους, οι οποίοι στο σύνολο τους συνθέτουν ένα εγχειρίδιο ιατρικής, ευκολομνημόνευτο, πιθανότατα για διδακτική χρήση [217].

Ο ίδιος ο Ψελλός εξηγεί στην αρχή του έργου του, για ποιόν λόγο το έγραψε σε στίχους, με έμμετρο ρυθμό:

(...) Εμοί δε γνώμη και σκοπός των εμμέτρων / Μη πάντα πάντως συλλαβείν τα της τέχνης / Μικράν τεκείν όρεξιν ανδράσιν φίλοις / Γραμματικούς, ρήτορσι και φιλοσόφοις / Της των ιατρών ακριβεστάτης τέχνης / όπως ποθούντες τας χάριτας του μέτρου / Συν τω μέτρω λάβωσι και τα της τέχνης [218].

Στο συγκεκριμένο σύγγραμμα ο Ψελλός κάνει αναφορά στα περί της κεφαλής, περί γαστρός, περί πνεύμονος, περί καρδιάς, περί ήπατος, περί φλέγματος, περί όρχεων, ενώ στη συνέχεια επεκτείνεται και στην υγεινοδιαιτητική, κάνοντας αναφορά σε συγκεκριμένες τροφές, όπως για παράδειγμα περί λαχάνων, περί οσπρίων, περί σπύρων καθώς και στο κατά πόσον αυτές οι τροφές είναι εύπεπτες ή δύσπεπτες (δυστόμαχες).

Πολλή σημαντική όμως είναι και η αναφορά που κάνει ο Μιχαήλ Ψελλός στο συγκεκριμένο έργο του στην «λυκανθρωπία» [219].

Στο συγκεκριμένο χωρίο του έργου του, ο Ψελλός υποστηρίζει ότι η λυκανθρωπία είναι μια κατάσταση μελαγχολίας του ανθρώπου, που προκαλείται από την επικράτηση της μέλαινας χολής, χαρακτηρίζοντας την ως μισανθρωπία. Παράλληλα επισημαίνει χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων που πάσχουν από λυκανθρωπία, λέγοντας ότι τρέχουν τη νύκτα στους τάφους, και η εμφάνιση τους έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά γνωρίσματα: είναι ωχροί, θλιμμένοι, έχουν ξηρό δέρμα και ατημέλητη εμφάνιση [220].

(...) *Μελάγχολον τι πράγμα λυκανθρωπία / Εστί γαρ αυτόχρημα μισανθρωπία, Και γνωριείς άνθρωπον εισπεπτοκώτα / Ορών περιτρέχοντα νυκτός τους τάφους, Ωχρόν, κατηφή, ξηρόν, ημελημένον.*

Έργο επίσης του Ψελλού είναι και το «*Περί λίθων δυνάμεων*» (*De Lapidibus*), στο οποίο περιγράφει την θεραπευτική δύναμη των διαφόρων λίθων (λιθοθεραπεία), η οποία ως θεραπευτική μέθοδος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στον Μεσαίωνα [221], [222].

Είναι ευσύνοπτο, και περιγράφει τις ευεργετικές ιδιότητες εικοσιτεσσάρων λίθων, όπως για παράδειγμα του διαμαντιού, του αμέθυστου τον οποίο και αποκαλεί αμέθυσσο, διότι κρατάει νηφάλιους αυτούς που πίνουν αλκοόλ, τον γαλακίτη λίθο, το ήλεκτρον, τον μαγνήτη, το λιγνίτη κτλ. Λέει για παράδειγμα ότι ο αδάμαντας θεραπεύει τους ημιτριταίους πυρετούς, ο αμέθυστος θεραπεύει τις κεφαλαλγίες, ο γαλακίτης λίθος χαρίζει γάλα στις θηλάζουσες μητέρες ενώ ο ίασπις λίθος θεραπεύει την επιληψία.

Στοιχεία όμως ιατρικής περιέχονται και στην «*Χρονογραφία*» του, που εξιστορεί τα γεγονότα κατά τα έτη 976-1078 μ.Χ., παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες γύρω από ασθένειες αυτοκρατόρων και αξιωματούχων του Βυζαντίου. Στο έργο αυτό ο Ψελλός περιγράφει διεξοδικά την ποδάγρα του Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου (1042-1055 μ.Χ.) καθώς και την πλευρίτιδα του στρατηγού-αυτοκράτορα Ισαακίου Α΄ του Κομνηνού (1057-1059 μ.Χ.).

Από τα όσα αναφέρει ο Ψελλός στην «*Χρονογραφία*» του φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας Κων/νος Θ΄ ο Μονομάχος νόσησε από βαριά αρθρίτιδα αλλά παράλληλα παρουσίασε και γαστρεντερική συνδρομή, με αποτέλεσμα να είναι αδύναμος και παντελώς ανίκανος να ανταποκριθεί ακόμη και στα καθημερινά του καθήκοντα. Μάλιστα προκειμένου να παύσει τις φήμες που ευρέως κυκλοφορούσαν περί θανάτου του, αναγκαζόταν να βγαίνει συχνά ούτως ώστε να τον βλέπουν οι υπήκοοι του και να καθησυχάζεται κατ' αυτόν τον τρόπο η κοινή γνώμη. Ο Ψελλός περιγράφει λεπτομερέστατα τη νόσο του αυτοκράτορα, από την πρώτη στιγμή που έκανε την

εμφάνιση της, φτάνοντας μέχρι τα τελικά στάδια της. Οι σχετικές μελέτες δείχνουν ότι πρόκειται για ρευματοειδή αρθρίτιδα, που εκτός της προσβολής των αρθρώσεων, παρουσίαζε επινέμηση και στα μαλακά μόρια. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η λεπτομερής περιγραφή των διαταραχών και των παραμορφώσεων των αρθρώσεων σε σχέση με την προγενέστερη της νόσου εικόνας που εμφάνιζε ο αυτοκράτορας. Ωστόσο παρά τους έντονους σωματικούς πόνους, ο αυτοκράτορας κατάφερνε στις δημόσιες εμφανίσεις του επιμελώς να αποκρύπτει τα σωματικά του άλγη προσπαθώντας να εκτελέσει τα καθήκοντα του.

Σύμφωνα με την διήγηση του Ψελλού η ασθένεια του αυτοκράτορα ξεκίνησε από τα κάτω άκρα με αποτέλεσμα να μην μπορεί να περπατήσει, προκαλώντας του κρίσεις ρευματοειδών αλγών και παρεπόμενες ημέρες ακινησίας. Στη συνέχεια εμφανίστηκαν και άλγη στα χέρια, μετά ανέβηκαν στους ώμους και τελικά κατέλαβαν ολόκληρο το σώμα του [223].

Πολύτιμες αναφορές κάνει επίσης ο Ψελλός στην Χρονογραφία του και για την πλευρίτιδα του αυτοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, ο οποίος προσβλήθηκε από την νόσο, εξαιτίας κρυώματος που απέκτησε σε κάποια κυνηγετική του έξοδο. Μάλιστα ο ίδιος ο Ψελλός εξετάζει τον σφυγμό του αυτοκράτορα προκειμένου να προχωρήσει στην διάγνωση της νόσου από την οποία έπασχε ο στρατηγός αυτοκράτορας. Πιθανότατα πρόκειται για πλευρίτιδα, φυματιώδους ή ρευματικής αιτιολογίας, που εκδηλώθηκε στο κυνήγι που τόσο αγαπούσε ο αυτοκράτορας, δημιουργώντας ως επιπλοκή καρδιακή αρρυθμία. Εμφάνισε τριήμερο πυρετό προκαλώντας ανυπόφορο πλευριτικό άλγος, εμφανίζοντας σφυγμό ο οποίος σύμφωνα με τον Ψελλό ανταποκρίνεται σε καρδιολογική επιπλοκή της πλευρίτιδας με έκτακτες συστολές [224].

Στο έργο όμως του Μιχαήλ Ψελλού, διακρίνουμε και σπουδαία στοιχεία σύγχρονων Ψυχαναλυτικών θεωριών, όπως για παράδειγμα της Φροϋδικής θεωρίας, απόψεις που εντάσσονται στην Ψυχολογία του Βάθους, όπως αυτή εισήχθη μέσω των

Πλατωνικών κειμένων. Συγκεκριμένα ο Μιχαήλ Ψελλός προτείνει τη συνειδητοποίηση των μύχιων ερωτικών διαθέσεων και την αποκάλυψη του απορρήτου της ψυχής του εξεταζόμενου ασθενούς. Επισημαίνει δε ότι αυτού του είδους η θεραπεία προορίζεται κυρίως για ανθρώπους με πνευματική καλλιέργεια. Θεωρεί το πένθος ως απαραίτητο στάδιο της ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας, ενώ την ενσυναίσθηση ως βασικό προσόν του θεραπευτή [225].

XVI. Συμεών Σηθ (11^{ος} αι. μ.Χ.)

Βυζαντινός συγγραφέας και επιστήμονας του δεύτερου μισού του 11^{ου} αι. μ.Χ. με καταγωγή πιθανότατα από την Αντιόχεια. Λίγα στοιχεία γνωρίζουμε για την ζωή του, στοιχεία που προέρχονται κυρίως μέσα από το σπουδαιότερο έργο του, το οποίο και έχει εκδοθεί **[226]**.

Ήταν λίγο νεότερος από τον πολυγραφώτατο Μιχαήλ Ψελλό και μετέβη από την Αντιόχεια, τόπο καταγωγής του Συμεών Σηθ, στην Κωνσταντινούπολη, όπου άλλωστε λειτουργούσε και το Πανδιδακτήριο, το οποίο έλαβε μεγάλη ανάπτυξη κατά τα χρόνια του φιλοσόφου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου **[227]**.

Ο Συμεών του Σηθ κατείχε τους τίτλους του Μαγίστρου και του Πρωτοβεστιάριου, αξιώματα πολύ σημαντικά που μαρτυρούσαν άλλωστε και την εύνοια του αυτοκράτορα προς το πρόσωπο του. Το αξίωμα του Μάγιστρου ήταν ένα από τα σημαντικότερα αξιώματα της Ρωμαϊκής αλλά και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και ανάγεται στις μεταρρυθμίσεις των αυτοκρατόρων Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.) και Κωνσταντίνου του Μεγάλου (274-337 μ.Χ.). Μάλιστα κατά την υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο ο Μάγιστρος των οφφικίων (λατινικά: *magister officiorum*) ήταν ο επικεφαλής της γραμματείας του παλατιού, θέση πολλή σημαντική που αποτελούσε την κορυφή θα μπορούσαμε να πούμε της κρατικής μηχανής. Οι Μάγιστροι (*agentes in rebus*) ήταν οι διαγγελοί της αυτοκρατορικής υπηρεσίας έχοντας ως αποστολή τους την μεταβίβαση των αυτοκρατορικών διαταγών στους επαρχιακούς άρχοντες, ενώ ταυτόχρονα όφειλαν να εποπτεύουν αλλά και να παρακολουθούν τη λειτουργία της επαρχιακής διοίκησης **[228]**.

Ο Συμεών Σηθ πραγματοποίησε πιθανότατα το 1058 μ.Χ. ταξίδι την Αύγυπτο, όπου με τις εμπειρίες που αποκόμησε από το ταξίδι του αυτό, ερχόμενος βέβαια σε επαφή με την Αραβική και Περσική φαρμακολογία, έγραψε το έργο του με τίτλο «*Σύνταγμα κατά στοιχείον περί τροφών δυνάμεων*», αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078 μ.Χ.) **[229]**.

Το σύγγραμμα του αυτό έχει πανομοιότυπο τίτλο και περιεχόμενο, με το αντίστοιχο έργο του Γαληνού, το ιατρικό έργο του οποίου γνώριζε καλά ο Συμεών **[230]**.

Στο έργο αυτό του Συμεών Σηθ παρουσιάζεται για πρώτη φορά σε τόσο μεγάλη έκταση στοιχεία που προέρχονται από την αραβική, την περσική και την ινδική φαρμακολογία, κατά την συνήθεια της εποχής όπου δεδομένου των ολοένα αυξανόμενων πολιτισμικών και διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου με τον Αραβικό κόσμο, την Περσία και τις μακρινές Ινδίες, η φαρμακολογία των χωρών αυτών επηρεάζει έντονα την Βυζαντινή και κατ' επέκταση την Δυτική Φαρμακοποιία **[231]**.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις οποίες παρατηρήθηκε αντιδανεισμός αντιλήψεων, τόσο σε φαρμακευτικά σκευάσματα και ουσίες καθώς και διατροφικές συνήθειες. Φαρμακευτικές ουσίες, αντιλήψεις και πρακτικές, παρά το γεγονός ότι προέρχονταν από την αρχαία Ελληνική ιατρική παράδοση πέρασαν στις ιατρικές πρακτικές των ανατολικών πολιτισμών, όπως της Συρίας, των Ινδών, των Περσών και των Αιγυπτίων, και στην συνέχεια πέρασαν στην Βυζαντινή ιατρική ως αντιδάνειο αυτών των πολιτισμών **[232]**.

Ο Συμεών Σηθ κάνει αναφορά σε στοιχεία όπως η καμφορά, ο μόσχος, το χασίς, που για πρώτη φορά αναφέρονται στην Βυζαντινή Ιατρική Γραμματεία, ενώ από τα στοιχεία που συνολικά αναφέρει στο έργο του αυτό το 90% περιλαμβάνονται σε Άραβες ιατρούς **[233]**.

Το συγκεκριμένο έργο του Συμεών Σηθ, προφανώς λόγω του μεγάλου ενδιαφέροντος και της σπουδαιότητας που έχει για την ιστορία της Βυζαντινής φαρμακοποιίας αλλά και την επίδραση που άσκησε αυτή στην Δυτική Ιατρική, εκδόθηκε από τον Bernhardus Langkavel το 1806 μ.Χ. και περιλαμβάνεται στην περίφημη σειρά «Bibliotheca Teubneriana: Scriptorum, Graecorum et Romanorum» του εκδοτικού οίκου της Λειψίας **[234]**.

Αξίζει επιπλέον να αναφερθεί ότι ο Συμεών Σηθ είναι ο πρώτος Βυζαντινός λόγιος που εναντιώθηκε στα λεγόμενα του Γαληνού και τόλμησε να γράψει τον **«Αντιρρητικό προς Γαληνόν»**, στον οποίο ειρωνεύεται τη θεία φύση του Γαληνού, κατηγορώντας τον για πολυλογία αλλά και για αντιφατικές και λανθασμένες απόψεις [235].

Κάθε άποψη που διατυπωνόταν και ήταν αντίθετη προς τα λεγόμενα του Γαληνού αμέσως απορριπτόταν. Η χριστιανική συνείδηση αλλά και η «σεμνότητα» θα μπορούσαμε να πούμε των αντιλήψεων του Γαληνού, υποστηρίχθηκαν με θέρμη από την χριστιανική εκκλησία και αποτέλεσαν έναν επιπρόσθετο παράγοντα για την επιβολή των αντιλήψεων σε όλους τους Βυζαντινούς συγγραφείς. Για το λόγο αυτό είναι περίεργο που ο Συμεών του Σηθ γράφει τον Αντιρρητικό του προς τον Γαληνό, με τον οποίο καταρρίπτει τις αντιλήψεις του «ενδοξότατου» Γαληνού.

Ο Συμεών Σηθ πιστεύει ότι ο Γαληνός με τις απόψεις του για την απλή ή διπλή μεμβράνη της ουροδόχου κύστης, πέφτει σε πολλά σημεία σε αντιφάσεις. Επίσης αντικρούει την άποψη του Γαληνού, για την μη ελκτική δύναμη των μυών του εντέρου, απόψεις που περιλαμβάνονται κυρίως στο έργο **«Περί Φυσικών Δυνάμεων»** του Γαληνού [236].

Οι οπαδοί του Γαληνού πίστευαν οτιδήποτε είχε διατυπωθεί από αυτόν. **«Τάδε έφη Γαληνός»** έλεγαν και αναφέρονταν σ' αυτόν ως αυθεντία. Τα σφάλματα στα οποία υπέπεσε ο Γαληνός ήταν κυρίως ανατομικά και προέρχονταν από το γεγονός ότι αυτά προέρχονταν από ανατομές οι οποίες διεξάγονταν σε ζώα, κυρίως γουρούνια, και όχι σε ανθρώπινα πτώματα. Ο Γαληνός υποστήριζε ότι η μήτρα είναι πάντα δίκερως, το στέρνο χωρίζεται πάντα στη μέση, η χοληδόχος κύστη έχει δύο πόρους, το ήπαρ είναι πολύλοβο και τέλος ότι ο άνδρας έχει ένα πλευρό λιγότερο από τη γυναίκα. Αυτά είναι και τα κυριότερα σφάλματα στο έργο του Γαληνού [237].

Οι ανατομικές αυτές αστοχίες του Γαληνού διατηρήθηκαν ως την Αναγέννηση, οπότε και κατέπεσαν από τα ανατομικά πειράματα του σπουδαίου Βέλγου Ανατόμου

Ανδρέα Βεζάλιου (1514-1564 μ.Χ.), ο οποίος στο έργο του *Tabulae anatomicae*, στα 1538 μ.Χ. ανέτρεψε τα ανατομικά σφάλματα του Γαληνού. Ο Αντρέας Βεζάλιους, ο Πατέρας της σύγχρονης Ανατομικής, πέθανε το 1564 μ.Χ. στην Ελλάδα, όταν το φθινόπωρο αυτού του έτους, το πλοίο στο οποίο μετέβαινε, βούλιαξε στα ανοικτά του κόλπου του Λαγανά στην Ζάκυνθο [238].

Πέραν όμως από τα ιατρικά του έργα ο Συμεών Σηθ είναι γνωστός και για το μεταφραστικό του έργο αλλά και για τις γνώσεις του για την αστρονομία και την αστρολογία, πιθανότατα λόγω της επαφής του με τον Αραβικό κόσμο και την Περσική επιστήμη [239].

Μετέφρασε από την Αραβική γλώσσα, κατόπιν σχετικής εντολής του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118 μ.Χ.), στα Ελληνικά το σπουδαίο Αραβικό λογοτέχνημα “*Kalila wa Dimna*”, το Αραβικό «*Κάτοπτρο ηγεμόνος*» με τον τίτλο «*Στεφανίτης και Ιχνηλάτης*» [240], [241].

Τέλος έργα του Συμεών Σηθ περιλαμβάνονται και στον δεύτερο τόμο του *Ideler* «*Physici et Medici Graeci minores*», με τον εξής τίτλο: «*Συμεών Μαγίστρου και Φιλοσόφου Σηθ του Αντιοχέως Φιλοσοφικά και Ιατρικά (Symeonis Magistri: Philosophica et Medica)*» [242].

XVII. Θεόδωρος Πρόδρομος ή Πτωχοπρόδρομος (12^{ος} αι. μ.Χ.)

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος είναι ένας από τους σημαντικότερους Βυζαντινούς συγγραφείς. Έζησε τον 12^ο αι. μ.Χ. (1098-1166 μ.Χ.) στην Κωνσταντινούπολη και όπως αναφέρει και ο ίδιος στα έργα του, σπούδασε Γραμματική, Ρητορική και Φιλοσοφία [243].

Έζησε τα χρόνια της δυναστείας των Κομνηνών, επί αυτοκρατορίας του Ιωάννη Β΄ του Κομνηνού (1118-1143 μ.Χ.) και Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού (1143-1180 μ.Χ.), οι οποίοι υπήρξαν και προστάτες των Γραμμάτων και των Τεχνών [244].

Δεν ήταν γιατρός στο επάγγελμα, έχει όμως γενικές ιατρικές γνώσεις που οφείλονται στην εγκύκλιο παιδεία του και στις γενικές φιλοσοφικές του γνώσεις. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ως ποιητής και συγγραφέας σύντομα απέκτησε τη φήμη του λογίου, με αποτέλεσμα να ενταχθεί στους κύκλους της αυτοκρατορικής αυλής. Συνδέθηκε με φιλική σχέση με τους αυτοκράτορες Ιωάννη Β και Μανουήλ Α Κομνηνό και υπήρξε μαθητής του γνωστού Βυζαντινού λογίου της εποχής Μιχαήλ Ιταλικού, ο οποίος ήταν δάσκαλος της ρητορικής και της ιατρικής στην Κωνσταντινούπολη και μετέπειτα μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως [245].

Εντύπωση προκαλεί η επιστημονική γνώση επί ιατρικών ζητημάτων που διαθέτει ο Μιχαήλ Ιταλικός, όπως άλλωστε προκύπτει από τις ενστάσεις που διατυπώνει σε επιστολή προς έναν φίλο του, σχετικά με τον καρκίνο της αδελφής του. Γράφει για τους δισταγμούς και τις αμφιβολίες που έχει για την αξία των διαφόρων θεραπευτικών μεθόδων, αμφιβολίες στις οποίες κατέληξε όπως αναφέρει ύστερα από την μελέτη αρκετών πηγών [246].

Η επιστολή αυτή μαρτυρά την επιστημονική σκέψη του Μιχαήλ Ιταλικού. Ήταν σκεπτικιστής, κατά το πρότυπο του επιστημονικού δασκάλου του πρώιμου Βυζαντινού ουμανισμού. Καταλήγει λέγοντας ότι «τα λάθη των άλλων μπορεί καμια φορά να φέρουν κάτι το αγαθόν» [247].

Εικ. 33: Χειροποίητη εικόνα αγνώστου ζωγράφου. Αριστερά είναι ο Πτωχοπρόδρομος και δεξιά ο Μανουήλ Κομνηνός, αυτοκράτορας του Βυζαντίου

Τόσο ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Θεόδωρος Πρόδρομος, εντάσσονται στον κύκλο των λογίων που είχαν συγκεντρωθεί γύρω από την Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Πολλές φορές ο Θεόδωρος Πρόδρομος μέσα στα ποιήματα του, ίσως λόγω και των ιατρικών γνώσεων που έλαβε από το δάσκαλο του Μιχαήλ Ιταλικό, κάνει αναφορές σε θέματα που άπτονται της ιατρικής επιστήμης. Μας δίνει πληροφορίες για τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες και τις ιατρικές πρακτικές της εποχής του, όπως για παράδειγμα τον τρόπο αντιμετώπισης μικροατυχημάτων που προκαλούσαν κακώσεις και το κόστος της αμοιβής του γιατρού.

Έτσι λοιπόν ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε ποίημα του προς τον Ιωάννη Κομνηνό, εκφράζει παράπονα για την οικονομική του δυσχέρεια αλλά και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει για την κάλυψη των οικογενειακών του δαπανών [248].

Μεταξύ των δαπανών αυτών, ο Πρόδρομος συμπεριλαμβάνει και τις ιατρικές δαπάνες, λέγοντας «το λάλησε τον σικουαστήν, ας φθάσει ο φλεβοτόμος», αναφερόμενος στα χρήματα που θα πρέπει να πληρώσει τόσο σ' αυτόν που θα κάνει τις βεντούζες

(σικύες) αλλά και στον φλεβοτόμο. Μάλιστα αναφέρεται και στις θεραπευτικές μεθόδους που ακολουθούσαν οι ιατροί εκείνης της εποχής, επισημαίνοντας ότι οι ιατροί εξετάζουν τον σφυγμό του ασθενούς και προχωρούν και στην εξέταση με ειδικό γυάλινο σκεύος των κοπράνων και των ούρων του ασθενούς.

(...) κρατούσιν τον σφυγμόν του, ορώσιν και τα σκύβαλα μετά του υελίου [249].

Επίσης στα πτωχοπροδρομικά ποιήματα προς τον Ιωάννη Κομνηνό, ο Θεόδωρος Πρόδρομος, παραπονεείται για την σύζυγο του, την οποία και συγκρίνει με διάφορες αρρώστιες.

Λέει λοιπόν τα ακόλουθα:

(...) «Πάθος ακούσας τοιγαρούν, μη κήλην υπολάβης, μηδ άλλο τι χειρότερον εκ των μυστικοτέρων, μη νόσημα καρδιακόν, μη παραφλεγμονίαν, μη σκορδαψόν, μηδ ύδερρον, μη παραπνευμονίαν, αλλά μαχίμοιυ γυναικός πολλήν ευτραπελίαν» [250].

Επιπλέον στο τέταρτο ποίημα του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό, ο Θεόδωρος Πρόδρομος ειρωνεύεται την γνώση των ιατρών της εποχής, τους οποίους κατηγορεί για «τρλατανισμό» στηλιτεύοντας τις πρακτικές που ακολουθούσαν, λέγοντας ότι τους χωρίζει άβυσσος με τους σημαντικούς εκπροσώπους της αρχαίας ελληνικής ιατρικής παραδόσεως. Κάνει αναφορά στον Ιπποκράτη, στον Αριστοτέλη, τον οποίο συγκαταλέγει στους ιατρούς, τον Γαληνό ακόμη και τον Ακτουάριο.

(...) Είδες πανάριστον ιατρόν, είδες τεχνίτην μέγαν, διέβη τον Ακτάριον ή και τον Κανικλείου, διέβη και τον Γαληνόν και τον Αριστοτέλην [251].

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος προς το τέλος της ζωής του, εκάρη μοναχός, λαμβάνοντας το όνομα Νικόλαος. Σε ένα από τα ποιήματα του μάλιστα, με αφορμή τα βιώματα του στο μοναστήρι, μας εξιστορεί τις ανισότητες και τις διακρίσεις που υπήρχαν σε θέματα υγείας, σχετικά με την θεραπευτική αντιμετώπιση των νοσημάτων, τόσο μεταξύ των λαϊκών, όσο και μεταξύ των κληρικών, όπως για παράδειγμα του απλού μοναχού και του ηγουμένου:

(...) «*Αν αρρωστήσει ο ηγούμενος ή πόνος τον κρατήσει / ορίζει φέρετε ιατρούς τον δείνα και τον δείνα / Έρχονται βλέπουσι ευθύς, κρατούσι τον σφυγμόν του / λέγουσι ποιεί τα και τα κι ας γίνεται και τάδε / δότε τον δείνα τον ιατρόν καν δέκα μονοηλάτα / τον δ άλλον δότε το κρασίν, καν δεκα πέντε μέτρα / Ειδ αρρωστήση μοναχός ή πόνος τον κρατήσει / γίνεται ο ηγούμενος ιατρός και τάδε παραγγέλει / ημέρας τρεις αφέτε τον και νηστικός ας κείται / αν δε ζητήση βρώσιμον, ψωμίτιν και κρομμύδιν / αν δε ζητήσει δια να πιη νερούτσικον ολίγον».*

Μάλιστα γίνεται αναφορά και στην αμοιβή του ιατρού, για την οποία ο άρρωστος ηγούμενος δίνει εντολή στους μοναχούς να του δώσουν:

(...) *Δότε κριθήν τον ιατρόν καν δεκαπέντε μόδια, δότε κρασίν τον έτερον καν δεκαπέντε μέτρα, τον δ άλλον δε νομίσματα καν δεκαπέντε μονοηλάτα» [252].*

Το σημαντικότερο όμως έργο του Θεοδώρου Προδρόμου, με συστηματικές υγεινοδισαιτητικές αναφορές είναι οι «*Στίχοι κατά ιατρικήν επιστήμην εις τους ΙΒ μήνας*» (*Theodori Prodromi: Mensium Adornatio*) το οποίο και περιλαμβάνεται στον τόμο του J. Ideler “*Physici et Medici Graeci Minores*”.

Πρόκειται για έναν ευκολομνημόνευτο υγεινοδισαιτητικό οδηγό, ο οποίος ξεκινά από τον μήνα Μάρτιο ως και τον Φεβρουάριο [253].

Τα διαιτητικά αλφαβητάρια που διαιρούν την ύλη τους κατά μήνες, συνηθίζονται ιδιαίτερα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο των ύστερων Βυζαντινών χρόνων, ακολουθώντας μια πολύ παλιά λογοτεχνική και καλλιτεχνική παράδοση [254].

Χαρακτηριστικά τέτοια έργα, που πρέπει να αναφερθούν τα αντίστοιχα του Εμπεδοκλή του Ακραγαντίνου Φιλοσόφου και Ιατρού, αλλά κυρίως το «*Πόνημα Ιατρικόν δι Ιάμβων*» του Μιχαήλ Ψελλού [255].

Για τον μήνα Μάρτιο ο Πρόδρομος προτρέπει τον αναγνώστη να λαμβάνει κάθε μέρα «*γλυκειά τροφή συνοδευόμενη με ευώδη οίνου*», (...) *Πάντας κελεύω λαμβάνειν, καθ ημέραν / τροφήν γλυκειάν, οίνον ευώδη πάνυ.*

Για τον Απρίλιο απαγορεύει στον αναγνώστη να φάει ραπανάκια γιατί αυτά προκαλούν ασθένειες και αύξηση στην έκκριση της μέλαινας χολής, *(..) Λέγω δε φεύγειν πάσι τας ραφανίδας / ιού γεμούσας και μελαγχόλου βλάβης.* Στον στίχο του ο Πτωχοπρόδρομος για τον Μάιο μήνα, αναφέρεται στο ροδέλαιο λέγοντας ότι χρησιμοποιείται ως φάρμακο για την λιποθυμία, απαγορεύοντας παράλληλα τη βρώση κοιλιών και ποδαριών ζώων που προκαλούν ρίγη και ποδαλγίες

(..) ου δει τρώγειν κοιλίας τε και πόδας, / τίκτουσι και γαρ φλέγμα, χολήν πυρρώδη / εξ ων ρίγη φύουση και ποδαλγίαι

Για τον μήνα Ιούνιο το μηνολόγιο του Θεοδώρου Προδρόμου, παραινεί την πόση νερού το πρωί, διότι γίνεται η αραιώση του χυμού της μέλαινας χολής, προστατεύοντας την υγεία,

(..) βροτούς παραινώ πρωί λαμβάνειν ύδωρ / και γαρ χολή μέλαινα πάντως αυξάνει

Για τον Ιούλιο συνιστά την κατανάλωση άρτου, προφανώς εξαιτίας και της νέας εσοδείας σίτου, αποφεύγοντας την κατανάλωση φρούτων, στα οποία αποδίδει κακοχυμία που προκαλεί την φθίσην

(..) άρτου τα εμπιπλώ των βροτών τας καρδόπους / λέγω δε φεύγειν των οπωρών τον πόρον / ένθεν γαρ εστι κακοχυμίας ύλη ; / η και φθίσιν είωθε κακίστην φέρειν.

Για τον Αύγουστο σε αντίθεση με τα όσα αναφέρει για τον Ιούλιο μήνα, προτείνει την κατανάλωση δροσιστικών φαγητών και φρούτων, παραθέτοντας και αστρολογικά στοιχεία που τα συνδυάζει με τις ιατρικές αντιλήψεις της εποχής του.

(..) τας οπώρας εσθίειν / και πάσι τοις ψύχουσι χρήσθαι σιτίοις

Κατά την αρχή του νέου εκκλησιαστικού έτους (αρχή της ινδίκτου), που συμπίπτει και με το κοσμικό έτος των Βυζαντινών, ο Πτωχοπρόδρομος προτείνει την πόση οίνου και σε όσους δεν τους αρέσει αντιπροτείνει την πόση γάλακτος, που καθαρίζει και τα υγρά του στομάχου

(..) οίνου , πάσιν ήδιστον εις αρχήν έτους / και τις φιλούσιν εκροφείν λέγω γάλα / ως αν κένοιο γαστρός εχώρας πλέον / οίπερ κυνάγχους εισάγουσιν εν βίω

Για τον Οκτώβριο το μηνολόγιο του Θεόδωρου Προδρόμου, «κάνει στροφή» στην κρεατοφαγία, προτείνοντας την βρώση πουλερικών αλλά και πουλιών που πιάνονταν με ξώβεργες. Επιπλέον κάνει αναφορά και στην κατανάλωση πράσων, τα οποία και «καθαρίζουν» το περιεχόμενο της κοιλιάς.

(..) Όρνις μεν αίρω και νεοσσών παν γένος / άλλους τα πολλούς ελκύω πεδοβρόχοις / προτρέπω δε το πράσον εσθίειν, φίλοι, έδεσμα πάντων ευπρεπές των βρωμάτων, ο και καθαίρει πημονήν της κοιλιάς.

Τον Νοέμβριο απαγορεύει τα λουτρά ενώ τον Δεκέμβριο που έχουμε και την Εορτή των Χριστουγέννων, «την εορτήν των Γενεθλίων έχω, ήτις μεγίστη, του Θεανθρώπου Λόγου», προτείνει την κατανάλωση κυνηγιού (λαγούς και πέρδικες). Για τον Ιανουάριο θεωρεί ως κατάλληλο το χοιρινό κρέας και την κατανάλωση ψαριών, ενώ τέλος για τον Φεβρουάριο προτρέπει τον αναγνώστη να τρώει και να πίνει όσο θέλει, χωρίς φόβο, «χόρταζε φας και πίνε (μη φείδου) κόρω, εγώ γαρ αίμα και τα νεύρα πηγνύω, μέλη τε ναρκώ, και μεταλλάττω φύσιν» [256].

Αξιοπρόσεκτη είναι και η αναφορά του Θεοδώρου Προδρόμου στην ευλογία, από την οποία είχε προσβληθεί και ο ίδιος [257].

Υποστηρίζεται δε ότι ο Πρόδρομος είναι ο πρώτος που έκανε ετυμολογική αναφορά στη νόσο της ευλογιάς, καθιερώνοντας τον όρο «ευλογία» στην ελληνική γλώσσα [258].

Ο Πρόδρομος μέσω των επιστολών του προς τους συγγενείς του αλλά και τους επιφανείς φίλους του, μας πληροφορεί ότι έχει προβληθεί από μία ανίατη νόσο, την οποία και αποκαλεί «λοιμική». Οι ιατροί της εποχής του την ονόμασαν διπλούν τριταίον πυρετόν. Αναφέρονταν με μεγάλο σεβασμό για τη νόσο, ονομάζοντας την κατ ευφημισμόν Θεία ευλογία. Επίσης αναφέρει ότι η εμφάνιση και η έκρηξη της νόσου ήταν

οξεία, με τρομερούς πόνους, παρομοιάζοντας τα βάσανα του με τα μαρτύρια του Ιωβ. Μιλάει για εμφάνιση υψηλού πυρετού, κάνοντας αναφορά και σε χολώδεις πυρετούς οι οποίοι τον είχαν εξαντλήσει. Εκφράζει δε τον φόβο ότι κινδυνεύει να πεθάνει, διότι θα του βγει όλη η χολή, η οποία σύμφωνα με τη χυμοπαθολογία του Ιπποκράτη και του Γαληνού, την οποία πολύ καλά γνωρίζει ο Πτωχοπρόδρομος, είναι αυτή που κρατάει τους ανθρώπους ζωντανούς.

Σε άλλη επιστολή του αναφέρεται στην επέκταση των συμπτωμάτων της νόσου στον φάρυγγα και το λάρυγγα, με αποτέλεσμα η φωνή του να ακούγεται με μεγάλη δυσκολία, εμφανίζοντας και αδυναμία άρθρωσης των λέξεων. Παρομοιάζει την νόσο ως την έβδομη πληγή του Μωυσή στην Αίγυπτο. Επίσης μιλάει και για τις τρομερές πληγές και τα σημάδια στο πρόσωπο και ολόκληρο το σώμα του, την τριχόπτωση, τις φλύκταινες σε ολόκληρο το σώμα του, με έκδηλα πλέον τα σημάδια της αϋπνίας, της αδυναμίας και της ανορεξίας [259].

Μέσα όμως από τα ποιήματα του Θεοδώρου Πρόδρομου συλλέγουμε πολύτιμες πληροφορίες τόσο για την άσκηση της ιατρικής επιστήμης στα χρόνια του, όσο και για τη λειτουργία των νοσηλευτικών ιδρυμάτων της εποχής του. Όπως ελέχθη και πιο πάνω ο Θεόδωρος Πρόδρομος υπέφερε χρονίως από κακή υγεία και για το λόγο αυτό απεβίωσε σε γηροκομείο της Κωνσταντινουπόλεως.

Στη διάρκεια μιας κρίσεως της ασθένειας του, εισήχθη σε ξενώνα της Κωνσταντινουπόλεως για θεραπεία. Από την κλίνη του νοσοκομείου, έγραψε ένα ποίημα στην Σεβαστοκρατόρισα πριγκίπισσα Ειρήνη, παρέχοντας ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για την λειτουργία του Ξενώνα. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Πρόδρομος, το ποίημα του, αποτελεί οργισμένη κραυγή από την πύρινη κάμινο, όχι αυτήν που έριξε ο βασιλέας της Βαβυλώνας τους τρεις εν καμίνω παίδες, αλλά εκείνην του Γαληνού και του Ιπποκράτους, εννοώντας το Νοσοκομείο. Ενώ οι Τρεις Παίδες, όπως αναφέρει το Συναξάριο τους δεν υπέφεραν, ο Πτωχοπρόδρομος υποβλήθηκε σε ανυπόφορο μαρτύριο εξαιτίας των

πύρινων σιδηρών καυτήρων των γιατρών. Περιγράφοντας ο Θεόδωρος Πρόδρομος έναν καυτηριασμό από τους γιατρούς μας αναφέρει τα εξής: με την είσοδο του στο χειρουργείο, έμεινε έκθαμβος από το μέγεθος της πυράς που έκαιγε. Αρκετοί βοηθοί των ιατρών πύρωναν τους σιδηροκαυτήρες στην φωτιά, ενώ άλλοι αναρρίπιζαν τις φλόγες. Στη συνέχεια οι βοηθοί των ιατρών των γύμνωσαν σαν να ήταν κατάδικος εγκληματίας, ετοιμάζοντας παράλληλα την κρύα χειρουργική τράπεζα. Την όλη διαδικασία του «χειρουργείου» που υποβαλλόταν ο Θεόδωρος Πρόδρομος, όπως άλλωστε μας πληροφορεί ο ίδιος, παρακολουθούσε ο υπεύθυνος ιατρός, τον οποίο ο ποιητής παρουσιάζει ως ευγενή άνδρα και έξοχο ιατρό, τον καλύτερο στον τομέα του. Τον αποκαλεί ανάργυρο ιατρό, θεράποντα των νόσων, ενώ στη συνέχεια μας λέει ότι ο νοσοκόμος αστειεύτηκε μαζί του, προσπαθώντας να τον ηρεμήσει, κάνοντας προσεκτικές μετρήσεις για την εγχείρηση. Σημείωσε την προς εγχείρηση περιοχή, με μια χειρουργική γραφίδα, ενώ στη συνέχεια ακούμπησε το πυρακτωμένο σίδηρο, προκαλώντας στον Πτωχοπρόδρομο ένα στρίγγλισμα από τον πόνο, ο οποίος έγινε πελιδνός και κήκε σαν το κάρβουνο [260].

XVIII. Νικηφόρος Βλεμμύδης (12^{ος} αι. μ.Χ.)

Ο Βυζαντινός Λόγιος Νικηφόρος Βλεμμύδης, γεννήθηκε το έτος 1197 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη, με καταγωγή από ιδιαίτερα εύπορη οικογένεια της πόλης. Ο πατέρας του ήταν γιατρός και γι' αυτό άλλωστε και ο ίδιος έλαβε και ιατρική παιδεία.

(. . .) πατρική γαρ άσκησις η τέχνη (ιατρική), καμοί σύντροφος άχρις ετών επτά περατώσεως [261].

Με την Άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους το 1204 μ.Χ., μαζί με την οικογένεια του μετέβη στην Προύσσα και αργότερα στην Έφεσο και τη Σμύρνη, όπου παρακολούθησε τα εγκύκλια μαθήματα του.

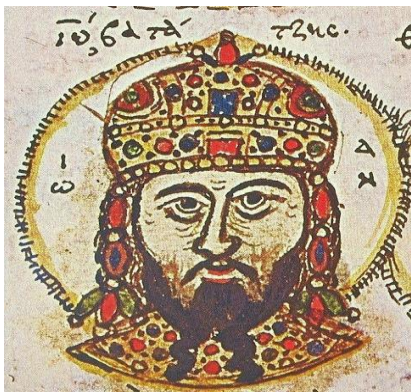
Εκεί πιθανότατα άσκησε και το επάγγελμα του ιατρού. Το έτος 1223 μ.Χ. χειροτονήθηκε διάκονος και έλαβε το οφίκιο του «Λογοθέτη» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο είχε μεταφερθεί στην Νίκαια της Βιθυνίας. Ανέπτυξε έντονο διδακτικό έργο, ενώ ορισμένοι από τους μαθητές του διακρίθηκαν στα Γράμματα και στο δημόσιο βίο, όπως για παράδειγμα ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Τον απασχόλησαν έντονα και τα θεολογικά ζητήματα της εποχής, τα οποία δημιουργούσαν έριδες ανάμεσα στους υπερμάχους της Ορθοδοξίας και ορισμένους λατινίζοντες θεολόγους. Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης συμμετείχε στις σχετικές συζητήσεις με τους Παπικούς, όπου και υπεραμύνθηκε την Ορθόδοξη πίστη και διδασκαλία. Υπήρξε στα κατώτερα στρώματα της ιερωσύνης αρνούμενος να γίνει Επίσκοπος και Πατριάρχης.

Πέραν των θεολογικών του έργων, πολύ σημαντικά είναι τα έργα «*Περί Ψυχής*» και «*Περί Σώματος*» τα οποία και περιλαμβάνονται στην Έκδοση με τίτλο «*Νικηφόρου Μοναστού και Πρεσβυτέρου του Βλεμμίδου Επιτομή Λογικής*», αφιερωμένη στον Δούκα Ιωάννη Βατάτζη [262].

Σημαντικό έργο του επίσης είναι και ο «*Λόγος Περί Βασιλείας*», στο οποίο ο Βλεμμύδης συμβουλεύει τον Βασιλέα ότι ορθώς οι αρχαίοι Αθηναίοι δίδασκαν στους

νέους την θεωρία και την πράξη, διότι μέσω αυτών των δύο τάσεων διδάσκεται συνολικά η Φιλοσοφία ως επιστήμη, με αποτέλεσμα ο ασκούμενος νέος να γίνεται ολοκληρωμένος άνθρωπος [263].

Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης υπήρξε ο δάσκαλος του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, γιού του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ιωάννη Βατάτζη. Ο τρόπος διδασκαλίας ήταν λίγο ιδιαίτερος για τα δεδομένα της εποχής, καθώς γινόταν εξ αποστάσεως, με μια σειρά επιστολών που έστελνε ο νεαρός Θεόδωρος στον δάσκαλο του. Σήμερα γνωρίζουμε 46 επιστολές του Θεοδώρου προς τον Βλεμμύδη και 33 επιστολές του Νικηφόρου Βλεμμύδη προς τον μαθητή του. Δίδαξε σ' αυτόν κυρίως την Φιλοσοφία καθώς επίσης και Ρητορική, Θεολογία, Φυσική, Μαθηματικά και Ιατρική. Διαπιστώνουμε λοιπόν από το εύρος των γνώσεων του, ότι πρόκειται για έναν πολυεπιστήμονα και ιατροφιλόσοφο [264].

Ιωάννης Δούκας Βατάτζης.

Εικ. 34: Μικρογραφίες χειρογράφου του 15^{ου} αι. μ.Χ. που απεικονίζουν τον αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη (1193-1254 μ.Χ.) και τον υιό του και μαθητή του Νικηφόρου Βλεμμύδη, Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη (1222-1258 μ.Χ.).

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης.

Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης προσπάθησε να συμφιλιώσει το νομιναλισμό (ονοματοκρατία) με τον ρεαλισμό (πραγματοκρατία) του Μεσαίωνα, δίδοντας την εξήγηση ότι τα είδη υπάρχουν αϊδίως στο νου του Θεού, ο οποίος αφού τα προκαθόρισε, στη συνέχεια δημιούργησε βάσει αυτών όλα τα όντα του κόσμου. Τη φιλοσοφική θεωρία του Βλεμμύδη μελέτησε και ανέπτυξε αργότερα στη Δύση ο μοναχός Βησσαρίωνας, φιλόσοφος μαθητής του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού [265].

XIX. Νικόλαος Μυρεψός (13^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 35: Νικόλαος Μυρεψός.

Ο Νικόλαος Μυρεψός υπήρξε ο σημαντικότερος Φαρμακολόγος - Φαρμακοποιός του Βυζαντίου. Όπως άλλωστε προκύπτει από το όνομα του ήταν μυρεψός, δηλαδή παρασκεύαζε μύρα, αρώματα ή φάρμακα θα μπορούσαμε να πούμε με την σημερινή έννοια [266]. Οι φαρμακοποιοί στην αρχαιότητα ονομάζονταν μυρεψοί ή πιγμεντάριοι οι οποίοι είχαν ως αποστολή, όπως αναφέρεται στα «Βασιλικά» του Λέοντος,

«βοτάνας συλλέγειν και αποτιθέναι» προκειμένου να παρασκευάσουν πολυσύνθετα μερικές φορές σκευάσματα διατηρώντας τα μάλιστα «ευώδη» και «ανότιστα» σε ειδικά γυάλινα κιβώτια. Μάλιστα τα οφθαλμικά κολλύρια τα διατηρούσαν βάζοντας τα σε χάλκινα αγγεία [267].

Το σημαντικότερο έργο του το «Μέγα Δυναμερόν ή Περί συνθέσεως φαρμάκων», ένα αντιδοτάριο που περιέχει 2600 φαρμακευτικές συνταγές και αποτελούσε μέχρι τον 17^ο αι. μ.Χ. το επίσημο σύγγραμμα Φαρμακολογίας. Από την αρχή του έργου του, ο συγγραφέας δηλώνει την χριστιανική του ταυτότητα και την πίστη του στην χριστιανική διδασκαλία, λέγοντας «αρχή συν θεώ αγίω του Δυναμερού» ξεκινώντας να αναφέρει τις φαρμακευτικές του συνταγές και τα αντίδοτα που περιλαμβάνονται στο έργο του. Ιδιαίτερα καλαίσθητος είναι ο υπ' αριθμόν 2243 κώδικας της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, χρονολογίας 1339 μ.Χ., που περιλαμβάνει το «Δυναμερόν» του Νικολάου του Μυρεψού, στην αρχή του οποίου εικονίζεται η γνωστή σκηνή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, όπου ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, ανακοινώνει το θεάρεστο μήνυμα του Ευαγγελισμού στην Θεοτόκο [268].

Το έργο του Νικολάου του Μυρεψού παραμένει αδημοσίευτο μέχρι της μέρες μας. Λόγω όμως του μεγάλου ενδιαφέροντος που παρουσίαζε, τον 14^ο αι. μ.Χ. ο Λόγιος Νικόλαος από το Ρήγιο της Ιταλίας μετέφρασε το κείμενο του Μυρεψού στα Λατινικά. Δύο παραλλαγές αυτών των εκδόσεων μας διασώζονται σήμερα, του J. Agricola στα 1541 μ.Χ. και του L. Fuchs στα 1541 μ.Χ. **[269]**.

Ως προς την βιογραφία του λίγα στοιχεία μας διασώζονται. Καταγόταν από την Αλεξάνδρεια και έζησε στα χρόνια της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254 μ.Χ.), ο οποίος διαδέχθηκε στο θρόνο τον Θεόδωρο Λάσκαρη (1204-1222 μ.Χ.), ηγεμόνα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας της Μικράς Ασίας, κρατικό μόρφωμα το οποίο προέκυψε ύστερα από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 μ.Χ., από τους Σταυροφόρους **[270]**.

Υπηρέτησε τον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη ως «ακτουάριος» **[271]**, δηλαδή ως αυλικός ιατρός, ενώ το σύγγραμμα του πιθανότατα το έγραψε ανάμεσα στα έτη 1270 μ.Χ. και 1290 μ.Χ., λόγω των αναφορών που κάνει στο πρόσωπο του πάπα Νικολάου Γ΄, ο οποίος βρισκόταν στο τιμόνι της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας κατά τα έτη 1277-1280 μ.Χ. **[272]**.

Η βασικότερη επιρροή στο έργο του υπήρξε το «*Αντιδοτάριο*» (*Antidotarium*) του συνωνόματου του Νικολάου του Σαλέρνο, το οποίο περιέχει περίπου 150 φαρμακευτικές συνταγές. Ο Νικόλαος σπούδασε την ιατρική στην περίφημη Ιατρική Σχολή του Σαλέρνο (*Scuola Medica Salernitana*) στη Νότια Ιταλία, πλησίον της Νάπολης. Η έδρα της Ιατρικής στη συγκεκριμένη Ιατρική Σχολή ονομαζόταν «Ιπποκρατική Πολιτεία» (*Civitas Hippocratica*) και το συμβούλιο των καθηγητών «Ιπποκρατικό κολλέγιο» (*Collegium Hippocraticum*). Η Ιατρική Σχολή του Σαλέρνο ιδρύθηκε πιθανότατα κατά τον 8^ο-9^ο αι. μ.Χ. και σύμφωνα με τη μυθολογία από έναν Έλληνα, έναν Εβραίο, έναν Άραβα και έναν Λατίνο **[273]**.

Στο «*Δυναμερόν*» ο Νικόλαος Μυρεψός εισάγει νέα σκευάσματα και φαρμακευτικές ουσίες στην ιατρική πρακτική, όπως χρυσό, μέλαν ινδικό, μετάξι, ξυλοκασία, μελισσοβότανο και νέα αντίδοτα όπως πάρδαλη και λέαινα. Κάνει επίσης αναφορά στην ανοσοποίηση έναντι λοιμοδών και κακοήθων νοσημάτων, στις αναιμίες, στο Shock, στην πρόληψη της λύσσας και στην αμηνόρροια. Δίνει συμβουλές για ταχεία μέθοδο αδυνατίσματος με αποσπογγισμό σε θερμό λουτρό, ενώ παρέχει νέα μέθοδο αποτοξινώσεως στους αλκοολικούς. Ακόμη σημειώνει την πανούκλα, τον έρπητα ζωστήρα, υποδηλώνει τη νόσο του Parkinson, την καρδίτιδα και την περικαρδίτιδα προτείνοντας παράλληλα τρόπους θεραπείας τους [274].

Περιέχει 2.656 φαρμακευτικές συνταγές, τις οποίες κατηγοριοποιεί σε 48 κατηγορίες, βάσει των ιδιοτήτων τους. Παραθέτει 87 κολλύρια οφθαλμολογικής χρήσεως, 12 συνταγές ναρκωτικών ουσιών καθώς και 15 συνταγές για παρασκευή εντομοαπωθητικών ουσιών [275].

Τόσο σημαντική ήταν η επιρροή της Φαρμακολογίας του Νικολάου του Μυρεψού στην Μεσαιωνική Δύση, ούτως ώστε το όνομα Νικόλαος ήταν ταυτόσημο της Φαρμακολογίας [276].

Το συγκεκριμένο έργο του Νικολάου του Μυρεψού, υπήρξε για πολλούς αιώνες το βασικό συμβουλευτικό εγχειρίδιο Φαρμακολογίας τόσο στην Ανατολή αλλά και τη Δύση, αποτελώντας σπουδαία σύνοψη της *materia medica* (περί ύλης ιατρικής) των Βυζαντινών [277].

Στην σελίδα που ακολουθεί εικονίζεται το εξώφυλλο από το Αντιδοτάριο του Νικολάου του Μυρεψού το οποίο σήμερα φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (Med MS. Grec. 2243). Αν και το κείμενο αποτελεί αντίγραφο άλλου αρχαιότερου, η μικρογραφία του εξωφύλλου έγινε τον 15^ο αι. μ.Χ. και αποτελείται από δύο επίπεδα.

Στο άνω επίπεδο, παγκόσμια γνωστό ως “gloria”, αναπαριστά την σκηνή της «Δέησης», με την Παναγία, τον Ιωάννη Πρόδρομο και τους δύο Αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, να μεσιτεύουν προς τον ένθρονο Ιησού Χριστό.

Στο κάτω μέρος διακρίνουμε αριστερά τον Βυζαντινό ιατρό (για ορισμένους είναι ο ίδιος ο Μυρεψός) να δέχεται ασθενείς κρατώντας φιαλίδιο ουροσκοπίας στο αριστερό του χέρι. Είναι ένθρονος, φοράει πολυτελή ενδύματα και δίπλα του ο ασθενής υποβασταζόμενος από πατερίτσες. Διακρίνουμε ακόμη τον απεσταλμένο, αυτόν δηλαδή που φέρνει τα ούρα του ασθενή στον ιατρό για να τα εξετάσει και πίσω του τον φαρμακοποιό που παρασκευάζει τα φάρμακα.

Εικ. 36: Υπ' αριθμόν 2243 χειρόγραφος Κώδικας του 13^{ου} αι. μ.Χ., της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (Bibliothèque Nationale, Paris) Εξώφυλλο της Φαρμακολογίας του Νικολάου του Μυρεψού (Μέγα Δυναμερόν).

XX. Πεπαγωμένος Δημήτριος ή Κωνσταντινοπολίτης (13^{ος} αι. μ.Χ.)

Ήταν ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282 μ.Χ.) και είναι ο πρώτος Βυζαντινός ιατρός, ο οποίος έγραψε εξ ολοκλήρου ένα εμπειριστατωμένο σύγγραμμα, για μία από τις πλέον πολυσύχναστες ασθένειες των Βυζαντινών, την ουρική αρθρίτιδα ή αλλιώς ποδάγρα **[278]**.

Το έργο του αυτό για την ποδάγρα βασίζεται κυρίως στις προσωπικές του παρατηρήσεις, όπως επίσης και ένα ακόμη βιβλίο του, για την εκτροφή και την εκγύμναση γερακιών **[279]**.

Ο Καθηγητής της Ιστορίας της Ιατρικής Αρ. Κούζης στην έκδοση του έργου του Δημητρίου Πεπαγωμένου με τίτλο «*Σύνταγμα περί ποδάγρας*», την οποία έκανε το 1909 μ.Χ. τον αποκαλεί Κωνσταντινοπολίτη, λόγω της καταγωγής του.

Πάρα πολλοί αυτοκράτορες, όπως αναφέρουν σχετικές μελέτες έπασχαν από την ασθένεια της ποδάγρας **[280]**.

Δεκατρείς αυτοκράτορες έπασχαν από ποδάγρα, ενώ μελέτες έχουν δείξει ότι στην οικογένεια των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, η προδιάθεση για την συγκεκριμένη νόσο ήταν κληρονομική **[281]**.

Για αυτήν άλλωστε κάνουν αναφορά πολλοί Βυζαντινοί συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Αέτιος Αμιδηνός, που την συγκρίνει με την αρθρίτιδα, αλλά και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός, όπου και οι δύο τους αφιερώνουν το δωδέκατο βιβλίο του εγκυκλοπαιδικού τους έργου, στην συγκεκριμένη πάθηση.

Ο Αλέξανδρος Τραλλιανός για την αντιμετώπιση της προτείνει την φλεβοτομία, καθώς και διουρητικά και καθαρτικά φάρμακα. Γι' αυτήν επίσης κάνουν αναφορά και ο Ορειβάσιος Περγαμηνός και ο Παύλος Αιγινήτης.

Ο Δημήτριος Πεπαγωμένος ήταν όμως ο πρώτος, ο οποίος έγραψε εξ ολοκλήρου έργο αφιερωμένο στην ασθένεια των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, την ποδάγρα. Το συγκεκριμένο έργο του (*Liber de podagra*) έχει μεταφρασθεί και εκδοθεί στη Λατινική

γλώσσα από τον J.S. Bernard με τίτλο «*Demetrii Pepegomeni: Liber de Podagra*», Leiden 1743 μ.Χ.

Πολλοί τον συγχέουν με τον συνώνυμο του Δημήτριο Πεπαγωμένο, ο οποίος έζησε τον 15^ο αι. μ.Χ. στην αυλή του Δεσπότη Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου στον Μυστρά και έγραψε μια μονωδία για την σύζυγο του δέσποινα Κλεόπη, η οποία πέθανε κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης της **[282]**.

XXI. Νεόφυτος Προδρομηνός (14^{ος} αι. μ.Χ.)

Βυζαντινός ιατρός, μοναχός και βοτανολόγος. Θεωρείται ο θεμελιωτής της νεότερης Οδοντιατρικής και Στοματολογίας. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην θεραπευτική αντιμετώπιση των παθήσεων του στόματος και των δοντιών. Αναπτύσσει την Βυζαντινή Βοτανολογία, κατατάσσοντας με αλφαβητική σειρά φυτικές ουσίες, κάνοντας παράλληλα εισαγωγή και νέων φαρμακευτικών ουσιών [283].

Η χρονική οριοθέτηση του βίου του μοναχού Νεοφύτου Προδρομηνού γίνεται στον 14^ο αι. μ.Χ. κυρίως λόγω των χρονολογικών δεδομένων των χειρογράφων του. Γεννήθηκε γύρω στα 1315 μ.Χ. και έγινε μοναχός στην Θεσσαλονίκη στα 1334-1345 μ.Χ., ενώ σε ηλικία περίπου 25 ετών αντέγραψε τον Κώδικα Patavinus Graecus 194. Στην ηλικία των πενήντα ετών, γύρω στο 1377 μ.Χ., έγραψε το Βοτανικό Λεξικό του. Ο ίδιος έζησε μέχρι τα βαθειά γεράματα, στην προχωρημένη ηλικία των ογδόντα ετών.

Ήταν Βλαχικής καταγωγής, προερχόμενος από την περιοχή των Βοδενών (σημερινή Έδεσσα) της Δυτικής Μακεδονίας και το κοσμικό του όνομα ήταν «Μομιτζίλας», γεγονός που προδηλεί πιθανότατα τη Βουλγαρική καταγωγή του Νεοφύτου Προδρομηνού. Έγινε μοναχός σε νεαρή ηλικία στην Θεσσαλονίκη και αργότερα μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου τοποθετήθηκε στην Μονή της Πέτρας της Κωνσταντινούπολης, η οποία ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Εκεί επιδόθηκε στην αντιγραφή σπουδαίων χειρογράφων, όπως για παράδειγμα ο περίφημος Κώδικας του Διοσκορίδη της Βιέννης (Cod.Vindob.med.gr1) χρονολογίας του έτους 512 μ.Χ., τον οποίο ο Νεόφυτος αντέγραψε στην Μονή της Πέτρας της Κωνσταντινούπολης το 1360 μ.Χ.

Πέραν των θεολογικών του έργων, έργα του με ιστορικό ενδιαφέρον είναι η «*Συλλογή περί βοτάνων*», ανέκδοτο έργο που αποτελεί στην ουσία Βοτανικό Λεξικό. Το έργο αυτό περιλαμβάνεται στον υπ' αριθμόν 2286 κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων του έτους 1353 μ.Χ.

Εικ. 37: Κώδικας του 12^{ου} αι. μ.Χ. του Διοσκορίδη του Πεδάνιου.

Σημαντικό έργο του είναι επίσης και η «Διδασκαλία περί των εν τοις οδοῦσι παθῶν», που αποτελεί απλό εράνισμα του έργου του Γαληνού με τίτλο «Περί συνθέσεως φαρμάκων κατά τόπους». Μάλιστα για την καλύτερη ανάγνωση του χειρογράφου του Νεοφύτου Προδρομηνού, προκειμένου να συμπληρωθούν τα σφάλματα και τα κενά του χειρογράφου, πρέπει να γίνει χρήση και του 5^{ου} Βιβλίου του αντίστοιχου έργου του Γαληνού [284].

Το έργο αυτό του Νεοφύτου Προδρομηνού περιλαμβάνεται στον κώδικα 1481 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και έχει εκδοθεί και από τον Καθηγητή της Ιστορίας της Ιατρικής Αρ. Κούζη [285].

Τα έργα του Νεοφύτου Προδρομηνού δεν έχουν ακόμη εκδοθεί και περιλαμβάνονται μόνον στα δύο προαναφερθέντα χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

Στο σημείο αυτό λόγω του ότι ο Νεόφυτος Προδρομηνός θεωρείται ως ο θεμελιωτής της νεότερης Οδοντιατρικής και Στοματολογίας, θα πούμε λίγα λόγια για την Βυζαντινή Οδοντιατρική.

Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι οδοντίατροι εκείνης της εποχής ήταν ο «οδοντοξέστης» και η «οδοντάγρα ή το οδοντολάβιον», το οποίο όπως άλλωστε αναφέρει και ο Θεόδωρος Πρόδρομος στο ποίημα του *«Ιατρός ή δήμιος;»*, ήταν μεταλλικό και προκαλούσε έντονους πόνους στους πάσχοντες ασθενείς. Ο Πτωχοπρόδρομος μάλιστα στο συγκεκριμένο του έργο ειρωνεύεται τον ιατρό, στον οποίο του αποδίδει τον χαρακτηρισμό του δήμιου, διότι στην προσπάθειά του να βγάλει ένα «χαλασμένο» δόντι από τον ασθενή που του προκαλούσε πόνο, έβγαζε και πολλά άλλα δόντια που δεν είχαν πρόβλημα, χωρίς στο τέλος να καταφέρει να αφαιρέσει το χαλασμένο δόντι [286].

Επίσης πρέπει ακόμη να αναφερθεί ότι για πρώτη φορά γίνεται αναφορά και εφαρμόζεται από τον σπουδαίο Βυζαντινό ιατρό Αέτιο Αμιδηνό (6^{ος} αι. μ.Χ.) ναρκωτικό αέριο με σωλήνα για τοπική αναισθησία στην οδοντιατρική. Η συγκεκριμένη πρακτική χαρακτηρίζεται ως μια σημαντική επιστημονική ανακάλυψη που καταδεικνύει το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής ιατρικής πρακτικής [287].

XXII. Ιωάννης Ακτουάριος (14^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 38: Ιωάννης Ακτουάριος
Codex 3632, Bologna.

Ο Βυζαντινός ιατρός Ιωάννης Ακτουάριος, αποτελεί έναν από τους τελευταίους σημαντικούς εκπροσώπους της Βυζαντινής ιατρικής επιστήμης. Υπήρξε μαθητής του Φιλοσόφου και Εγκυκλοπαιδιστή Ιωσήφ του Ρακενδύτη, και έζησε στην Κωνσταντινούπολη στο περιβάλλον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' (1328-1341 μ.Χ.) [288]. Ο Ιωάννης Ακτουάριος υπήρξε προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορος Ανδρονίκου Γ', ασχολήθηκε με την Παθολογία και τη Θεραπευτική καθώς και με νευρολογικές και ψυχιατρικές παθήσεις, ως υπεύθυνος του τμήματος εσωτερικής Παθολογίας και Νευρολογίας του Ξενώνα του Παντοκράτορος [289].

Ο δάσκαλος του, Φιλόσοφος Ιωσήφ Ρακενδύτης, επηρεάστηκε από τις εργασίες του Νικηφόρου Βλεμμύδη, του Γεωργίου Παχυμέρη καθώς και από παλαιότερους συγγραφείς, όπως ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς. Ήταν αυλικός Λόγιος του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' και ο κύκλος των ενδιαφερόντων του μεταξύ άλλων περιελάμβανε και την Ιατρική, την οποία και δίδαξε στον μεγάλο Βυζαντινό ιατρό Ιωάννη Ακτουάριο [290].

Ο Εγκυκλοπαιδιστής Φιλόσοφος Ιωσήφ Ρακένδυτος (1280-1330 μ.Χ.) ήταν μοναχός, γεννήθηκε στην Ιθάκη και μετέβη αργότερα για φιλοσοφικές σπουδές στην Θεσσαλονίκη. Ασπάσθηκε το Μοναχισμό και για αρκετά χρόνια έζησε ως ερημίτης στη Θεσσαλία και το Άγιο Όρος. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αρνήθηκε πολλές φορές τον τίτλο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Υπήρξε Εγκυκλοπαιδιστής κατά το πρότυπο του Μιχαήλ Ψελλού και προσπάθησε μέσα από το φιλοσοφικό του έργο με τίτλο

«Βίβλος ευσύνοπτος μαθημάτων», να επιχειρήσει τη σύνδεση της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας με τον Χριστιανισμό [291].

Άξια αναφοράς είναι σχετική εργασία του Καθηγητή Γερασίμου Πεντόγαλου στην οποία μάλιστα κάνει αναφορά στην ανθρωπολογία του Ιωσήφ Ρακενδύτη που περιλαμβάνεται στον κώδικα Riccard gr 31 και παραμένει ανέκδοτη μέχρι τις μέρες μας [292].

Ο Ιωάννης έφερε τον τίτλο του «Ακτουαρίου», με τον οποίο είναι και περισσότερο γνωστός στην παγκόσμια Ιστορία της Ιατρικής. Όπως αναφέρουν σχετικές μελέτες ο τίτλος του «Ακτουαρίου», δινόταν στους αυτοκρατορικούς ιατρούς κατά την Βυζαντινή περίοδο, οι οποίοι αποκαλούνταν επίσης και «ανακτορικοί αρχίατροι», έχοντας διακριθεί με τις επιδόσεις τους, κατά την άσκηση της ιατρικής επιστήμης [293].

Ο Ιωάννης Ακτουάριος αποτελεί το τελευταίο «απάυγασμα» της Βυζαντινής Ιατρικής [294], το συγγραφικό του έργο τον κατατάσσει επάξια δίπλα στον Ορειβάσιο Περγαμηνό, τον Αλέξανδρο Τραλλιανό και τον Πάυλο Αιγινήτη. Γεννήθηκε το 1275 μ.Χ. και πέθανε το 1328 μ.Χ., έζησε δε και σπούδασε την ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, στην αυλή του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' (1328-1341 μ.Χ.). Μάλιστα σύμφωνα και με τα όσα αναφέρει ο φίλος του Γεώργιος Λεκαπηνός στα 1299 μ.Χ., ο Ιωάννης Ακτουάριος μετέβη στην Θεσσαλονίκη για να εργασθεί [295].

Σημαντικό έργο του «η Θεραπευτική Μέθοδος» σε έξι βιβλία, στην οποία ασχολείται με την διαγνωστική (Βιβλία 1-2), τη θεραπευτική (Βιβλία 3-4) όπου ασχολείται με την αφαίμαξη, κάθαρση, υποκλυσμούς, περί λουτρών και διαίτης, με τη θεραπεία των πυρετών και τη διδασκαλία περί φαρμάκων (Βιβλία 5-6) [296], [297].

Ο Ιωάννης Ακτουάριος θεωρεί, όπως και οι περισσότεροι από τους Βυζαντινούς συγγραφείς (Νεμέσιος Εμέσης, Λέων Ιατροσοφιστής, Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης), ότι αρχή, εξουσία και πηγή της κινήσεως και των αισθήσεων είναι ο εγκέφαλος, ενώ ασχολείται με την παθολογία του, τη μελέτη, τη διάγνωση και θεραπεία των παθήσεων

του εγκεφάλου και του νωτιαίου μυελού. Επίσης θεωρεί ως αιτία πολλών νόσων τη διατάρραξη της ισορροπίας των χυμών του σώματος «*τη διαμάχη και πάλη χυμών τε και πνεύματος*», «*εκ του ασυμμέτρου των προσφερομένων ή δυσκρασίας ή εμπλοκής αλλοκότων χυμών*». Ασχολείται επίσης με τα μελαγχολικά πάθη, κάνοντας αναφορά και στην λυκανθρωπία για την οποία αναφέρει τα ακόλουθα:

(...) η αναπείθουσα τους αλόντας μέσον νυκτών ώδε κακείσαι περιέναι, εν τε μνήμασι και ερημίαις κατά τους λύκους, καθ ημέραν δε επιστρέφει ντε και προς εαυτούς γίνεσθαι και οίκοι διατρίβειν» [298], [299].

Το συγκεκριμένο έργο του, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας, το αφιερώνει στον Δούκα Αλέξιο Απόκαυκο, «*τω Παρακοιμωμένω τω Αποκαύχω τω και ύστερον χρηματίσαντι Μεγάλω Δουκί*», ο οποίος άλλωστε είχε σπουδάσει την ιατρική επιστήμη. Ήταν και αυτός μαθητής του Φιλοσόφου Ιωσήφ Ρακενδύτη και συμμαθητής του Ιωάννη του Ακτουαρίου. Η «Θεραπευτική» του Ακτουαρίου γράφτηκε ως ένα είδος εφοδίου για τον Δούκα Απόκαυκο, ο οποίος και θα πραγματοποιούσε ένα μεγάλο διπλωματικό ταξίδι στη χώρα των Μογγόλων, τη μακρινή Σκυθία.

(...) Στελλομένω πρεσβείαν επί τους υπερβορείους Σκύθας, υπό του παντ' αρίστου και θείου και σοφού Αυτοκράτορος (εννοεί τον Αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ' Παλαιολόγο) [300].

Άλλωστε τέτοια ταξίδια συνηθίζονταν στα Βυζαντινά χρόνια, με την Βυζαντινή διπλωματία να προσπαθεί να μεταλαμπαδεύσει τα φώτα του πολιτισμένου Βυζαντίου, στους βαρβάρους τόσο της μακρινής Ανατολής καθώς και του Βορρά [301].

Η Θεραπευτική του Ακτουαρίου, αποτελεί το κύριο ιατρικό του σύγγραμμα, και βρίσκεται σε απόλυτη συμμετρία με τα όσα υποστηρίζει ο Ιπποκράτης. Εντάσσει τον εαυτό του στην Πνευματική Σχολή, υποστηρίζοντας ότι οι απόψεις του ελάχιστα συνδέονται με την χριστιανική θεώρηση του κόσμου [302]. Μέρος του έργου του έχει εκδοθεί από τον J.L. Ideler [303].

Εικ. 39: Πορτρέτο του Βυζαντινού Μεγάλου Δουκός Αλεξίου Απόκαυκου. Χειρόγραφος Κώδικας 14^{ου} αι. μ.Χ. της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (Ms grec 2144).

Όπως προαναφέρθηκε την «Θεραπευτική» του ο Ακτουάριος την αφιερώνει στο συμμαθητή και φίλο του Αλέξιο Απόκαυκο, Δούκα, ο οποίος σε χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (Ms grec 2144, Bibliotheque Nationale) του 14^{ου} αι. μ.Χ. εικονίζεται καθήμενος σε Βυζαντινό θρόνο, ενδεδυμένος με πολυτελές ένδυμα κυανής αποχρώσεως και με στήριγμα στην ράχη του. Πίσω από το θρόνο του διακρίνεται η κεφαλή ενός νέου ατόμου, πιθανότατα θηλυκού γένους, που σύμφωνα με σχετικές έρευνες ίσως αποτελεί και την προσωποποίηση της ιατρικής επιστήμης, την οποία άλλωστε είχε σπουδάσει ο Δούκας, Αλέξιος Απόκαυκος. Στο αναλόγιο δίπλα από τον Απόκαυκο, βρίσκεται τοποθετημένο ένα σύγγραμμα στο οποίο διακρίνεται γραμμένος ο πρώτος Αφορισμός του Ιπποκράτη.

Θεμελιώδες έργο για την Ιστορία της Ιατρικής, θεωρείται και η Ουρολογία του Ιωάννου Ακτουαρίου, αποτελώντας την σημαντικότερη μελέτη γύρω από την Βυζαντινή Ουροσκοπία [304], [305].

Το συγκεκριμένο έργο του που φέρει την ονομασία «*Περί Ούρων*», περιλαμβάνεται και στο δεύτερο τόμο του J.L. Ideler [306].

Στο έργο του αυτό, σε αντίθεση με την τακτική που ακολουθεί στην «*Θεραπευτική*» του, κάνει αναφορά στον Ιπποκράτη, το Γαληνό αλλά και σε σημαντικούς Βυζαντινούς ιατρούς όπως τον Μάγνο που ήταν συμμαθητής του Ορειβασίου, τον Αλέξανδρο Τραλλιανό και φυσικά τον Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο, ο οποίος άλλωστε είχε ασχοληθεί και αυτός ενδελεχώς με την Ουροσκοπία [307], [308].

Στην αρχή της επτάτομης Πραγματείας του με τίτλο «*Περί Ούρων*», ο Ακτουάριος πληροφορεί τον αναγνώστη για την αιτία της συγγραφής του πονήματος του λέγοντας χαρακτηριστικά:

(...) Ο μιν γαρ σοφώτατος Ιπποκράτης ολίγα τινά περί τούτων ειρηκώς σποράδην, ατελή την θεωρίαν παρήκε, Γαληνώ δε τω δεινώ περί τα τοιαύτα βραχύ τι και αυτώ μελήσαν, όσον δήτα εικός ην πείσαι τους πολλούς και την εκ των ούρων θεωρίαν λυσιτελή τοις ανθρωπίνοις οίεσθαι σώμασι, το λοιπόν αμελεθῆναι φαίνεται της περί ταύτα εντελοῦς θεωρίας. Μάγνω δε και Αλεξάνδρω και προς τούτοις έτι Θεοφίλω και τοισίν ετέροις περί τα τοιαύτα εσπουδακόσι, πλέον τι των άλλων ειπείν δόξασι, και αυτοίς ο λόγος ατελής διέμεινεν.

Πρέπει να αναφερθεί ότι κατά τη συνήθεια των Βυζαντινών συγγραφέων, θεωρεί ότι τρία είναι τα σημαντικότερα όργανα του ανθρώπινου οργανισμού, η καρδιά, το ήπαρ και ο εγκέφαλος.

Την καρδιά την αποκαλεί ως «*θησαυρόν της εμφύτου θερμότητος*», το ήπαρ θεωρεί ότι είναι υπεύθυνο για την παραγωγή αίματος «*εμπειπιστευμένον την αιμοποιητικήν δύναμιν*» και τέλος ότι ο εγκέφαλος εξουσιάζει τη λειτουργία των αισθήσεων και των κινήσεων όλων των οργάνων και των μελών του σώματος, «*τον εγκέφαλον επιχορηγούντα κίνησιν και αίσθησιν και ηγεμονικήν ενέργειαν*» [309].

Κατά την άποψη του Ακτουαρίου τα ούρα αποτελούν προϊόν απεκκρίσεως, το οποίο δημιουργείται στο ήπαρ από την θερμότητα (ζέσιν). Από την ποιότητα των ούρων μπορεί κάποιος να συμπεράνει για τις αλλαγές σε ολόκληρη την ποσότητα του αίματος κατά τις ασθένειες. Για το λόγο αυτό είναι σκόπιμο κατά την ουροσκόπηση να παρατηρεί ο ιατρός και τους σφυγμούς του ασθενούς. Το αγγείο εξετάσεως των ούρων πρέπει να είναι κατασκευασμένο από λευκό γυαλί, να έχει το σχήμα ποτηριού και να είναι χωρισμένο σε έντεκα υποδιαιρέσεις. Πρέπει ο ιατρός να παρατηρεί το χρώμα, την ύπαρξη τυχόν ιζήματος καθώς και τον σχηματισμό νεφών στα ούρα **[310]**.

Η ουροσκοπία του Ακτουαρίου επηρέασε καταλυτικά την Δυτική επιστήμη, γνώρισε συνολικά δώδεκα εκδόσεις κατά τον 16^ο αι. μ.Χ. και θεωρήθηκε ως αυθεντικό και κλασικό έργο **[311]**.

XXIII. Ιωάννης Αργυρόπουλος (15^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 40: Ο Βυζαντινός Λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος, εικόνα από χειρόγραφο έργου του.

Υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Βυζαντινούς Λογίους του 15^{ου} αι. μ.Χ., η φήμη του οποίου ξεπέρασε τα σύνορα της Κωνσταντινούπολης. Έζησε γύρω στα 1415-1478 μ.Χ., και δίδαξε την Ελληνική γλώσσα και Φιλοσοφία στην Ιταλία. Έλαβε και ιατρική εκπαίδευση στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα της Ιταλίας [312]. Από πολύ μικρός εντάχθηκε στους κόλπους της εκκλησίας, ενώ αναφέρεται ότι είχε συμπεριληφθεί στην Βυζαντινή αποστολή της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας στα 1438-1439 μ.Χ.

Στη σύνοδο αυτή, που σκοπό είχε την ένωση των εκκλησιών, κατόπιν σχετικής απόφασης του Βυζαντινού αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ (1425-1448 μ.Χ.), συμμετείχε πολυπληθέστατη αντιπροσωπεία από τις ανατολικές εκκλησίες, που αριθμούσε γύρω στα 700 μέλη. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Λόγιος, νεαρός διάκονος τότε, Ιωάννης Αργυρόπουλος.

Η Σύνοδος της Φερράρας διήρκεσε το 1438 μ.Χ. και στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Φλωρεντία, το 1439 μ.Χ., εξαιτίας επιδημίας που είχε απλωθεί στην πόλη. Εκεί ελείφθη η τελική απόφαση για την Ένωση των δύο Εκκλησιών, της Ορθόδοξης και της Παπικής, υπογράφηκαν τα σχετικά έγγραφα τα οποία και διαβάστηκαν στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας, στα Λατινικά από τον Καρδινάλιο Cesarini και στα Ελληνικά από τον Αρχιεπίσκοπο Νικαίας Βησσαρίωνα [313].

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της Ένωσης της Ανατολικής Εκκλησίας με την Παπική, ήταν Ενωτικός και για αυτό μετά την Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους, ασπάσθηκε τον Παπισμό και μετέβη στην Φλωρεντία, για να διδάξει την ελληνική γλώσσα στον γιο του ηγέτη της πόλεως, Κοσμά Μέδικο. Εκεί

διδάσκει ως τα 1471 μ.Χ., οπότε και αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Φλωρεντία, εξαιτίας επιδημίας που είχε εξαπλωθεί στην πόλη, η οποία είχε ως συνέπεια να χάσει τα δύο από τα τέσσερα παιδιά του. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος πέθανε το 1486 μ.Χ. στην Ρώμη σε απόλυτη ένδεια. Μάλιστα φημολογείται ότι ήταν τόσο φτωχός, ώστε αναγκαζόταν να πουλάει τα βιβλία του για να ζήσει **[314]**.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος δίδαξε την Ιατρική στον Ξενώνα του Κράλη, στην Κωνσταντινούπολη, ένα από τα επιφανέστερα νοσοκομεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Ξενώνας αυτός δημιουργήθηκε από τον Σέρβο Βασιλιά Ουρέσι Β΄ Μιλιουτίν (1281-1321 μ.Χ.) και λειτουργούσε πλησίον του μοναστηριού του Τιμίου Προδρόμου στην Πέτρα της Κωνσταντινούπολης και σκοπό είχε τη νοσηλεία των Σέρβων που παρεπιδημούσαν **[315]**.

Πολύτιμο τεκμήριο για την έντονη διδακτική δραστηριότητα που είχε αναπτύξει ο Ιωάννης Αργυρόπουλος αλλά και του κύρους που αυτός είχε, αποτελεί η απεικόνιση του, στο 35^ο φύλο χειρόγραφου κώδικα που περιλαμβάνει έργα του Αριστοτέλους (Barroscianus 87). Εκεί απεικονίζεται καθήμενος σε θρόνο, να διδάσκει την ιατρική τέχνη στον Ξενώνα του Κράλη, όπως άλλωστε αναφέρει σχετική επιγραφή στο πάνω μέρος της εικόνας. Φοράει πολυτελή ενδύματα, ενδύματα που προσομοιάζουν με αυτά που φορά ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, ενώ τα πόδια του δεν ακουμπούν στο έδαφος αλλά σε υποπόδιο. Η συγκεκριμένη εικόνα, είναι χαρακτηριστική και μας αποκαλύπτει τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι γιατροί στην Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Ο Βυζαντινός λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος αναπαριστάται επίσης και σε τοιχογραφία του διάσημου Ιταλού ζωγράφου Domenico Chirlandaiο (1481 μ.Χ.) με την επωνυμία «*Κλήση των Αποστόλων*», η οποία κοσμεί την Καπέλα Σιστίνα (Sistine Chapel) της Ρώμης.

**Ο Βυζαντινός λόγιος
Ιωάννης Αργυρόπουλος.**

Εικ. 41: Τοιχογραφία του Ιταλού Ζωγράφου Domenico Ghirlandaio (1481 μ.Χ.) στην οποία απεικονίζεται και ο Ιωάννης Αργυρόπουλος.

Η τοιχογραφία όπως άλλωστε μαρτυρά και η ονομασία της «Κλήση των Αποστόλων», αναπαριστά το κάλεσμα των Αποστόλων Πέτρου, Ανδρέα, Ιάκωβου και Ιωάννη από τον Ιησού Χριστό. Στα δεξιά και πίσω από τους Αποστόλους, εικονίζεται πλήθος κόσμου, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι ευγενείς της πόλεως της Φλωρεντίας. Μεταξύ αυτών διακρίνουμε και έναν ηλικιωμένο άνδρα με λευκή γενειάδα, όπου σχετική έρευνα έχει δείξει ότι πρόκειται για τον Βυζαντινό λόγιο Ιωάννη Αργυρόπουλο, ο οποίος δίδασκε εκείνη την περίοδο την ελληνική γλώσσα στην Φλωρεντία.

Ο Αργυρόπουλος έγραψε πλήθος συγγραμμάτων σημαντικότερο εκ των οποίων είναι το «Βασιλικός ή περί βασιλείας, Λόγος Παραμυθητικός προς τον βασιλέα Κωνσταντίνο επί τω θανάτω της εαυτής μητρός». Ήταν Αριστοτελιστής και για το λόγο αυτό καταφέρθηκε εναντίον του Βυζαντινού φιλοσόφου Βησσαρίωνος [316].

XXIV. Έργα Ιατρικής Φυσιολογίας Ανωνύμου Συγγραφέως

Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για την ιστορία της Βυζαντινής φυσιολογίας αποτελούν και τα δύο ευσύνοπτα έργα «*Περί κατασκευής ανθρώπου*», που περιλαμβάνονται στον πρώτο τόμο του I. Ideler [317].

Τα έργα αυτά έρχονται να προστεθούν σε μια σειρά έργων που φέρουν πανομοιότυπο τίτλο και αναφέρονται στην κατασκευή και τη δομή του ανθρώπινου σώματος, θέμα που είναι ιδιαίτερα δημοφιλές για τους Βυζαντινούς συγγραφείς. Μάλιστα από τη μελέτη των έργων προκύπτει ότι ο συγγραφέας γνωρίζει πολύ καλά την Ιπποκρατική και Γαληνική χυμοπαθολογία και τους ανθρώπινους χαρακτήρες που αντιστοιχούν στους τέσσερις χυμούς του Γαληνού, δηλαδή τον αιματώδη, τον φλεγματικό, τον χολερικό και τον μελαγχολικό [318].

Στο πρώτο έργο του Ανωνύμου συγγραφέα με τίτλο «*Ερμηνεία περί των στοιχείων του ανθρώπου*» (*De Corporis Humani Natura*), δίδεται ο ορισμός της ανθρώπινης ψυχής, την οποία και χαρακτηρίζει, νοερά, λογική, αθάνατη αποδίδοντας της θεϊκή υπόσταση, αφού μόνον ο Θεός γνωρίζει την υπόσταση της.

(...) Ψυχή δε ανθρώπου εστίν ουσία ανούσιος, λογική, αθάνατος, νοερά ουκ εκ στοιχείων, αλλ εκ θεού την ύπαρξην έχουσα, οίαν οίδεν αυτός μόνος.

Ακόμη στο ίδιο έργο ο ανώνυμος συγγραφέας υποστηρίζει ότι το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από τέσσερα στοιχεία, από το θερμό, το ξηρό, το υγρό και το ψυχρό. Το θερμό είναι το αίμα το οποίο και αντιστοιχεί με το πύρ, το ξηρό είναι η κίτρινη χολή που την αντιστοιχεί με την γη, υγρό είναι το φλέγμα που αντιστοιχεί με το νερό και τέλος το ψυχρό είναι η μέλαινα χολή, την οποία αντιστοιχεί με τον αέρα [319].

(...) Εκ των τεσσάρων στοιχείων το ημέτερον συνίσταται σώμα, εκ θερμού, εκ ξηρού, υγρού και ψυχρού, θερμού μεν του αίματος ήτοι του πυρός, ξηρού δε της ξανθής χολής ήτοι της γης, υγρού δε του φλέγματος ήτοι του ύδατος, ψυχρού δε της μελαίνης χολής ήτοι του αέρος.

Επίσης, χαρακτηρίζει ότι η φύση του αίματος αποτελεί τον σύνδεσμο της ψυχής και του σώματος, χαρακτηρίζοντας την ως ζωτική ουσία, την οποία αν απωλέσει ο άνθρωπος πεθαίνει.

Το δεύτερο έργο του Ανωνύμου συγγραφέα ονομάζεται «*Περί της του κόσμου κατασκευής του ανθρώπου*» (*Anonymi De Natura Hominis*) και επικεντρώνεται και αυτό στην θεωρία των τεσσάρων στοιχείων από τα οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα.

Συσχετίζει την δομή του κόσμου με την δομή του ανθρωπίνου σώματος κάτι άλλωστε το οποίο προκύπτει και από τον τίτλο του έργου του. Υποστηρίζει ότι όπως ο κόσμος δημιουργήθηκε εκ τεσσάρων στοιχείων, δηλαδή το πυρ, τον αέρα, το ύδωρ και τη γη έτσι και ο άνθρωπος αποτελείται από τέσσερα στοιχεία, την ξανθή και την μέλαινα χολή, το αίμα και το φλέγμα.

(...) Κόσμος ούτος συνέστηκεν εκ τεσσάρων στοιχείων, εκ θερμού, ψυχρού, ξηρού και υγρού, ήγουν εξ αέρος, πυρός, γης και ύδατος. Και ο μιν αήρ έστι θερμός και υγρός, το δε πυρ θερμόν και ξηρόν, η δε γη ψυχρά και ξηρά το δε ύδωρ ψυχρόν και υγρόν.

(...) Ωσαύτως και ο άνθρωπος, ο μικρός κόσμος συνέστηκεν εκ τεσσάρων στοιχείων, εκ θερμού, ψυχρού, ξηρού και υγρού, εξ αίματος, χολής ξανθής, χολής μελαίνης και φλέγματος.

Και το μιν αίμα έοικε το αέρι θερμόν και υγρόν, η χολή η ξανθή έοικε τω πυρί θερμή και ξηρά, η χολή η μέλαινα έοικε τη γη ψυχρά και ξηρά, το φλέγμα έοικε τω ύδατι ψυχρόν και υγρόν.

Εικ. 42: Εικονογραφική αποτύπωση των τεσσάρων ανθρώπινων χαρακτήρων της Γαληνικής χυμοπαθολογίας, η οποία επηρέασε έντονα όλους τους Βυζαντινούς συγγραφείς.

Στη συνέχεια γίνεται αντιστοίχιση των τεσσάρων στοιχείων που αποτελούν το σώμα, με τις τέσσερις εποχές του έτους αλλά και με τις ηλικίες. Υποστηρίζει ότι έχουμε μεγάλη παραγωγή αίματος κατά την άνοιξη, η κίτρινη χολή πλεονάζει το θέρος, η μέλαινα χολή το φθινόπωρο και το φλέγμα τον χειμώνα. Κατά την παιδική ηλικία έχουμε αύξηση της παραγωγής του αίματος ως την ηλικία των δεκατεσσάρων, ενώ κατά την νεανική ηλικία ως την ηλικία των είκοσι οκτώ πλεονάζει η κίτρινη χολή, η οποία είναι θερμή, ξηρή και πικρή. Κατά την μέση ηλικία (την χαρακτηρίζει «τέλεια») πλεονάζει η μέλαινα χολή ενώ κατά την γεροντική ηλικία υπερτερεί το φλέγμα, το οποίο είναι ψυχρό, υγρό και αλμυρό.

(...) Και το μεν αίμα πληθύνεται εις το έαρ, η χολή η ξανθή εις το θέρος, η χολή η μέλαινα εις το φθινόπωρον και το φλέγμα εν χειμώνι.

Και επί μεν της παιδικής ηλικίας το αίμα πληθύνεται έως ετών ιδ΄ και έστι θερμόν και ψυχρόν και γλυκύ, επί δε των νεανίσκων η χολή η ξανθή πληθύνεται έως ετών κη και έστι θερμή και ξηρά και πικρά. Επί δε της τέλειας ηλικίας η μέλαινα χολή πληθύνεται έως ετών μρ΄, και έστι ψυχρά και ξηρά και οξύδης, επί δε των γερόντων το φλέγμα πληθύνεται έως ετών ππ και έστιν ψυχρόν και υγρόν και αλμυρόν.

Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου, ο συγγραφέας του έργου μας πληροφορεί ότι το αίμα βρίσκεται στην καρδιά, εκεί που βρίσκεται και το πνεύμα, η κίτρινη χολή βρίσκεται στο ήπαρ και το στομάχι, η μέλαινα χολή στον σπλήνα και το φλέγμα στον εγκέφαλο και την κύστη.

(...) Και το μεν αίμα εστίν εν τη καρδία, και εν τη καρδία το πνεύμα, η χολή η ξανθή εν τω ήπατι και εν τω στομάχω, η χολή η μέλαινα εν τω σπληνί και εν τη και εν τω φλέγμα εν τω εγκεφάλω και τη κύστει.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του έργου του, ο ανώνυμος συγγραφέας προσπαθεί να εξηγήσει τους ανθρώπινους χαρακτήρες και τύπους με τα τέσσερα στοιχεία από τα οποία αποτελείται ο ανθρώπινος οργανισμός. Λέει λοιπόν ότι στους ανθρώπους που πλεονάζει

το αίμα, είναι πάντοτε χαρούμενοι, γελαστοί και παίζουν ενώ το χρώμα του σώματος τους είναι ροδοκόκκινο. Σ' αυτούς που υπερτερεί η κίτρινη χολή είναι οργίλοι και το χρώμα του δέρματος τους είναι κιτρινωπό, ενώ όταν πλεονάζει η μέλαινα χολή είναι ράθυμοι και φιλάσθενοι ενώ το σώμα τους είναι μελαψό.

(...) οι μὲν οὖν ἐξ αἵματος καθαρωτάτου τυγχάνοντες εἰσὶ πάντοτε χαριεῖς καὶ παίζουσι καὶ γελῶσι καὶ τὰ σώματα αὐτῶν εἰσὶ ροδινοὶ καὶ υπόπυρροι καὶ καλλίχροοι. Ὅσοι δὲ ἀπὸ ξανθῆς χολῆς τυγχάνουσιν οὗτοι εἰσὶν οργίλοι καὶ πικροὶ καὶ εὐτολμοὶ καὶ σώματα αὐτῶν εἰσὶν ὑπόχρωστοι καὶ ξανθόχροοι. Ὅσοι δὲ ἀπὸ μελαίνης χολῆς τυγχάνουσιν, οὗτοι εἰσὶ ράθυμοι καὶ ολιγόψυχοι καὶ φιλάσθενοι καὶ σώματα εἰσὶ μελανόψιοι καὶ μελάντριχοι. Ὅσοι δὲ ἀπὸ φλέγματος τυγχάνουσιν οὗτοι εἰσὶ λυπηροὶ καὶ ἀμνήμονες καὶ τὸ σώματι εἰσὶ λευκόχροοι.

Στα δύο έργα του ανωνύμου συγγραφέως συγκεντρώνεται ὅλη ἡ θεωρία τῆς χυμοπαθολογίας τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς γνώριζαν πολὺ καλά τὰ κείμενα τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ ἀλλὰ καὶ τὶς προγενέστερες θεωρίες καὶ τὴ φιλοσοφία τῶν Πυθαγορείων.

BIBΛIOΓPAΦIKES ANAΦOPES ΓENIKOY MEPOYΣ:

- [1] **Pollak K**, «Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο», Ελληνική μετάφραση Αιμ. Μαυρουδή, σελ. 415, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [2] **Ackerknecht E**, *A short history of medicine*, σελ. 79, Johns Hopkins University Press, 1982.
- [3] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 114, Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1987.
- [4] **Pollak K**, «Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα – Ρώμη - Βυζάντιο», Ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 416, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [5] **Prioreschi P**, *A History of Medicine: Roman Medicine*, Vol. 3, σελ. 513-16, Horatius Press, 1996.
- [6] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό κράτος*», σελ. 78-79, Εκδόσεις Βαριάς, Θεσσαλονίκη 2001.
- [7] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα – Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 416, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [8] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 288, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [9] **Migne JP**, «*Φωτίου Κων/πόλεως: Μυριόβιβλος*», PG 103, Paris 1860.
- [10] **Raeder I**, «*Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae*», Τόμοι. I-IV, B. Teubner, Lipsiae et Berolini 1928-1933.
- [11] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 288, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [12] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 288, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.

- [13] **Raeder I**, «*Oribasii Synopsis ad Eustathium filium-Oribasii Libri ad Eunapium*», A. Hakkert, Amsterdam 1964.
- [14] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 116-117, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [15] **Porter R**, (ed), *The Cambridge illustrated history of medicine*, σελ. 64, Cambridge University Press, 2001.
- [16] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 418, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [17] **Λασκαράτος I**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 289, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [18] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 117, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [19] **Λασκαράτος I**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 289, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [20] **Ευτυχιάδης A**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 80, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [21] **Ευτυχιάδης A**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 87-88, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 2000.
- [22] **Bussemaker UC, Daremberg C**, «*Oeuvres d' Oribase*», τομ. I-VI, Imprimerie Nationale, Paris 1851-1862.
- [23] **Raeder I**, «*Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae*», Vol. I-IV, B. Teubner, Lipsiae et Berolini 1928-1933.
- [24] **Raeder I**, «*Oribasii Synopsis ad Eustathium filium-Oribasii Libri ad Eunapium*», A. Hakkert, Amsterdam 1964.
- [25] **Migne JP**, «*Φωτίου Κων/πόλεως: Μυριόβιβλος*», PG 103, Paris 1860.
- [26] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Ν. Κελέρμενου, σελ. 220-21, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.

- [27] **Migne JP**, «*Νεμεσίου Εμέσης: Περί φύσεως ανθρώπου*», PG 40, Παρίσι 1863)
- [28] **Nemesius Emesenus**, *Nemesii De natura hominis*, ed. M. Morani, Teubner, Leipzig 1987.
- [29] **Nemesius of Emesa**, *On the Nature of Man*, tr. by Philip van der Eijk and R.W. Sharples, Liverpool, Liverpool University Press, 2008.
- [30] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», Τομ. 2, σελ 295, Ιατρικές Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα 2003.
- [31] **Van der Eijk P**, «*The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping*», *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.
- [32] **Young F, Teal A**, «*From Nicaea to Chalcedon: a guide to the literature and its background*», σελ. 223, Baker Academic, 2010.
- [33] **Scarborough J**, at the Introduction on “*Symposium on Byzantine medicine*”, *Dumbarton Oaks Paper (DOP) 38*, p. xii, 1983.
- [34] **Van der Eijk P**, «*The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping*», *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.
- [35] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», σελ 87-88, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [36] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 530-531, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [37] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό Κράτος*», σελ. 84, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001)
- [38] «*Ωρολόγιον το Μέγα*», Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θ΄ έκδοση, σελ. 294, 1986.
- [39] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ.137, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.

- [40] Miller T, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 72-76, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [41] Migne JP, «*Γρηγορίου Νύσσης: Περί κατασκευής ανθρώπου*», PG 44, Paris 1863.
- [42] Γεωργακόπουλος Κ, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ.137, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [43] «*Ωρολόγιον το Μέγα*», Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θ΄ έκδοση, σελ. 287, 1986.
- [44] Ματσάγγας Α, «*Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της Μονής του Παντοκράτορα (1Β΄ αιώνας)*», Διδ. Διατριβή – Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής Παν/μιου Αθηνών, Αθήνα 1984.
- [45] Ράλλης Γ, Ποτλή Μ, «*Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*», Τόμος Β΄, Κανόνες της εν Χαλκηδόνι Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, σελ. 234-35, Αθήνα 1852-59.
- [46] Migne JP, «*Γρηγορίου Νύσσης: περί φιλοπτωχείας*», PG 46, στήλη 477, Paris 1862.
- [47] Migne JP, «*Γρηγορίου του Ναζιανζηνού: Επιτάφιος εις τον Μέγαν Βασίλειον*», PG 36, στήλη 577, Paris 1862.
- [48] Λασκαράτος Ι, «*Ιστορία της Ιατρικής*», Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, σελ. 302, Αθήνα 2003.
- [49] Pollak K, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, Εκδόσεις Παπαδήμα, σελ. 433, Αθήνα 2005.
- [50] Γεωργακόπουλος Κ, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 90-92, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [51] Χριστιανίδης Γ, Διαλέτης Δ, Παπαδόπουλος Γ, Γαβρόγλου Κ, «*Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στο Νεότερο Ελληνισμό*», σελ. 323, Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2001.
- [52] Lascaratos J, Tsiamis C, Kostakis A, «*Surgery for Inguinal Hernia in Byzantine Times (AD 324-1453): first scientific descriptions*», *World J. Surg*, 27, 1165-1169, 2003.

- [53] Μουτζάλη Α, «Ιδρύματα και περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», τεύχος 81, *Περιοδικό Αρχαιολογία*, σελ 102-108.
- [54] Χριστιανίδης Γ, Διαλέτης Δ, Παπαδόπουλος Γ, Γαβρόγλου Κ, «Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στο Νεότερο Ελληνισμό», σελ. 323, Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2001.
- [55] Guinan P, "Christianity and the Origin of the Hospital", *The National Catholic Bioethics Quarterly* 4.2 (2004): 257-263.
- [56] Kourkouta L, Plati P, Ouzounakis P, "The meaning of the nursing in Byzantium", *Medicine and Health care*, 1, 7.
- [57] Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E, "The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324-1453 AD)". *Gerontology* 46, 1 (2000): 2-6.
- [58] Μπαλογιάννης Σ, «Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον», *Εγκέφαλος* 49, σελ. 34-46, 2012.
- [59] Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο», Διδακτορική Διατριβή - Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, σελ. 33, Αθήνα 1992.
- [60] Γεωργακόπουλος Κ, «Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί», σελ. 228, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [61] Dindorf L, «Cronicon Paschale», σελ. 595, Ed. Weber 1832.
- [62] Olivieri A, «Aetii Amideni Libri medicinales I-IV», B. Teubner, Lipsiae et Berolini 1935.
- [63] Puschmann T, «Alexander von Tralles», Τόμοι I-II, σελ 565-571, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [64] Λασκαράτος Ι, «Ιστορία της Ιατρικής», τομ. 1-2, σελ. 292, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.

- [65] **Hunger H**, «Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών», σελ. 141, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [66] **Γεωργακόπουλος Κ**, «Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί», σελ. 228, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [67] **Prioreschi P**, «*A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*», σελ. 54-55, Horatius Press, 2001.
- [68] **Ellis H**, «*A History of Surgery*», σελ. 30, Medical Media Limited, London 2001.
- [69] **Mardinale RJ, Martin A**, «The prosopography of the Later Roman Empire (AD 395-527), Vol II, σελ. 20, Cambridge University Press.
- [70] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 139, Ιατρικές Εκδόσεις «ΖΗΤΑ», Αθήνα 2002.
- [71] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni Libri Medicinales V-VIII*», σελ. 488, Berolini 1950.
- [72] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 291, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [73] **Migne JP**, «*Patrologia Graeca*», PG 103, Κεφ. Αετίου Αμιδηνού Ιατρικοί λόγοι ΙΣΤ', σελ. 720-734, Παρίσι 1860.
- [74] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Ν. Κελέρμενος, σελ. 221-22, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [75] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 288-91, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [76] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β', Βιβλίο VII, σελ. 250-399, Λειψία 1950.
- [77] **Hirschberg J**, *The Ophthalmology of Aetius of Amida*. Wayenborgh, 2000.
- [78] **Lascaratos J, Tsiros M, Fronimopoulos J**, "Ophthalmology according to Aetius Amidenus". *Documenta Ophthalmologica* 74.1 (1990): 37-48.

- [79] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β΄, Βιβλίο VII, σελ. 254-55, Λειψία 1950.
- [80] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», Εκδόσεις MIET, σελ. 118-19, Αθήνα 1987.
- [81] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 290, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [82] **Myers E, Lascaratos J, Assimakopoulos D**, "Surgery on the larynx and pharynx in Byzantium (AD 324-1453): Early scientific descriptions of these operations". *Otolaryngology-Head and Neck Surgery* 122.4 (2000): 579-583.
- [83] **Lascaratos J, Poulacou-Rebelacou E**, «The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324-1453 AD)», *Gerontology*, 46(1), p. 2-6, 2000.
- [84] **Lascaratos J, Kalantzis G, Poulakou-Rebelakou E**, "Nursing homes for the old ('Gerocomeia') in Byzantium (324-1453 AD)". *Gerontology* 50.2 (2004): 113-117.
- [85] **Marketos S, Eftychiades A**, "Historical Perspectives: Bronchial Asthma According to Byzantine Medicine". *Journal of Asthma* 23.3 (1986): p 149-155.
- [86] **Lascaratos J, Panourias I, Sakas D**, "Hydrocephalus according to Byzantine writers". *Neurosurgery* 55.1 (2004): 214-221.
- [87] **Pardalidis N, Tsiamis C, Diamantis A, Andriopoulos N, Sofikitis N**, "Methods of Lithotripsy in Ancient Greece and Byzantium". *The Journal of Urology*, 178(4), p. 1182-1183, 2007.
- [88] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 90, Ιατρικές Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 2000.
- [89] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β΄, Βιβλίο VI, σελ. 151-52, Berlin 1950.
- [90] **Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Panteleakos G, Ploumpidis D**, "Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453)". *History of Psychiatry*, 20(4), p. 468-479, 2009.

- [91] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β΄, Βιβλίο VI, σελ. 153-4, Berlin 1950.
- [92] **Economou NT, Lascaratos J**, "The Byzantine physicians on epilepsy". *Journal of the History of the Neurosciences* 14.4 (2005): 346-352.
- [93] **Lascaratos J, Zis PV**, "The Epilepsy of Emperor Michael IV, Paphlagon (1034-1041 AD): Accounts of Byzantine Historians and Physicians". *Epilepsia* 41.7 (2000): 913-917.
- [94] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β΄, Βιβλίο VI, σελ. 123-25, Λειψία 1950.
- [95] **Lascaratos J, Panourias I, Sakas D**, "Hydrocephalus according to Byzantine writers". *Neurosurgery* 55.1 (2004): 214-221.
- [96] **Gjerris F, Egill S**, "The history of hydrocephalus". *Journal of the History of the Neurosciences* 1.4 (1992): 285-312.
- [97] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales*», Τόμος Β΄, Βιβλίο VIII, σελ. 417-18, Berlin 1950.
- [98] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales I-IV*», Λειψία 1935.
- [99] **Olivieri A**, «*Aetii Amideni libri medicinales V-VIII*», Berlin 1950.
- [100] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα – Ρώμη – Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 420-23, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [101] **Duffy J**, «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practise», σελ. 21, *Dumbarton Oaks Papers* 38, 1984.
- [102] **Nutton V**, "From Galen to Alexander: Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity". *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984): 1-14.
- [103] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 34-37, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [104] **Scarborough J**, «The Life and Times of Alexander of Tralles», σελ. 51-60, *EXPEDITION*, Vol 39, No 2, 1997.

- [105] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 121-23, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [106] **Poulakou-Rebelakou E, Marketos S**, "Kidney disease in Byzantine medical texts.", *American journal of nephrology*, 19.2 (1999): 172-176.
- [107] **Marketos S, Eftychiadis A, Diamandopoulos A**, "Acute renal failure according to ancient Greek and Byzantine medical writers". *Journal of the Royal Society of Medicine*, 86.5 (1993): 290.
- [108] **Hartung E**, "History of the use of Colchicum and related medicaments in gout with suggestions for further research." , *Annals of the Rheumatic Diseases* , 13.3 (1954): 190-200.
- [109] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 121-23, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [110] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, σελ. 298, Αθήνα 2003.
- [111] **De Frutos-Gonzalez V, Guerrero-Peral Á**, "Neurology in Byzantine medicine. An analysis of Alexander of Tralles' *Medici libri duodecim*". *Revista de neurologia* 51.7 (2010): 437.
- [112] **Economou T, Lascaratos J**, "The Byzantine physicians on epilepsy". *Journal of the History of the Neurosciences*, 14.4 (2005): 346-352.
- [113] **Diamantis A, Sidiropoulou K, Magiorkinis E**, "Epilepsy during the Middle Ages, the Renaissance and the Enlightenment". *Journal of Neurology*, 257.5 (2010): 691-698.
- [114] **Lascaratos J, Tsiamis C, Lascaratos G, Stavrianeas G**, The roots of cosmetic medicine: hair cosmetics in Byzantine times (AD 324-1453), *International Journal of Dermatology*, 43(5), (2004): 397-401.
- [115] **Scarborough J**, «*The Life and Times of Alexander of Tralles*», σελ. 51-60, EXPEDITION, Vol 39, No 2, 1997.

- [116] **Lascaratos J, Marketos S**, "A historical outline of Greek ophthalmology from the Hellenistic period up to the establishment of the first universities". *Documenta Ophthalmologica*, 68.1 (1988): 157-169.
- [117] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 292, Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [118] **Puschmann T**, «*Alexander von Tralles*», Τόμοι I-II, σελ 565-571, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [119] **Hartung E**, "History of the use of Colchicum and related medicaments in gout with suggestions for further research". *Annals of the Rheumatic Diseases*, 13.3 (1954): 190-200.
- [120] **Malkinson F**, "Colchicine: new uses of an old, old drug". *Archives of dermatology*, 118.7 (1982): 453.
- [121] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 305-11, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [122] **Hoeppli R**, "The knowledge of parasites and parasitic infections from ancient times to the 17th century". *Experimental Parasitology*, 5.4 (1956): 398-419.
- [123] **Δαμπάσης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», σελ. 176, Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήναι 1968)
- [124] **Dietz F**, «*Scholia in Hippocratem et Galenum*», σελ 157, Konigsberg 1834)
- [125] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», Εκδόσεις MIET, σελ. 107, Αθήνα 1987.
- [126] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 107-120, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [127] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 384, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.

- [128] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 107, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [129] **Δάμπασης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», Κεφ. Δ' «Βυζαντινοί Αιώνες», σελ. 177, Έκδοση της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήνα 1968.
- [130] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 107, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [131] **Δάμπασης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», Κεφ. Δ' «Βυζαντινοί Αιώνες», σελ. 178, Έκδοση της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήνα 1968.
- [132] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 384, Έκδοση του Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [133] **Καλαντζής Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «Ορειβάσιος και Παύλος Αιγινήτης: δύο Βυζαντινοί Ιατροί πρωτοπόροι στην Πλαστική Χειρουργική», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 2006, (23)5:536-540.
- [134] **Remo S**, "Obstetrics and gynecology in the work of the Byzantine Paul of Aegina and the Arab Albucasis". *Minerva medica*, 58.94 (1967): 4118.
- [135] **Lascaratos J, Lazaris D, Kreatsas G**, "A tragic case of complicated labour in early Byzantium (404 ad)". *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 105.1 (2002): 80-83.
- [136] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα – Ρώμη – Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 425-26, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [137] **Ellis H**, «*A History of Surgery*», σελ. 30, Medical Media Limited, London 2001.
- [138] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», Εκδόσεις MIET, σελ. 128, Αθήνα 1987.
- [139] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d Echine*», Παρίσι 1855.
- [140] **Gurunluoglu R, Gurunluoglu A**, "Paul of Aegina: landmark in surgical progress". *World Journal of Surgery*, 27.1 (2003): 18-25.

- [141] **Lascaratou J, Tsiamis C, Kostakis A**, "Surgery for inguinal hernia in Byzantine Times (AD 324–1453): first scientific descriptions". *World Journal of Surgery*, 27.10 (2003): 1165-1169.
- [142] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 346, Παρίσι 1855.
- [143] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 358, Παρίσι 1855.
- [144] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 424-25, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [145] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 358-60, Παρίσι 1855.
- [146] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα – Ρώμη – Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 425, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [147] **Lascaratou J, Kostakopoulos A**, "Operations on hermaphrodites and castration in Byzantine times (324-1453 AD).", *Urologia internationalis*, 58.4 (1997): 232-235.
- [148] **Gurunluoglu R, Gurunluoglu A**, "Paul of Aegina: landmark in surgical progress." *World Journal of Surgery* 27.1 (2003): 18-25.
- [149] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 290, Παρίσι 1855.
- [150] **Lascaratou J, Kostakopoulos A**, "Operations on hermaphrodites and castration in Byzantine times (324–1453 AD).", *Urologia internationalis*, 58.4 (1997): 232-235.
- [151] **Holman S**, "On Phoenix and Eunuchs: Sources for Meletius the Monk's Anatomy of Gender.", *Journal of Early Christian Studies*, 16.1 (2008): 79-101.
- [152] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 288, Παρίσι 1855.
- [153] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 425, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [154] **Briau R**, «*La Chirurgie de Paul d'Egine*», σελ. 288, Παρίσι 1855
- [155] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα: Ελλάδα – Ρώμη – Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 425-26, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

- [156] Παπαδόπουλος Κ, «*Η Ιστορία της Τραχειοτομής: από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*», Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010.
- [157] Pollak K, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα – Ρώμη – Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 427, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [158] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri I-V, Oxonii 1842.
- [159] Ideler IL, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I-II, σελ. 397-408, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [160] Miller T, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 231, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [161] Ideler IL, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I-II, σελ. 261-302, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [162] Λιάππα Σ, Καρκαλούσος Π, «*Η ουροσκοπία και η εξέλιξη της*», *Εφαρμ. Κλιν. Μικροβ. Εργ. Διαγν. (2008)*, 13: 255-264.
- [163] Neuburger M, Riesman D, "The Early History of Urology", *Bulletin of the Medical Library Association*, 25.3 (1937): 147.
- [164] Kouba E, Wallen E, Pruthi R, "Uroscopy by Hippocrates and Theophilus: Prognosis Versus Diagnosis", *The Journal of Urology*, Vol. 177 (2007): 50-52.
- [165] Angeletti LR, Gazzaniga V, «*Theophilus' Auctoritas: the role of De urinis in the medical curriculum of the 12th-13th centuries*», *Am J Nephrol* 1999; **19**: 165.
- [166] Diamandopoulos A, "Uroscopy in Byzantium", *Am J Nephrol* 1997; 17: 222-227.
- [167] Διαμαντόπουλος Θ, «*Εικονογραφήσεις Βυζαντινών Ιατρικών Χειρογράφων*», τόμος «*Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*», Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής της Ιατρικής Σχολής του Παν/μιου Αθηνών, σελ. 114-15, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1995.
- [168] Ideler IL, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I-II, σελ. 397-408, A. Hakkert, Amsterdam 1963.

- [169] **Ermerins FZ**, *Theophili Protospatharii "De Pulsibus"*, σειρά *Anecdota Medica Graeca*, ed. Lugduni Batavorum, 1840.
- [170] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 232-33, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [171] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri V, σελ. 20-21 και σελ. 53, Oxonii, 1842.
- [172] **Renahan R**, «Meletius chapter on the eyes: an unidentified source», σελ. 159-168, *DOP* 38, 1985.
- [173] **Holman S**, «On Phoenix and Eunuchs: Sources for Meletius the Monk's Anatomy of Gender», *Journal of Early Christian Studies* 16: 79-101, 2008, The Johns Hopkins University Press.
- [174] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 132, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [175] **Temkin O**, «*The double face of Janus and the other essays in the History of Medicine*», σελ. 216-17, John Hopkins University Press, 1997.
- [176] **Bennett D**, "Medical practice and manuscripts in Byzantium.", *Social history of medicine*, 13.2 (2000): 279-291.
- [177] **Ermerins F**, «*Σύνοψις Ιατρικής Λέοντος Φιλοσόφου και Ιατρού*», σειρά *Anecdota Medica Graeca*, Lugduni Batavorum 1840.
- [178] **Renahan R**, *Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis*, CMG X4, Βερολίνο 1969.
- [179] **Sarton G**, «*Introduction to the History of Science*», τ. I, σελ 554, Έκδοση Williams and Wilkins Company, Baltimore 1931.
- [180] **Vasiliev A**, «*Histoire de l' Empire Byzantin*», σελ. 369-70, Έκδοση A. Picard 1932.
- [181] **Kousis A**, "Medical Manuscripts. The Written Tradition of the Works of Leo the Iatrosophist." *Proceedings of the Academy of Athens* 19 (1944): 170-171.

- [182] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 132, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [183] **Jouanna J**, «*Ιπποκράτης*», μετάφραση Τσιλιβερδής Δημ, σελ. 523-24, Εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα 1998.
- [184] **Renahan R**, «On the Text of Leo Medicus: a study in textual criticism», *Rhein. Mus.* 113 (1970): 79-88.
- [185] **Μιστριώτης Γ**, «*Ελληνική Γραμματολογία: από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της υπό των Τούρκων Αλώσεως της Κων/πολεως*», Τόμος Β΄, σελ. 842, Έκδοση Τυπογραφείου Σακελλαρίου, Αθήναι 1897.
- [186] **Γούτας Δ**, «*Η Αρχαία Ελληνική Σκέψη στον Αραβικό Πολιτισμό*», σελ. 254-55, Εκδόσεις Περίπλους, 2001.
- [187] **Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium* », σελ. 284-288, Oxford University Press, 2002.
- [188] **Λαμπριανίδης Γ**, «*Ο Μέγας Φώτιος ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής*», Διδακτορική Διατριβή Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, σελ. 18, Αθήνα 2001.
- [189] **Dvornik F**, "The patriarch Photius and iconoclasm". *Dumbarton Oaks Papers*, 7 (1953): 67-97.
- [190] «*Ωρολόγιον το Μέγα*», σελ. 312, Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θ΄ έκδοση, 1986.
- [191] **Φωτίου Πατριάρχου Κων/πολεως**, «*Βιβλιοθήκη όσα της Ιστορίας*», μετάφραση Ευθυμιάδης Στέφανος, Εκδόσεις Κανάκη, 2000.
- [192] **Migne J**, «*Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τα ευρισκόμενα πάντα*», PG 103, σελ. 719-734, 1860.
- [193] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 110, Ιατρικές Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 2000.

- [194] **Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium*», σελ. 302, Oxford University Press, 2002.
- [195] **Τρωιάνος Σ**, «*Η Γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη;*», περ. στον Τόμο «*Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*», Έκδοση του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σελ. 178, Αθήνα 2004.
- [196] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό κράτος*», Εκδόσεις Βανιάς, σελ. 140-141, Θεσσαλονίκη 2001.
- [197] **Magdalino P**, «*Το Βυζάντιο στα χρόνια του Σκυλίτζη*», ένθετο «*Επτά Ημέρες*» της Εφημερίδας «*Καθημερινή της Κυριακής*», σελ. 6-7, Κυριακή 28/10/2001.
- [198] **Νιάρχος Κ**, «*Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή περίοδο*», σελ. 15, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [199] **Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium*», σελ. 297, Oxford University Press, 2002.
- [200] **Sonderkamp J**, “Theophannes Nonnus: Medicine in the circle of Constintine Porphyrogenitus”, *DOP* 38, 1985, p. 29-41.
- [201] **Bennett D**, “Medical Practice and Manuscripts in Byzantium”, *The Society for the Social History of Medicine*, 2000: 283-84.
- [202] **Krumbacher K**, «*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*», μετάφραση Σωτηριάδης Γιώργος, Τόμος 2^{ος}, σελ. 415, τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1900.
- [203] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 297, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [204] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 219, Έκδοση Νοσοκομείου «*ΙΑΣΩ*», Αθήνα 1998.
- [205] **Kazhdan A**, “*The Oxford Dictionary of Byzantium*”, Vol I, page 450, Oxford Univercity Press, 1991.

- [206] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 133, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [207] **Bernard J**, «*Theophanis Nonni: epitome de curatione morborum*», Vol I-II, Gotha and Amsterdam 1794-95.
- [208] **Τραίου Ε**, «*Εικόνες από το Βυζάντιο: το Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη*», ένθετο «Επτά Ημέρες» της Εφημερίδας «Καθημερινή της Κυριακής», σελ. 6-7, Κυριακή 28/10/2001.
- [209] **Marketos S, Lascaratos J, Malakates S**, The first record of lithotripsy in the early Byzantine era, *BJU* 74 (1994): 405-408.
- [210] **Ματσάγγας Α, Μαρκέτος Σ**, «Χειρουργική επέμβαση επί συμφυών παιδών στο Βυζάντιο κατά τον Ι΄ αιώνα», *MMG* 13(4), σελ. 415-422, 1985.
- [211] **Κόλιας Τ**, «*Πηγή μελέτης του Βυζαντινού Πολιτισμού*», περιλαμβάνεται στο ένθετο «Εικόνες από το Βυζάντιο: το Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη», Εφημερίδα «Καθημερινή», σελ. 14-15, Οκτώβριος 2001.
- [212] **Καλαντζής Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «Ορειβάσιος και Παύλος Αιγινήτης: δύο Βυζαντινή ιατροί πρωτοπόροι στην Πλαστική Χειρουργική», *Αρχ. Ελλ. Ιατρικής* 2006; 23 (5): 536-540.
- [213] **Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «Τερατογένεση από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο», Αναρτημένη Ανακοίνωση, 33^ο ΕΠΙΣ, Αθήνα 2007.
- [214] **Pentogalos G, Lascaratos J**, «A surgical operation performed on siamese twins during the tenth century in Byzantium», *Bull. Hist. Med.* 1984, 58: 99-102.
- [215] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», Ιατρικές εκδόσεις Ζήτα, σελ. 139-141, Αθήνα 2002.
- [216] **Αγγελίδη Χ**, «*Ιωάννης Σκυλίτζης και Μιχαήλ Ψελλός*», ένθετο «Επτά Ημέρες» της Εφημερίδας «Καθημερινή της Κυριακής», σελ. 27-28, Κυριακή 28/10/2001.

- [217] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», Τόμος Ι, σελ. 203-2443, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [218] **Δαμπάσης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», σελ. 199, Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήναι 1968.
- [219] **Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Panteleakos G, Ploumpidis D**, “Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453)”, *History of Psychiatry*, 2009, (20): 4684-79.
- [220] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», Τόμος Ι, σελ. 227, Hakkert, Amsterdam 1963.
- [221] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 298, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [222] **Woywodt A, Kiss A**, “Geophagia: the history of earth eating”, *Journal of the Royal Society of Medicine*, Vol. 95, 2002, p143-46.
- [223] **Λασκαράτος Ι**, «*Νοσήματα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*», Διδακτορική Διατριβή - Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, σελ. 371-78, Αθήνα 1955.
- [224] **Λασκαράτος Ι**, «*Νοσήματα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*», Διδακτορική Διατριβή - Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, σελ. 386-93, Αθήνα 1955.
- [225] **Θεοχαράκης Ν, Δαμίγος Δ, Μαυρέας Β, Ευτυχιάδης Α, Βελογιάννη Λ, Γερουλάνος Σ**, «Στοιχεία της Φρουδική θεωρίας στο Βυζάντιο», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 21 (4), σελ. 391-96, 2004.
- [226] **Kazhdan A**, “Seth Symeon”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University press, Vol. III , σελ. 1882-1883, New York, Oxford 1991.
- [227] **Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium*», Κεφ. 8 «*Η αναβίωση των γραμμάτων και των τεχνών*», σελ. 286-313, Oxford University Press, 2002.
- [228] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό κράτος*», Εκδόσεις Βανιάς, σελ. 72, Θεσσαλονίκη 2001.

- [229] **Kazhdan A**, “*Seth Symeon*”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University press, New York, Oxford 1991, (Vol. III) p. 1882-1883.
- [230] **Powell O**, “*Galen: on the properties of foodstuffs (De alimentorum facultatibus)*”, Cambridge University Press.
- [231] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, σελ. 298, Αθήνα 2003.
- [232] **Χρόνη Μ**, «*Ζωικά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο: συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την Βυζαντινή Περίοδο*», σελ. 58-60, Διδακτορική Διατριβή Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, 2010.
- [233] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», εκδόσεις ΜΙΕΤ, σελ. 136-137, Αθήνα 1987.
- [234] **Langkavel B**, “*Simeonis Seth: Syntagma de alimentorum Facultatibus*”, Lipsiae 1806.
- [235] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, σελ. 298, Αθήνα 2003.
- [236] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», εκδόσεις ΜΙΕΤ, σελ. 136-137, Αθήνα 1987.
- [237] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», Ιατρικές εκδόσεις Ζήτα, σελ. 123, Αθήνα 2002
- [238] **Κατσαρού Ε, Μπάνκωβ Τ, Ποταμίτη Ν**, «*Ο Ανατόμος της Αναγέννησης και η Ζάκυνθος*», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Τόμος 7, Τεύχος 2, σελ. 58-62, 2001.
- [239] **Χαριτάκη Σ, Μπογδάνου Μ**, «*Φυσικές επιστήμες στο Βυζάντιο*», Πτυχιακή Εργασία στο ΑΤΕΙ Κρήτης, σελ. 99-100, Ηράκλειο 2007.
- [240] **Κονδύλη Ε**, «*Stephanites et Ichnelates*», Louvain 1997.

- [241] Γούτας Δ, «*Η Αρχαία Ελληνική σκέψη στον Αραβικό Πολιτισμό*», Εκδόσεις Περίπλους, σελ. 42-43, μετάφραση Μακρή Μαρία, Αθήνα 2001.
- [242] Ideler IL, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol II, σελ. 283-286, Βερολίνο 1841-42.
- [243] Eideneier Η, «*Πτωχοπρόδρομος*», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 1-11, Ηράκλειο 2012.
- [244] Kazhdan A, «*Prodromos Th and Ptochoprodromos*», in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University press, New York, Oxford 1991, (3) 1726-1727, 1756.
- [245] Μαυρουδής Δ, «*Ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Γαληνός: μονωδία επί τω Ακτουαρίω τω παντέχνη*», μονογραφία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- [246] Κουρκουτά Λ, «*Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο*», σελ. 71, Διδακτορική Διατριβή Νοσηλευτικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
- [247] Gautier P, «*Michel Italikos letters et discours*», Institut français d'études byzantines σελ. 201-203, Paris 1972.
- [248] Bennett D, «*Medical Practice and Manuscripts in Byzantium*», *The Society for the Social History of Medicine*, 2000: 283-84.
- [249] Eideneier Η, «*Πτωχοπρόδρομος*», σελ. 230, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.
- [250] Eideneier Η, «*Πτωχοπρόδρομος*», σελ. 153, Ποίημα Α', «*Του Προδρόμου κυρού Θεοδώρου προς τον Βασιλέα Μαυροϊωάννην*», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.
- [251] Eideneier Η, «*Πτωχοπρόδρομος*», σελ. 232, Ποίημα Δ', Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.
- [252] Eideneier Η, «*Πτωχοπρόδρομος*», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 230, Ηράκλειο 2012.

- [253] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 418-420, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [254] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 138, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [255] **Δαμπάσης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», σελ. 199, Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήναι 1968.
- [256] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, A Hakkert, σελ. 418-420, Amsterdam 1963.
- [257] **Lascaratos J, Tsiamis C**, Two cases of smallpox in Byzantium, *Int. J. Derm.* 41 (2002): 792-795.
- [258] **Codellas P**, The case of smallpox of Theodorus Prodromus, *Bull. Hist. Med.* 20 (1946): 207-215.
- [259] **Τσιάμης Κ, Λασκαράτος Ι**, Περιπτώσεις Ευλογιάς στο Βυζάντιο, *Αρχ. Ελλ. Ιατρικής* 2002; 19 (2): 179-186.
- [260] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 216-17, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [261] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 721-22, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [262] **Βλεμμίδου Ν**, «*Επιτομή Λογικής*», έκδ. δαπάνη Ιωαννίτου Νίκου Χατζή, Λειψία 1784.
- [263] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 734-36, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [264] **Σχοινάς Π**, «*Η Παιδεία στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261 μΧ)*», σελ. 64-70, Μεταπτυχιακή Εργασία Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτελείου Παν/μιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.

- [265] **Runciman S**, «*Η Τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λ. Καμπερίδης, σελ. 105, Εκδόσεις Δόμος, 1980.
- [266] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 298, Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [267] **Κουκουλές Φ**, «*Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*», τομ. ΣΤ΄, σελ. 17, 25-26, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1955.
- [268] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 94, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 2000.
- [269] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 142, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [270] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό Κράτος*», σελ. 231, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- [271] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 242, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [272] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 142, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [273] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 159-160, Ιατρικές εκδόσεις Ζήτα, Αθήνα 2002.
- [274] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 94, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 2000.
- [275] **Kazhdan A**, “*Myrepsos Nicholas*”, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol II, σελ. 1429, Oxford University Press, New York, Oxford 1991.
- [276] **Held F**, “*Nicolaus Salernitanus und Nikolaos Myrepsos*”, Διδακτορική Διατριβή, σελ. 43, Λειψία 1916.
- [277] **Runciman S**, «*Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λάμπρος Καμπερίδης, σελ. 103, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1980.

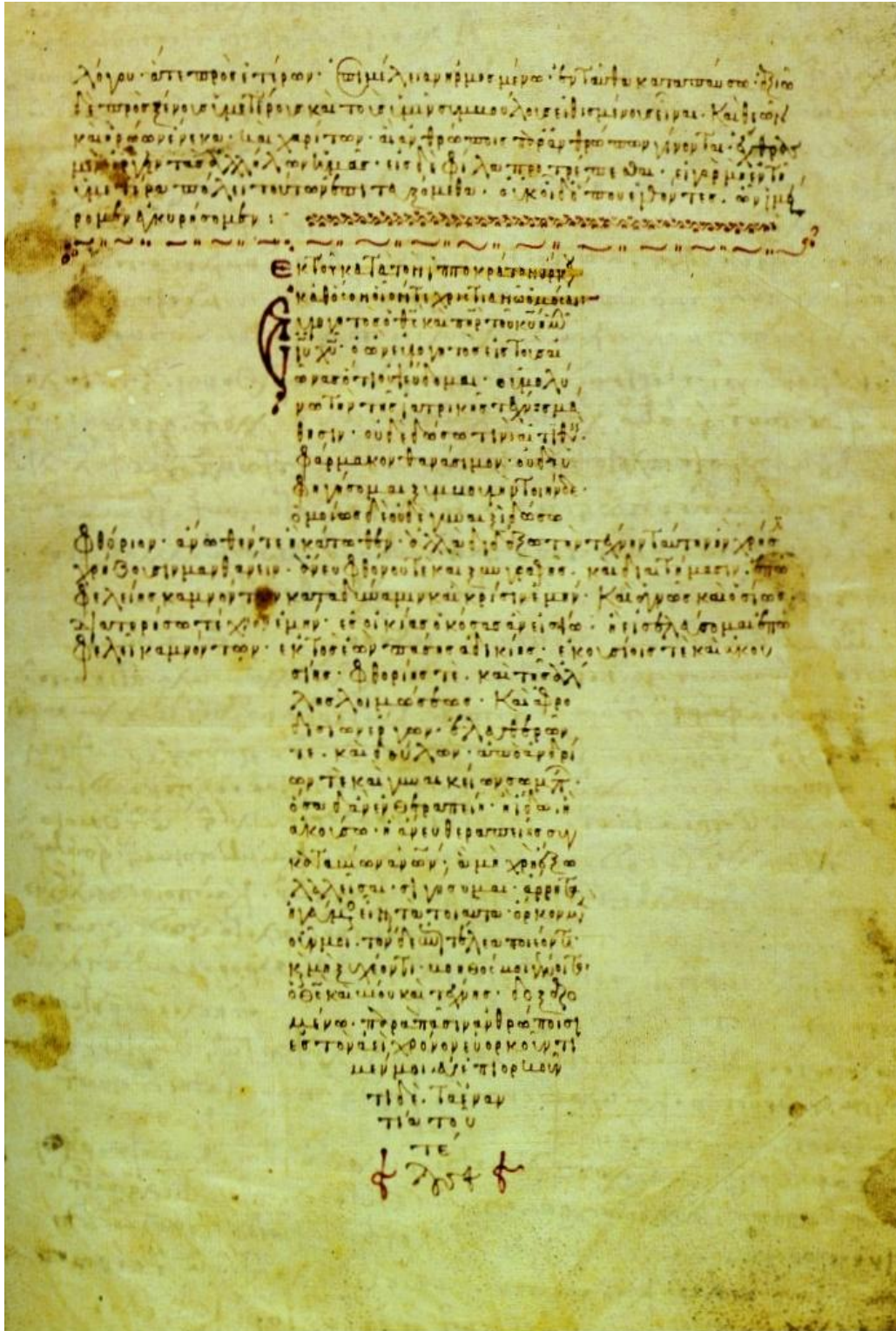
- [278] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 298, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [279] **Runciman S**, «*Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λάμπρος Καμπερίδης, σελ. 103, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1980.
- [280] **Παπαδημητρίου Ν**, «*Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου 324-1261 κατά τη Βυζαντινή Ιστοριογραφία*», σελ. 27-47, Τυπογραφία Μέλισσα, 1996.
- [281] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 141, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.
- [282] **Kazhdan A**, «*Peperagomenos Demetrios*», in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol III, σελ. 1627 Oxford University press, New York, Oxford 1991.
- [283] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», σελ. 95, Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 2000.
- [284] **Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β**, «*Ο Μοναχός Νεόφυτος Προδρομηνός και το θεολογικό του έργο*», Διδακτορική Διατριβή Θεολογικής Σχολής Αθηνών, σελ. 78, Αθήνα 1994.
- [285] **Κούζης Α**, «*Το Περί των εν οδούσι παθών έργον του Νεοφύτου Προδρομηνού*», σελ. 348-357, ΕΕΒΣ 7 (1930).
- [286] **Κουκουλές Φ**, «*Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*», τομ. Στ', σελ. 26-27, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1955.
- [287] **Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», εκδόσεις Βήτα, σελ. 90, Αθήνα 2000.
- [288] **Krumbacher K**, «*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*», μετάφραση Γιώργος Σωτηριάδης, Τόμος 2^{ος}, σελ. 416, τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1900.
- [289] **Μπαλογιάννης Σ**, «*Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον*», *Εγκέφαλος* (49), σελ. 34-36, 2012.

- [290] Κατσώχης Α, «Ιστορία και Θεολογία στη Θεσσαλονίκη του 14^{ου} αι μΧ: πρόσωπα και τάσεις», Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή Αριστοτελείου Παν/μιου Θεσσαλονίκης, σελ. 86, Θεσσαλονίκη 2009.
- [291] Πολίτης Ν, «Φιλοσοφήματα», σελ. 710-11, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, 2004.
- [292] Πεντόγαλος Γ, «Οι ιατρικές γνώσεις του Ιωσήφ Ρακενδύτη και η σχετική ανέκδοτη επιστολή του Μιχαήλ Γαβρά», σελ 12, Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, Αθήνα 1970.
- [293] Ευτυχιάδης Α, «Η άσκησης της Βυζαντινής Ιατρικής Επιστήμης και Κοινωνικά εφαρμογιά αυτής κατά σχετικές διατάξεις», σελ. 15, Εκδόσεις Παρισιάνος, 1983.
- [294] Freely J, «*Flame of Miletus: the birth of science in Ancient Greece*», σελ. 174, Published by I.B. Tauris, London 2012.
- [295] Diamandopoulos A, «Joannes Zacharias Actuarius: a witness of late byzantine uroscopy closely linked with Thessaloniki», *Nephrology Dialysis Transplantation*, 16: 2-3, 2001.
- [296] Hunger H, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 143, Εκδόσεις MIET , Αθήνα 1987.
- [297] Sarton G, «*Introduction to the History of Sciense*», σελ 889, ed. Carnegie Institution of Washington, 1962.
- [298] Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Panteleakos G, Ploumpidis D, (2009). Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453). *History of Psychiatry*, 20(4), 468-479.
- [299] Kontaksakis V, "Lycanthropy according to Byzantine physicians." *Psihijatrija danas* 37.2 (2005): 323-334.
- [300] Hohlweg A, (1984). John Actuarius "De methodo medendi"-On the New Edition. *Dumbarton Oaks Papers*, 38, σελ. 121-133.
- [301] Καραγιαννόπουλος Ι, «*Το Βυζαντινό Κράτος*», Εκδόσεις Βάνιας, Κεφ. «Η Βυζαντινή Διπλωματία», σελ. 368-73, Θεσσαλονίκη 2001.

- [302] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 428-9, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [303] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol II, σελ. 312-386, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [304] **Pardalidis N, Kosmaoglou E, Diamantis A, Sofikitis N**, (2008). Uroscopy in Byzantium (330-1453 AD). *The Journal of Urology*, 179(4), 1271-1276.
- [305] **Dimitriadis K**, *Byzantinische Uroskopie*, σελ. 55-64, Διδακτορική Διατριβή, Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Βόννη 1971.
- [306] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol II, p. 3-192, Berolini 1841.
- [307] **Wallis F**, "Inventing Diagnosis: Theophilus' De urinis in the Classroom." , *DYNAMIS-GRANADA- 20* (2000): 31-74.
- [308] **Angeletti LR, Cavarra B**, "Critical and Historical Approach to Theophilus De Urinis." *American Journal of Nephrology* 14.4-6 (1994): 282-289.
- [309] **Δάμπασης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», Κεφ. Δ´ «Βυζαντινοί Αιώνες», σελ. 206, Έκδοση της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήνα 1968.
- [310] **Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, σελ. 428, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- [311] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 299, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [312] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 144, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [313] **Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό Κράτος*», σελ. 231, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- [314] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 721-22, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.

- [315] **Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, σελ. 308, Ιατρικές εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης, Αθήνα 2003.
- [316] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 722, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [317] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 301-304, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- [318] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 121-23, Ιατρικές Εκδόσεις Ζήτα, Αθήνα 2002.
- [319] **Χρόνη Μ**, «*Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα*», Βυζαντινά Σύμμεικτα 20 (2010): σελ 145-146.

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ:

Εικ. 43: Βυζαντινό χειρόγραφο του 12^{ου} αι. μ.Χ. με τον περίφημο σταυρόσχημο Όρκο του Ιπποκράτη.

Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (325-403 μ.Χ.):

Ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός υπήρξε ο σπουδαιότερος βυζαντινός ιατρός του 4^{ου} αι. μ.Χ. ενώ στο έργο του βρίσκεται συγκεντρωμένη όλη η ιατρική γνώση της εποχής του.

Συνέλεξε τις αντιλήψεις των προγενεστέρων από αυτόν ιατρών παραθέτοντας παράλληλα και τις δικές του πρωτότυπες απόψεις και θεραπευτικές αγωγές. Είναι λοιπόν εσφαλμένη η άποψη ότι το έργο του Ορειβασίου αποτελεί δουλική ανθολόγηση και απομίμηση των έργων των επιφανέστερων αρχαίων ιατρών καθώς οι λεπτομερείς περιγραφές χειρουργικών τεχνικών αποδεικνύουν ότι ο ίδιος είχε εκτελέσει ριψοκίνδυνες και πρωτοποριακές χειρουργικές επεμβάσεις.

Οι σημαντικότερες εκδόσεις των έργων του Ορειβασίου του Περγαμηνού, είναι αυτές των **Bussemaker** και **Daremborg** και του **I. Raeder** που περιλαμβάνονται στην σειρά Corpus Medicorum Graecorum [1], [2], [3].

Ο Ορειβάσιος πιστεύει στη σημασία των ανατομών για την προαγωγή της ιατρικής επιστήμης, ανατομές που πραγματοποιεί και ο ίδιος, πράγμα το οποίο διαπιστώνουμε από την περιγραφή της φλεγμονής που πραγματοποιεί στο ΜΔ΄ βιβλίο του, χρησιμοποιώντας στοιχεία από το έργο του Γαληνού:

(...) Διπλής δε εκατέρας των ειρημένων κενώσεων ούσης, εις τέτταρας απάσας η τομή γίνεται των κενωτικών απάντων βοηθημάτων. Της μεν γαρ εις τα άλλα μόρια μεταρρύσεως του αίματος του αίματος η μεν ετέρα διωθουμένων αυτό των φλεγμαινόντων, η δε ετέρα των απαθών ελκόντων γίνεται, της δε έξω του σώματος κενώσεως μία μεν αισθηταίς εκροαίς, η δε ετέρα λόγω θεωρηταίς επιτελείται, και τις αισθηταίς εκροαίς γινομένης η μεν ετέρα δια αυτού του φλεγμαίνοντος, η δε ετέρα δια των συνανεστομωμένων αυτώ, διό και χρεία της ανατομής εστίν εις γνώσιν της τοιαύτης κοινωνίας [4].

Αναφέρει μάλιστα ότι υπάρχουν και εξειδικευμένοι ιατροί που πραγματοποιούν τις ανατομές, οι «ενιοί των ανατομικών» [5].

Ασχολείται επίσης με την ανατομία και την φυσιολογία του καρδιαγγειακού συστήματος λέγοντας :

(...) στόματα δε τα πάντα είναι φαμέν τέτταρα των τετάρων αγγείων, τα δε ώτα των κοιλιών της καρδίας εκτός εστί, ει δε τις αυτά μέρη του σπλάγγνου τιθέμενος, επιπλέον εκτείνοι τον αριθμόν των στομάτων, δόξει διαφωνείν ημίν, εν μιν γαρ εστί το στόμα της φλεβώδους αρτηρίας κατά την αριστεράν κοιλίαν ου μιν μένει γε εν άχρι πλείονος, αλλά ευθέως εν τη κατά το ους ευρυχωρία σχισθέν εις τέτταρα μόρια, προς έκαστον εν αφικνείται των του πνεύματος λοβών [6].

Περιέγραψε επίσης πρώτος τα τριχοειδή αγγεία και την λειτουργία τους στην κυκλοφορία του αίματος πολλούς αιώνες πριν τους Harvey και Malpighi [7]. Ο Harvey με την μνημειώδη πραγματεία του με τίτλο “De motus cordis”, ασχολήθηκε με την ανατομική μελέτη για την κίνηση της καρδιάς και του αίματος, υποστηρίζοντας ότι η καρδιά λειτουργεί ως αντλία, η οποία όταν συστέλλεται προωθεί το αίμα προς τους πνεύμονες και την γενική κυκλοφορία, ενώ όταν διαστέλλεται το επαναφέρει από την κάτω κοίλη φλέβα στο δεξιό κόλπο της καρδιάς. Η άποψη του έγινε αποδεκτή με την ανακάλυψη του μικροσκοπίου από τον Malpighi, ο οποίος και διέκρινε τα τριχοειδή αγγεία [8].

Ο Ορειβάσιος παρατήρησε την παρουσία των τριχοειδών αγγείων, των αρτηριών και των φλεβών στα διάφορα σημεία του σώματος, λέγοντας χαρακτηριστικά τα ακόλουθα:

(...) η δε επί τον σπλήνα φερομένη μικράς και πολλάς εν τη διόδω τριχοειδής φλέβας εις το πάγκρεας εκφύει, και επειδάν ήδη πλησίον ή του σπληνός, αξιόλογος απόφυσιν εαυτής επί τα σιμά πέμπει της γαστρός [9].

(...) Εισί δε τινές κατά ταύτα τα μόρια φλέβες αραχνοειδείς και τριχοειδείς, αι τινες διά σμικρότητα μόλις οράσθαι δύνανται [10].

Μέσω των τριχοειδών αγγείων αναφέρει ότι οι αρτηρίες και οι φλέβες διασυνδέονται σε ολόκληρο το σώμα [11].

Ως προς την φυσιολογία του πνεύμονα, αναφέρει την συνύπαρξη σ' αυτόν, τριών αγγείων και συγκεκριμένα:

(..) τριών αγγείων διαπλεκόντων τον πνεύμονα, το μεν από της αριστεράς κοιλίας της καρδίας ορμώμενον αρτηρίαν φλεβώδη καλείσθαι, το δε από της δεξιάς αρτηριώδη φλέβα, το δε τρίτον από της φάρυγγος αρτηρίαν τραχείαν, εκ χόνδρων συγκειμένην σιγμοειδών το σχήμα [12].

Χρησιμοποιώντας τις σχετικές αναφορές του Ερασίστρατου αποκαλεί ως «παρέγχυμα» την «ουσίαν του πνεύμονος», λέγοντας ότι αυτή είναι αερώδης:

(...) η δε σαρξ του πνεύμονος αερώδης οράται και πνεύματος μεστή, σαφώς εις πέψιν αέρος ενδεικνυμένη παρεσκευάσθαι, καθάπερ η του ήπατος εις την της τροφής [13].

Αναφέρει ότι στον πνεύμονα γίνεται η ανανέωση του αέρα αλλά και η δημιουργία καθαρού αίματος, τονίζοντας ότι σε αυτόν λαμβάνει χώρα η αποκάθαρση του αίματος. Στη συνέχεια το καθαρό αίμα μετά την ανταλλαγή των αερίων, μεταβιβάζεται στην καρδιά και τις αρτηρίες [14].

Παράλληλα αναφέρεται στην λειτουργικότητα και την φυσιολογία των νεφρών, όπου σημειώνει την παρουσία σε αυτά τριχοειδών αγγείων, αρτηριών, φλεβών και νεύρων.

(...) αυτή γαρ η φλεψ επειδάν πρώτον έξω από του ήπατος γένηται, πριν επιβήναι της οσφύος, έτι μετέωρος ούσα, κατά μεν το δεξιόν αυτής μέρος εις τον του νεφρού χιτώνα και τα περί τούτον σώματα αραχνοειδής τε και τριχοειδής φλέβας εκπέμπει, κατά δε το αριστερόν αξιόλογον φλέβα διασχιζομένην εις τα τοιαύτα σώματα [15].

Τέλος ο Ορειβάσιος σε ότι αφορά την φυσιολογία της κυκλοφορίας του αίματος υποστηρίζει ότι η μεταφορά του φλεβικού αίματος γίνεται μέσω της κάτω και άνω κοίλης φλέβας στον δεξιό κόλπο, ενώ του αρτηριακού από τους πνεύμονες μέσω των πνευμονικών φλεβών στον αριστερό κόλπο. Επιπλέον αναφέρει την μεταφορά του αίματος από τους κόλπους στις κοιλίες και από κει στον πνεύμονα μέσω της πνευμονικής

αρτηρίας ή στην περιφέρεια μέσω της αορτής, καθώς και την επιστροφή του αίματος μέσω των τριχοειδών αγγείων και της κοίλης φλέβας στον δεξιό κόλπο, κάνοντας λόγο για κυκλική φορά του αίματος **[16]**.

Νεμέσιος Επίσκοπος Εμέσης-4^{ος} αι. μ.Χ. (390 μ.Χ.):

Πρωτότυπα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας περιλαμβάνονται στο έργο «*Περί Φύσεως ανθρώπου (De Natura Hominis)*», του Βυζαντινού Λογίου, Νεμεσίου Επισκόπου Εμέσης, το οποίο και αποτελεί ένα από τα βασικά συγγράμματα που μελετώνται, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής.

Η πραγματεία του Νεμεσίου για την ανθρώπινη φύση αποτελείται συνολικά από σαράντα δύο κεφάλαια. Στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας περιλαμβάνονται στα περισσότερα από αυτά, ακολουθώντας την ακόλουθη σειρά: παράθεση των αισθητηριακών λειτουργιών του ανθρώπου (όραση, αφή, γεύση, ακοή, όσφρηση), του τρόπου λειτουργίας τους και των οργάνων που τις αποτελούν, στην περιγραφή της εγκεφαλικής λειτουργίας, της κυκλοφορίας του αίματος και της λειτουργίας της καρδιάς, της λειτουργίας της αναπνοής, τη φωνητική λειτουργία, τη γενετήσια διαδικασία και τέλος την αναπνοή.

Εγκεφαλική λειτουργία:

Ο Νεμέσιος Εμέσης, πρώτος παρουσιάζει το μοντέλο εγκεφαλικών εντοπίσεων, αποδίδοντας συγκεκριμένες λειτουργίες στα διάφορα εγκεφαλικά τμήματα, πραγματοποιώντας την πρώτη χαρτογράφηση του ανθρωπίνου εγκεφάλου [17].

Συγκεκριμένα τοποθετεί τη λειτουργία της φαντασίας στην πρόσθια κοιλία του εγκεφάλου, τη λειτουργία της νόησης στη μεσαία ενώ τη λειτουργία της μνήμης στην πίσω κοιλία του εγκεφάλου:

(..) των μεν αισθήσεων αρχάς και ρίζας τας έμπροσθεν είναι κοιλίας φαμέν του εγκεφάλου, του δε διανοητικού την μέσην, του δε μνημονευτικού την όπισθεν.

(..) όργανον του διανοητικού η μέση κοιλία του εγκεφάλου και το ψυχικόν πνεύμα το εν αυτή [18], [19].

Προκειμένου να δώσει απτές αποδείξεις για την τμηματική αυτή διάταξη του εγκεφάλου, αναφέρει παραδείγματα που προκύπτουν από τυχόν βλάβες στα διάφορα μέρη τους. Αναφέρει λοιπόν ότι αν υπάρξει βλάβη μόνο στις μπροστινές κοιλίες του

εγκεφάλου, προκαλείται βλάβη μόνο στη λειτουργία των αισθήσεων χωρίς να δημιουργούνται προβλήματα στη νόηση ή την μνημονική λειτουργία. Αντιστοίχως εάν υπάρξει βλάβη στη μέση κοιλία επηρεάζεται η νοητική λειτουργία ενώ ακολούθως εάν καταστραφεί η παρεγκεφαλίδα υπάρχει απώλεια της μνήμης χωρίς να επηρεάζεται η λειτουργία των αισθήσεων και η «διάνοια», δεν παθαίνει ζημιά :

*(..) των μεν γαρ προσθίων κοιλιών καθ οιονδήποτε τρόπον βλαβεισών αι μεν αισθήσεις παρεμποδίζονται, το δε διανοητικόν έτι μένει σωζόμενον της δε μέσης κοιλίας μόνης παθούσης, η μεν διάνοια σφάλλεται, τα δε αισθητήρια μένει φυλάττοντα την κατά φύσιν αίσθησιν. Εάν δε και αι πρόσθιοι και η μέση κοιλία πάθωσιν, ο λογισμός άμα ταις αισθήσεσι παρακόπτει. Της δε παρεγκεφαλίδος παθούσης, η μνήμη μόνη παραπόλυται, της αισθήσεως και της διάνοιας εις ουδέν βλαπτομένων (...)*Εάν δε συν ταις προσθίοις και η μέση και η όπισθεν πάθη τι, και την αίσθησιν και τον λογισμόν και την μνήμην ομού παραφθείρονται προς τω και το παν κινδυνεύειν απολέσθαι ζώνον.

Είναι αντιληπτό λοιπόν, ότι ο Νεμέσιος προχωρώντας στην χαρτογράφηση του ανθρωπίνου εγκεφάλου, παραθέτοντας παράλληλα και τις διάφορες περιπτώσεις των εγκεφαλικών βλαβών, έχει έλθει σε επαφή με αντίστοιχα περιστατικά εγκεφαλικών βλαβών [20].

Κυκλοφορία του αίματος και καρδιακή λειτουργία (Περί σφυγμών):

Ο Νεμέσιος αποκαλεί την κίνηση των σφυγμών ως ζωτική δύναμη, τοποθετώντας ως αρχή της, την αριστερή κοιλία της καρδιάς, την οποία αποκαλεί πνευματική, η οποία και διανέμει μέσω των αρτηριών την ζωτική θερμότητα σε κάθε μόριο του σώματος, όπως ακριβώς το συκώτι διανέμει την τροφή μέσω των φλεβών σε ολόκληρο το σώμα:

(...) Η δε σφυγμική κίνησις καλείτε μεν και ζωτική δύναμις, έχουσα δε την καρδίαν αρχήν και μάλιστα την αριστεράν αυτής κοιλίαν, την πνευματικήν καλουμένην, την έμφυτον και ζωτικήν θερμότητα διανέμει παντί μορίω του σώματος δια των αρτηριών, καθάπερ το ήπαρ δια των φλεβών την τροφήν.

Επιπλέον ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι οι φλέβες, οι αρτηρίες και τα νεύρα (νεύρον) διακλαδίζονται σε ολόκληρο το σώμα, διαχέοντας σε όλα τα όργανα του σώματος την ζωτική δύναμη. Από τον **εγκέφαλο** λοιπόν, τον οποίο θεωρεί ως την αρχή της κίνησης και της αίσθησης, ξεκινά το **νεύρο**. Από το **συκώτι**, που είναι η αρχή του αίματος και του θρεπτικού, η **φλέβα**, την οποία και αποκαλεί αγγείο του αίματος. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η **καρδιά** είναι η αρχή του ζωτικού και από αυτήν διακλαδίζεται η **αρτηρία**, την οποία και χαρακτηρίζει ως αγγείο του πνεύματος:

(..) θερμαινομένης γουν της καρδιάς παρά φύσιν ευθέως και το ζώνον όλον παρά φύσιν θερμαίνεται και ψυχομένης ψύχεται, το γαρ ζωτικόν πνεύμα παρ αυτής δια των αρτηριών εις παν το σώμα κατασπείρεται.

Συγκατασχίζεται δε ως επί το πλείστον αλλήλοις τα τρία ταύτα, φλέψ, αρτηρία, νεύρον, εκ των τριών αρχών των διοικουσών το ζώνον, εξ εγκεφάλου μεν αρχής όντος κινήσεως τε και αισθήσεως το νεύρον, εξ ήπατος δε αρχής όντος αίματος τε και του θρεπτικού η φλέψ το αγγείον του αίματος, εκ δε της καρδιάς αρχής ούσης του ζωτικού η αρτηρία, το αγγείον του πνεύματος.

Συνυπάρχουν μεταξύ τους και το ένα ωφελείται από το άλλο, διότι η φλέβα χορηγεί τροφή στο νεύρο και στην αρτηρία, ενώ η αρτηρία μεταδίδει στη φλέβα τη φυσική θερμοκρασία και το ζωτικό πνεύμα. Έτσι δεν μπορεί να βρει κανείς αρτηρία χωρίς λεπτό αίμα ούτε φλέβα χωρίς ατμώδες πνεύμα. Οι αρτηρίες διαστέλλονται και συστέλλονται δυνατά και έχουν ως αρχή της κίνησης τους την καρδιά. Όταν διαστέλλεται, από τη μια μεριά, από τις φλέβες που βρίσκονται κοντά τραβάει με τη βία το καθαρό αίμα, το οποίο εμπλουτίζεται με οξυγόνο και γίνεται τροφή για το ζωτικό πνεύμα, ενώ από την άλλη μεριά, όταν συστέλλεται εκείνο που είναι πλήρες αιθάλης και βρίσκεται μέσα της το αδειάζει από όλο το σώμα και από τους άδηλους πόρους, όπως με το στόμα και τη μύτη η καρδιά το φλογώδη καπνό στις εκπνοές σπρώχνει προς τα πάνω:

(...) Συνόντα δε αλλήλοις τας προς παρ αλλήλων ωφελείας καρπούνται, η μεν γαρ φλέψ τροφήν χορηγεί τω νεύρω και τη αρτηρία, η δε αρτηρία μεταδίδωσι τη φλεβί θερμασίας φυσικής και πνεύματος ζωτικού. Όθεν ούτε αρτηριάν εστίεν ευρείν χωρίς αίματος λεπτού ούτε φλέβα χωρίς πνεύματος ατμώδους. Διαστέλλεται δε σφοδρώς και συστέλλεται η αρτηρία καθ αρμονίαν τινά και λόγον, την αρχήν έχουσα της κινήσεως εκ της καρδιάς, αλλά διαστελλομένη μεν εκ των παρακειμένων φλεβών έλκει τη βία το λεπτόν αίμα, όπερ αναθυμιώμενον τροφή γίνεται τω ζωτικώ πνεύματι, συστελλομένη δε το αιθαλώδες το εν αυτή κενοί δια παντός του σώματος και των αδήλων πόρων, ως δια του στόματος και της ρινός η καρδιά το λιγνυώδες εν ταις εκπνοές ανωθείται.

Οι αντιλήψεις που καταγράφονται από τη μελέτη του έργου του Νεμεσίου, σχετικά με το μηχανισμό παραγωγής και τη σύσταση του αίματος, δεν απέχουν ιδιαίτερα από τις αντίστοιχες θεωρίες που διατυπώνονται από τον Ιπποκράτη και το Γαληνό. Συγκεκριμένα ο Νεμέσιος υιοθετεί την θεωρία των χυμών του Ιπποκράτη προσθέτοντας πρωτότυπα στοιχεία που αφορούν την φυσιολογία και την κάθαρση του αίματος η οποία κατά τον Νεμέσιο συντελείται με τη σπλήνα, τη χοληδόχο κύστη και τα νεφρά [21].

Επιπλέον Γαληνική επιρροή μαρτυρά και η θεωρία του Νεμεσίου σχετικά με τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το ήπαρ στην παραγωγή του αίματος [22].

Λειτουργία της Αναπνοής (Περί αναπνοής):

Ο Νεμέσιος χαρακτηρίζει το θώρακα ως το κύριο όργανο της αναπνοής, η διαστολή του οποίου γίνεται από τους μύες.

(..) και γαρ μύες εισίν οι διαστέλλοντες τον θώρακα, το κυριώτατον της αναπνοής όργανον.

Θεωρεί ότι η λειτουργία της αναπνοής είναι συνεχής και δεν διακόπτεται ποτέ, λέγοντας ότι τυχόν διακοπή της λειτουργίας της αναπνοής, οδηγεί τον άνθρωπο σε βέβαιο θάνατο. Για το λόγο αυτό συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του ύπνου. Χρησιμοποιεί μάλιστα και την ακόλουθη παρομοίωση, προκειμένου να αποδείξει την αναγκαιότητα της αναπνοής για την διατήρηση της ζωής του ανθρώπου: της φλόγας μέσα

σε πήλινο δοχείο, η οποία σβήνει αυτόματα μόλις δεν αερίζεται το πήλινο δοχείο. Σε αντιστοιχία λοιπόν και ο άνθρωπος, σε τυχόν διακοπή της αναπνοής του, οδηγείται στον θάνατο.

(..) την δε αναπνοήν ουδέ δέκατον ώρας επισχείν οίον τε. Καταπνιγόμενον γαρ το εν ημίν θεμόν εκ της αιθάλης κατασβέννυται και παραχρήμα θάνατον επάγει. Και γαρ ει φλόγα τις σκεπάσειεν εν αγγείω τινί διαπνοήν ουκ έχοντι αποσβέσειεν αν αυτήν καταπνιγείσαν από της λιγνύος. Δια ταύτην ουν την ανάγκην και κοιμωμένων ημών ουδέν ήττον ενεργεί κατά τούτο το μέρος η ψυχή, ειδυιά ως, ει το βραχύτατον ραθυμήσειε διαφθείρεται το ζών.

Όσον αφορά τη Φυσιολογία της αναπνοής, ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι αυτή συντελείται με τη βοήθεια της αρτηρίας. Η ψυχική δύναμη κινεί τα όργανα της αναπνοής, τους μύες, το θώρακα, τον πνεύμονα και τις σκληρές αρτηρίες του. Οι ανάγκες που εξυπηρετεί η λειτουργία της αναπνοής είναι η διατήρηση της φυσιολογικής θερμοκρασίας του σώματος καθώς και η ζωογόνηση του πνεύματος. Η διατήρηση της φυσιολογικής θερμοκρασίας του σώματος πραγματοποιείται μέσω της εισπνοής και της εκπνοής. Η εισπνοή κρατά την θερμοκρασία του σώματος στα φυσιολογικά επίπεδα ενώ η εκπνοή αφαιρεί από τον οργανισμό το διοξείδιο του άνθρακα, «βγάζει από την καρδιά τον καπνό» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νεμέσιος:

(..) δι αρτηρίας γαρ ποιείται την ενέργειαν της αναπνοής, οργάνου φυσικού και αεί κινουμένου, ίνα μηδέποτε επιλείπη το έργον αυτής ως ουδέ των άλλων αρτηριών. Χρεία μεν διττή, φυλακή τε της εμφύτου θερμασίας και θρέψις του ψυχικού πνεύματος, αλλά η μεν φυλακή της κατά φύσιν θερμότητος δια τε της εισπνοής και της εκπνοής συνίσταται, της μεν εισπνοής ψυχούσης και μετρίως αναρριπιζούσης το θεμόν, της δε εκπνοής το λιγνυώδες της καρδιάς εκχεούσης, η δε θρέψις του ψυχικού πνεύματος δια μόνης της αναπνοής, έλκεται γαρ τις αέρος μοίρα κατά τας διαστολάς της καρδιάς εις αυτήν.

Δύναμις δε η ψυχική, αυτή γαρ εστί η κινούσα τα όργανα της αναπνοής δια των μυών και πρώτων τον θώρακα, τούτο δε συγκινείται ο πνεύμων και αι τραχείαι αρτηρίαι, μέρος ούσαι του πνεύμονος.

Της γαρ τραχείας αρτηρίας το μεν χονδρώδες της φωνής εστί όργανον, οι δε υμενώδεις αυτής δεσμοί της αναπνοής, το δε εξ αμφοτέρων τούτων αυτή η αρτηρία φωνητικόν τε άμα και αναπνευστικόν όργανον.

Στη συνέχεια ο Νεμέσιος Εμέσης προχωρά στην περιγραφή της λειτουργίας του πνεύμονα, λέγοντας ότι είναι πλέγμα που αποτελείται τέσσερα μέρη, τις σκληρές και τις μαλακές αρτηρίες, τη φλέβα και την αφρώδη σάρκα, η οποία καλύπτει το χώρο σαν γέμισμα ανάμεσα στο πλέγμα, τις δύο αρτηρίες και τις φλέβες του πνεύμονα. Εκεί γίνεται η επεξεργασία του αέρα, κατά τρόπον αντίστοιχο με τον οποίο γίνεται η επεξεργασία των τροφών από το συκώτι. Ο βρόγχος αποτελείται από τρία μέρη, τρεις μεγάλους χόνδρους, το φάρυγγα, το στόμα και τη μύτη, με τη βοήθεια των οποίων γίνεται η εισπνοή του αέρα: *(..)Εστί ουν ο πνεύμων πλέγμα συγκείμενον εκ τεσσάρων, εκ της τραχείας αρτηρίας και της λείας και φλεβός και της αφρώδους σαρκός αυτού του πνεύμονος, ήτις σαρξ αναπληροί δίκην στοιβήσ τας μεταξύ χώρας του πλέγματος, των τε δύο αρτηριών και της φλεβός, ώστε τούτων έδραν αυτήν και δεσμόν γενέσθαι.*

Συμπέσσει δε η σαρξ του πνεύμονος φυσικώς το πνεύμα καθάπερ το ήπαρ τον εκ της κοιλίας χυμόν, και δια τούτο ώσπερ το ήπαρ άκροις τοις λοβοίς εαυτού περιέχει την γαστέρα θερμασίας δεομένην, ούτω και ο πνεύμων μέσην περιλαμβάνει την καρδίαν δεομένην της εκ της αναπνοής περιψύξεως.

Συνάπτεται δε τη τραχεία αρτηρία κατά το συνεχές ο βρόγχος, συγκείμενος εκ μεγάλων τριών χόνδρων, τούτω δε η φάρυγξ, είτα το στόμα και η ρις. Δι αμφοτέρων γαρ έλκομεν έξωθεν τον αέρα, χωρεί δε εντεύθεν δια του ηθμοειδούς ή σπογγοειδούς οστού, όπερ κατετρήθη, ίνα εν ταις υπερβολές ταις κατά ποιότητα του αέρος μηδέν ο εγκέφαλος βλάπτηται, αθρόου πνεύματος εμπίπτοντος εις αυτόν [23].

Λειτουργία των αισθήσεων: όραση, αφή, γεύση, ακοή, όσφρηση:

Στην πραγματεία του για την ανθρώπινη φύση ο Νεμέσιος Εμέσης δεν παραλείπει να αναφερθεί και στη λειτουργία των αισθήσεων, αφιερώνοντας σ' αυτές πέντε ξεχωριστά κεφάλαια.

Ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι οι τρεις εκ των αισθήσεων, η όψη (δηλ. η όραση), η ακοή και η όσφρηση, αντιλαμβάνονται μέσα από τον αέρα εκείνα που βρίσκονται έξω και δεν προσπελάζονται, ενώ η γεύση δεν μπορεί με άλλον τρόπο να αντιληφθεί αν δεν έλθει σε επαφή με το αισθητό. Και η αφή επαμφοτερίζει καθώς πλησιάζοντας τα σώματα, μερικές φορές και με τη βοήθεια κάποιας ράβδου αντιλαμβάνεται. Η όραση κάποιες φορές χρειάζεται και την επιβεβαίωση και των άλλων αισθήσεων, όταν αυτό που φαίνεται έχει επινοηθεί για να εξαπατήσει, όπως γίνεται στην περίπτωση της ζωγραφικής.

(...) αι μεν ουν τρεις των αισθήσεων, η τε όψις και η ακοή και η όσφρησις των έξωθεν και μη προσπελαζόντων αντιλαμβάνονται δια μέσου του αέρος, η δε γεύσις ουκ άλλως αισθάνεται, εάν μη προσομιλήση τω αισθητώ, η δε αφή επαμφοτερίζει. Και γαρ πλησιάζουσα τοις σώμασιν και δια μόνης εσθ ότε ράβδου. Ποτέ μεν ουν η όψις της επιμαρτυρίας χρήζει της των άλλων αισθήσεων, όταν η το φαινόμενον επιτετεχνημένον προς απάτην, ως επί της γραφής γραφικής γαρ έργον απατήσαι την όψιν εξοχαίς ουκ ούσαις και κοιλώμασιν, ει το πράγμα τοιαύτην έχει την φύσιν.

Για την **όραση [24]** ο Νεμέσιος δανείζεται προγενέστερα στοιχεία από τους Αριστοτέλη, Πλάτωνα, Πορφύριο κλπ ενώ για την **αφή** αναφέρει ότι αυτή προκαλείται από τα νεύρα που ξεκινούν από τον εγκέφαλο και διασπείρονται σε κάθε μόριο του σώματος.

(..) ή δήλον ότι νεύρων καταπεμπομένων εξ εγκεφάλου και διασπειρομένων εις παν μόριον του σώματος η της αφής αίσθησις προσγίνεται (..) το νεύρον εγκέφαλος αστίν, και γαρ μοίρα τις εστίν εγκεφάλου δια παντός εαυτού το ψυχικόν έχον πνεύμα, δια τοι τούτο, ένθα αν νεύρον αισθητικόν εμφύηται εκείνο το μέρος αισθήσεως υπ αυτού μεταλαμβάνει και γίνεται αισθητικόν.

Ολόκληρο το σώμα είναι αισθητήριο της αφής, περισσότερο όμως το εσωτερικό μέρος των χεριών και κυρίως τα άκρα των δακτύλων, τα οποία και χαρακτηρίζει ως κριτές της αφής:

(..) και παν μεν το σώμα της αφής εστί αισθητήριον, ως και προσθέν είρηται, μάλιστα δε των χειρών τα έσωθεν, και τούτων έτι μάλλονξ τα άκρα των δακτύλων ταύτα γαρ ώσπερ γνώμονας ακριβείς της αφής έχομεν [25].

Σε ότι αφορά την αίσθηση της **γεύσης**, ο Νεμέσιος καταγράφει ως όργανα της την γλώσσα και τον ουρανίσκο του στόματος, όπου τα πλατιά νεύρα που βρίσκονται εκεί και ξεκινούν από τον εγκέφαλο, προκαλούν την αντίληψη της γεύσεως, κάνοντας διάκριση μάλιστα και στις διάφορες γευστικές ποιότητες:

(..) έστιν δε η γεύσις των χυμών αντιληπτική, όργανα δε αυτής η γλώσσα και ταύτης μάλλον το άκρον, έτι τε συν τούτοις η υπερώα, ειν οισ εστί τα εξ εγκεφάλου φερόμενα νεύρα πεπλατυσμένα και απαγγέλλοντα την γενομένην αντίληψιν προς το ηγεμονικόν. Των δε χυμών αι γευστικάί καλούμεναι ποότητες εισίν αυταί, γλυκύτης, οξύτης, δριμύτης, στρυφνότης, αυστηρότης, πικρότης, αλμυρότης, λιπαρότης. Τούτων γαρ εστί η γεύσις διαγνωστική [26].

Για την λειτουργία της **ακοής** ο Νεμέσιος αναφέρει ως όργανα της τα μαλακά νεύρα, τα οποία και σ' αυτήν την περίπτωση ξεκινούν από τον εγκέφαλο καθώς και τα αυτιά, τα οποία αποτελούνται από χόνδρους και μέσω αυτών γίνεται η αντίληψη των θορύβων:

(...) η δε ακοή των φωνών και των ψόφων εστί αισθητική. Όργανα δε και ταύτης τα νεύρα τα εξ εγκεφάλου τα μαλακά και των ώτων η κατασκευή, μάλιστα δε αυτών το χονδρώδες γένος [27].

Τέλος για την **όσφρηση** ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι γίνεται μέσω της μύτης και καθοδηγείται από τις μπροστινές κοιλίες του εγκεφάλου, οι οποίες από τη φύση τους είναι «ατμοειδείς», ώστε να μπορούν με ευκολία να αντιλαμβάνονται τους ατμούς. Σε αντίθεση

όμως με τις άλλες αισθητηριακές λειτουργίες στην όσφρηση δεν υπάρχει νεύρο αντιληπτικό που ξεκινά από τον εγκέφαλο, κάνοντας παράλληλα διάκριση και στα διάφορα είδη των οσμών.

(...) η δε όσφρησις γίνεται μεν δια των ρινών, περαίνεται δε εις τα πέρατα των προσθίων κοιλιών του εγκεφάλου, αυταί γαρ ατμωδέσται την φύσιν ούσαι των ατμών ραδίως αντιλαμβάνονται (..) ου μην ώσπερ τοις άλλοις αισθητηρίοις νεύρον αισθητικόν κατέπεμψεν ο εγκέφαλος, ούτω και τη οσφρήσει, αλλά τοις πέρασιν εαυτού των νεύρων αναπληροί την χρείαν και την των ατμών ανάδοσιν δέχεται [28].

Φωνητική λειτουργία (Περί του ενδιαθέτου και προφορικού λόγου):

Ξεχωριστό κεφάλαιο ο Νεμέσιος αφιερώνει και στην φωνητική λειτουργία, τα όργανα που την αποτελούν καθώς και τον τρόπο με τον οποίο παράγεται η ομιλία.

Συγκεκριμένα αναφέρει τα όργανα που συντελούν στην παραγωγή φωνής, όπως για παράδειγμα οι μύες που βρίσκονται πίσω από τα μεσαία πλευρά, ο θώρακας, ο πνεύμονας και η τραχεία αρτηρία, ο λάρυγγας, τα παλινδρομούντα νεύρα και η γλώσσα.

(...) Όργανα δε της φωνής πολλά, οι τε γαρ εν τοις μεσοπλεύροις έσωθεν μύες και ο θώραξ και ο πνεύμων η τε ταχεία αρτηρία και ο λάρυγξ και τούτων μάλιστα το χονδρώδες και τα παλινδρομούντα νεύρα και η γλωττίς και πάντες οι κινούντες ταύτα τα μόρια μύες της εκφωνήσεως εισίν όργανα, της δε διαλέκτου το στόμα.

Μέσω της γλώσσας και της σταφύλλου του στόματος παράγεται ο λόγος, ο ουρανίσκος λειτουργεί σαν ηχείο, ενώ τα δόντια και το άνοιγμα του στόματος σαν λύρα. Η μουσική αυτή συμφωνία συμπληρώνεται με την πολύ σημαντική λειτουργία της μύτης, η οποία χαρίζει ποιότητα στη φωνή.

(...) της μεν γλώσσης και του γαργαρώνος πλήκτρου λόγον επεχόντων, της δε υπερώας, ηχείου, των δε οδόντων και της ποιός του στόματος διανοίξεως, ως εν λύρα την των χορδών αναπληρούντων χρείαν, συντελούσης τι και της ρινός προς ευφωνίαν ήτοι κακοφωνίαν, ως δήλον εκ των οδόντων [29].

Γενετήσια διαδικασία (Περί του γενετικού ή σπερματικού):

Ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν τα ίδια γεννητικά μόρια, με την διαφορά ότι στις γυναίκες είναι εσωτερικά τοποθετημένα.

(...) και οι γυναίκες δε πάντα τα αυτά τοις ανδράσιν έχουσιν μόρια, αλλ' ένδον και ουκ έξω.

(..) ου μην τελείαν γονήν ως την του ανδρός, αλλ έτι άπεπτον και υγροτέραν, τοιαύτην δε ούσα της γυναικός η γονή τροφή γίνεται της του ανδρός.

Την άποψη αυτή του Νεμεσίου, υποστηρίζει έπειτα από τρεις αιώνες και ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.) στην ανατομικοφυσιολογική του πραγματεία με τίτλο «De Corporis Humani Fabrica», η οποία εκδόθηκε από τον G. Greenhill στα 1842 μ.Χ. [30].

Ο Νεμέσιος θεωρεί ότι όργανα της σπερματικής δύναμης είναι οι φλέβες και οι αρτηρίες, μέσω των οποίων δημιουργείται το πρώτο σπερματικό υγρό, προερχόμενο από το αίμα.

(...) Όργανα δε της σπερματικής δυνάμεως πρώτον μεν αι φλέβες και αι αρτηρίαί, εν ταύταις γαρ το θορώδες πρώτον υγρόν τίκτεται μεταβληθέντος του αίματος.

Μέσω των αρτηριών και των φλεβών γίνεται η μεταφορά του σπερματικού υγρού, η οποία ξεκινά από το κεφάλι και καταλήγει στο κισσοειδές και ελικοειδές πλέγμα του όσχεου, όπου αποθηκεύεται στα δίδυμα και μέσω αυτών εκχύνεται το σπέρμα, μέσω του κισσοειδούς όρχεος.

(...) Εκπέσσουσι μεν ουν αι αρτηρίαί και αι φλέβες το αίμα εις το θορώδες υγρόν, ίνα τρέφωνται, το δε περιττεύον της τροφής αυτών γίνεται γονή.

Αναφέρεται γαρ πρώτον μεν δια περιόδου πολλής εις την κεφαλήν, πάλιν δε από της κεφαλής καταφέρεται δια δύο φλεβών και δύο αρτηριών [31].

Ο κύκλος της τροφής και της πέψης (Περί του Θρεπτικού):

Τα όργανα μέσω των οποίων λειτουργεί η διαδικασία της θρέψης, σύμφωνα με τη Φυσιολογία του Νεμεσίου, είναι τα ακόλουθα: το στόμα, το στομάχι, η κοιλιά, το συκώτι, οι φλέβες, τα έντερα, οι δύο χολές και τα νεφρά.

(..) Όργανα δε του θρεπτικού το τε στόμα και ο στόμαχος και η γαστήρ και το ήπαρ αιτε φλέβες πάσαι τα τε έντερα και αι χολαί αμφότεροι και οι νεφροί.

Κάνει επίσης σαφή αναφορά και στις απεκκρίσεις του ανθρωπίνου σώματος, λέγοντας ότι αυτές γίνονται με το στομάχι, τα ούρα, με τον εμετό, με τον ιδρώτα, με το στόμα, τη μύτη, με τα αυτιά, με τα μάτια, με την εκπνοή και τους πόρους του σώματος που δεν είναι ορατοί. Επιπλέον ο Νεμέσιος στο σημείο αυτό διευκρινίζει ότι υπάρχουν κατά κύριο λόγο ορατές απεκκρίσεις όπως αυτές για παράδειγμα που γίνονται από τα αυτιά, δηλ. το κερι το οποίο μάλιστα αποκαλεί «κυψέλην», και από τα μάτια, τις οποίες αποκαλεί «δάκρυα και λήμαι», εννοώντας τα δάκρυα και τις τσίμπλες:

(...) έκαστον γαρ των μορίων του ζώου φυσικώς έλκει προς εαυτό την οικείαν τροφήν και ελκύσαν κατέχει και κατασχόν εις εαυτό μεταβάλλει και ούτω το περιττόν εξωθει

(..) εκκρίνεται δε τα περιττά διά γαστρός, δι ούρων, δι ιδρώτων, δια στόματος, διά ρινών, δι ώτων, δι οφθαλμών, διά της εκπνοής και διά των αδήλων πόρων του σώματος

Στη συνέχεια ο Νεμέσιος Εμέσης προχωρά στην αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας της πέψεως: μέσω του στόματος και με τη βοήθεια της γλώσσας και των δοντιών κόβεται η τροφή σε λεπτά κομμάτια, για να την δεχθεί το στομάχι. Με τη γλώσσα γίνεται το μάσημα και η κατεργασία της τροφής, η οποία στη συνέχεια στέλνεται στην κοιλιά, μέσω του στομαχιού, το οποίο πέραν από αισθητήριο της πείνας λειτουργεί και ως δίοδος των τροφών.

(...) Το γαρ στόμα, πρώτον προκατασκευάζει τη γαστρί την τροφήν εις λεπτά κατατέμνον αυτήν δια των οδόντων και της γλώττης.

Μεγίστην γαρ και η γλώττα, χρείαν παρέχεται τη διαμασήσει συνάγουσα την τροφήν και τοις οδούσι υποβάλλουσα, καθάπερ αι αλετριδες δια της χειρός τον σύτον ταις μύλαις, τροπον γαρ τινά και η γλώττα χειρ εστί της διαμασήσεως. Ούτω δε κατεργασθείσα η τροφή παραπέμπεται τη κοιλία διά του στομάχου, ο γαρ στόμαχος ου μόνον αισθητήριον εστί της ενδείας αλλά και δίοδος των σιτίων.

Στην κοιλιά γίνεται η διαλογή των τροφών και αφού μόνον τα θρεπτικά μέρη τους μετατραπούν σε χυμό διοχετεύονται από τις φλέβες στο συκώτι. Το συκώτι μόλις δεχθεί από την κοιλιά το χυμό προχωρά στη πέψη του, μετατρέποντας το χυμό σε αίμα.

(..) Η δε κοιλία παραλαβούσα χωρίζει το χρηστόν και το τρόφιμον από τους λιθώδους και ξυλώδους και ατρόφου, και το μεν χρηστόν εις χυμούς μεταβαλούσα αναπέμπει τω ήπατι δια των φλεβών των ελκουσών από αυτής και διοχετευουσών εις το ήπαρ.

Το γαρ ήπαρ δεξάμενον εκ της κοιλίας τον χυμόν συμπέσσει τε και εξομοιοί εαυτώ, ομοιοτάτην δε έχον την σάρκα τω αίματι, εικότως εις αίμα μεταβάλλει τον χυμόν.

Επιπλέον ο Νεμέσιος, έχοντας επηρεασθεί από αντίστοιχες θεωρίες του Γαληνού, υποστηρίζει πως ο καθαρισμός του αίματος γίνεται μέσω της σπλήνας, τη χοληδόχου κύστεως και των νεφρών [32].

(...) το δε αίμα καθαίρεται δια τε του σπληνός και της χοληδόχου κύστεως και των νεφρών.

Η **σπλήνα** έλκει το πηκτό και το κάνει κατάλληλη τροφή, η **χοληδόχος κύστη** το δριμύ που έχει μείνει στους χυμούς από την τροφή, τα **νεφρά** το υδατώδες μαζί με το δριμύ που έχει παραμείνει και αφού έχει γίνει το υπόλοιπο αίμα καθαρό και κατάλληλο για τροφή, διανέμεται σε όλα τα άλλα μόρια του σώματος με τις φλέβες, οι οποίες εξαπλώνονται σε όλα τα όργανα του σώματος. Με τον τρόπο αυτό το καθένα από τα μέρη του σώματος έλκει το αίμα, το κρατάει και το μεταβάλλει στην ιδιαίτερη φύση του, δίνοντας το περιττό στα γειτονικά του μόρια, αφού έχει γίνει τροφή κατάλληλη γι' αυτά. Έτσι όλα τα μέρη του σώματος τρέφονται από το αίμα και μέσω αυτού αυξάνονται και διατηρούνται.

(...) του μεν σπληνός το τρυγώδες έλκοντος και τροφήν οικείαν ποιουμένου, της δε χοληδόχου κύστεως το δριμύ το εναπομείναν τοις χυμοίς εκ της τροφής, των δε νεφρών το ορώδες μετά του περιλειπομένου δριμέος, ως καθαρόν λοιπόν και χρήστόν το αίμα γενόμενον εις τροφήν διανέμεσθαι τοις άλλοις πάσι μορίοις του σώματος διά των κατασπειρομένων εις αυτά φλεβών.

Και ούτως έκαστον των μορίων έλκον το αίμα και κατέχον και μεταβάλλον εις την ίδιαν φύσιν το περιττόν παραπέμπει τοις γεινιώσι μορίοις τροφήν επιτήδειον εκείνοις γενόμενον, και τούτον τον τρόπον πάντα τα μόρια εξ αίματος τρέφεται και αύξει και διαμένει χορηγούντος αυτό του ήπατος [33].

Επιπλέον ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι η σπλήνα βοηθάει στην πέψη. Την χαρακτηρίζει ως μόριο πορώδες και δύσκαμπτο, που εκκρίνει το μαύρο χυμό που περισσεύει προς την κοιλιά με αποτέλεσμα να την κάνει να συστέλλεται και να την δυναμώνει, ενεργοποιώντας την για την πέψη. Επίσης αναφέρει ότι μέσω αυτής καθαρίζεται και το συκώτι [34].

Από τη μελέτη του έργου του Νεμεσίου Εμέσης, διαπιστώνουμε ότι περιέχονται σ' αυτό πρωτότυπα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας, όπως η χαρτογράφηση του ανθρώπινου εγκεφάλου (brain mapping) [35], η φυσιολογία και η κάθαρση του αίματος [36], στοιχεία που τεκμηριώνουν την πρωτοτυπία αλλά και το υψηλό επίπεδο της Βυζαντινής Ιατρικής.

Ο Νεμέσιος πρώτος παρουσίασε το μοντέλο των εγκεφαλικών εντοπίσεων, αποδίδοντας συγκεκριμένες λειτουργίες στα διάφορα εγκεφαλικά τμήματα, πραγματοποιώντας την πρώτη χαρτογράφηση του ανθρώπινου εγκεφάλου. Έντονα επηρεασμένος από τις θεωρίες του Ιπποκράτη και του Γαληνού προσέθεσε πρωτότυπα στοιχεία που αφορούν την φυσιολογία και την κάθαρση του αίματος καθώς και τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το ήπαρ στην παραγωγή του.

Το έργο του Νεμεσίου αποτελεί το πρώτο δοκίμιο χριστιανικής ανθρωπολογίας επηρεάζοντας έντονα μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς οι οποίοι και

συνέγραψαν πραγματείες με τον ίδιο ή πανομοιότυπο τίτλο, όπως για παράδειγμα ο Μελέτιος Ιατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.), ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Λέων ο Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.) **[37]**.

Γρηγόριος Νύσσης (4^{ος} αι. μ.Χ.):

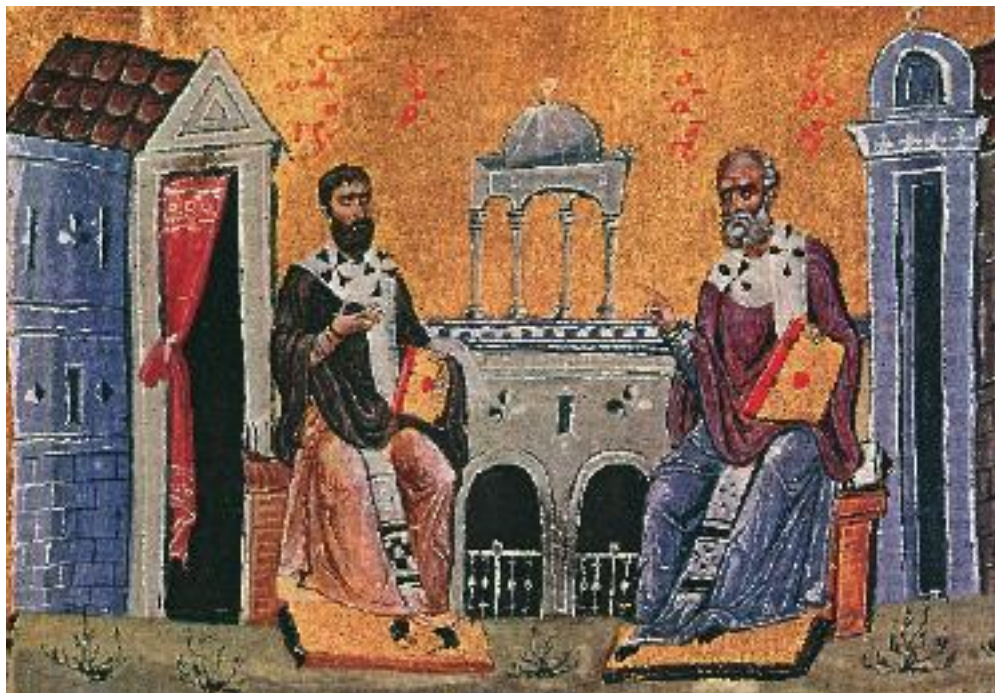
Το έργο του Γρηγορίου Νύσσης το οποίο θα αναλυθεί στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής, το οποίο και περιλαμβάνει πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας, είναι το «*Περί κατασκευής ανθρώπου (De Opificio Hominis)*», το οποίο εντάσσεται στην σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του J.P. Migne [38].

Το συγκεκριμένο έργο εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με το έργο «Περί Φύσεως Ανθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης, το οποίο φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά ο Γρηγόριος Νύσσης [39].

Σημαντικά στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας περιέχονται στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου του, με τίτλο «*Θεωρία τις ιατρικωτέρα περί της του σώματος ημών κατασκευής δι ολίγων*», όπου κάνει μια σύνοψη θα μπορούσαμε να πούμε των γνώσεων της εποχής του για την ανατομική κατασκευή και τη λειτουργία των ζωτικών οργάνων του ανθρώπου. Στο έργο του αυτό ο Γρηγόριος Νύσσης, ακολουθώντας το παράδειγμα του αδελφού του Μεγάλου Βασιλείου, τονίζει τη σημασία της διεξαγωγής ελεύθερων ανατομικών ερευνών για την κατανόηση της φυσιολογίας του ανθρώπινου οργανισμού, λέγοντας ότι οι επιστήμονες διδάχθηκαν μέσω της ανατομίας ποια θέση κατέχει μέσα μας το κάθε όργανο ενώ άλλοι ασχολήθηκαν για ποιόν σκοπό έγιναν τα μέρη του σώματος :

(...) Ων οι μιν όπως έχει θέσεως τα καθ' έκαστον των εν ημίν, δια της ανατομής εδιδάχθησαν. Οι δε και προς ότι γέγονε πάντα τα του σώματος μέρη κατενόησαν τε και διηγήσαντο, ως αρκούσαν εντεύθεν της ανθρώπινης κατασκευής την γνώσιν τοις φιλοπόνοις γενέσθαι [40].

Στη συνέχεια ακολουθώντας και το παράδειγμα των άλλων συγγραφέων της εποχής του, υποστηρίζει ότι τρία μέρη είναι υπεύθυνα για την διατήρηση της ανθρώπινης ζωής, ο εγκέφαλος, η καρδιά και το ήπαρ.

Εικ. 44: Ο Άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. Μικρογραφία χειρογράφου του Αγίου Όρους 11^{ου} αι. μ.Χ.

(...) όσα μεν ουν εν ημίν τοιαύτα εστίν ων άνευ συστήναι την ανθρωπίνην ζωήν ουκ ενδέχεται εν τρισί μορίοις κατενοήσαμεν, εν εγκεφάλω και καρδιά και ήπατι [41].

Πέραν όμως αυτών των βασικών οργάνων ο Γρηγόριος Νύσσης υποστηρίζει ότι υπάρχουν και ορισμένα άλλα, όπως η κοιλιά και ο πνεύμονας, που είναι κοινά σε όλους τους ανθρώπους και προσφέρουν τα κατάλληλα «εφόδια» για την διατήρηση της ανθρώπινης ζωής. Ο μεν πνεύμονας αναρριπίζοντας την εγκάρδια φωτιά και η καρδιά εισάγοντας την τροφή στα σπλάγχνα.

(...) Έστι δε και άλλα τινά παρά ταύτα α προς διαμονήν κοινά τοις πάσιν υπόκειται, τας καταλλήλους προσθήκας δι αυτών επεισάγοντα, ως κοιλία και πνεύμων, ο μεν τω πνεύματι το εγκάρδιον αναρριπίζων, η δε τοις σπλάγχνοις την τροφήν εισοικίζουσα [42].

Ακόμη συμμετέχοντας στην σχετική συζήτηση που επικρατούσε τον 4^ο αι. μ.Χ. ανάμεσα στους συγγραφείς σχετικά με το που είναι η έδρα του νού, αναφέρει ότι άλλοι υποστηρίζουν ότι η έδρα του νου είναι η καρδιά και άλλοι ότι το κατοικητήριο του νου είναι ο εγκέφαλος.

(...) Σιγάτω τοίνυν πάσα στοχαστική ματαιολογία των μορίοις τισί σωματικοίς την νοητήν εναποκλειόντων ενέργειαν, ων οι μεν εν καρδιά το ηγεμονικόν είναι τίθενται, οι δε τω εγκεφάλω τον νουν ενδιδαιτάσθαι φασιν επιπολαίοις τισί πιθανότησι τας τοιαύτας επινοίας κρατούντες. Οι μεν γαρ τη καρδιά προστιθείς την ηγεμονίαν, την κατά τόπον αυτής θέσιν ποιείται του λόγου τεκμήριον, διά το δοκείν πως την μέσσην του παντός σώματος επέχειν χώραν αυτήν, ως της προαιρετικής κινήσεως ευκόλως εκ του μέσου προς άπαν μεριζομένης σώμα και ούτως εις ενεργείαν προιούσης.

Οι δε τον εγκέφαλον αφιερούντες τω λογισμώ, ώσπερ ακρόπολιν τινά του παντός σώματος την κεφαλήν δεδομήσθαι παρά της φύσεως λέγουσιν.

Ο ανθρώπινος νους, λαμβάνει λαμβάνει πληροφορίες και εξωτερικά ερθίσματα μέσω των αισθήσεων, ενώ από τη λειτουργία τους εξαρτάται η αντίληψη των εξωτερικών πραγμάτων. Μέσω του νου, ο άνθρωπος ενεργεί και κινεί όλα τα όργανα του σώματος. Ο Καππαδόκης Ιεράρχης υποστηρίζει ότι ο νους εφάπτεται με κάθε μέλος του σώματος λέγοντας, «τον δε νουν ομοτίμως εκάστω των μορίων, κατά τον άφραστον της ανακράσεως λόγον εφάπτεσθαι νομιστέον».

Ένα ζήτημα το οποίο τον απασχολεί όπως προαναφέραμε, είναι οι δυο θεωρίες που διατυπώνονταν για το που είναι η έδρα της ψυχής, στην καρδιά ή στον εγκέφαλο. Αναφέρει λοιπόν στο ΙΒ΄ Κεφάλαιο του έργου του, ότι όσοι τοποθετούν την ψυχή στην καρδιά του ανθρώπου, το υποστηρίζουν αυτό διότι η τάση του ανθρώπου για λύπη ή θυμό προκαλείται από αυτήν

(...) πηγην τινά του κατά το σώμα πυρώδους την καρδιαν είναι, προς τα θυμώδεις ορμάς συγκινουμένην.

Θεωρεί την καρδιά ως υπεύθυνη για την δημιουργία και την διατήρηση της θερμότητος του οργανισμού, άποψη την οποία υποστηρίζουν άπαντες οι Βυζαντινοί συγγραφείς που συνέγραψαν έργα ιατρικής φυσιολογίας:

(...) Και επειδή πηγάζει εν τω μορίω της καρδιάς η θερμότης ομολογείται. Δια τούτω τω ευκινήτω της θερμότητος την του νου κίνησιν ανακεκράσθαι λέγων, δοχείον της νοεράς φύσεως την καρδίαν είναι φησίν, εν η το θερμόν περιείληπται.

Αναφέρει επίσης και την άποψη που υποστηρίζουν πολλοί μελετητές, ότι δηλαδή ο νους κατοικεί στον εγκέφαλο, δίνοντας το παράδειγμα ότι όταν υπάρξει βλάβη στις μήνιγγες του εγκεφάλου, πιθανότατα από ένα εγκεφαλικό επεισόδιο, τότε αποσταθεροποιείται και ο λογισμός του ανθρώπου:

(...) Οι δε τον εγκέφαλον αφιερούντες τω λογισμώ, ώσπερ ακρόπολιν τινά του παντός σώματος την κεφαλήν δεδομήσθαι παρά της φύσεως λέγουσιν. Ενοικείν δε ταύτην καθάπερ τινά βασιλέα τον νουν, οίον τισίν αγγελιαφόροις ή υπασπισταί, τοις αισθητηρίοις εν κύκλω δορυφορούμενον. Σημείον δε και ούτοι της τοιαύτης υπονοίας ποιούνται, το παράγεσθαι του καθεστώτος τον λογισμόν των κεκακωμένων τας μήνιγγας και το εν αγνοία του πρέποντος γίνεσθαι τους εν μέθη καρηβαρήσαντας.

Αναφέρει ακόμη ότι αν ο υμένας γύρω από τον εγκέφαλο, πάθει κάποια βλάβη ή τραυματισμό ή ρήγμα αμέσως επέρχεται ο θάνατος, διότι η ανθρώπινη φύση δεν αντέχει καθόλου αυτόν τον τραυματισμό, με αποτέλεσμα όπως συμβαίνει στην περίπτωση καταστροφής των θεμελίων ενός οικοδομήματος, καταρρέει ολόκληρο το οικοδόμημα. Έτσι καταλαβαίνουμε ότι αυτό το όργανο αποτελεί και την βασική αιτία της ζωής.

(...) Ει γαρ τινά τρώσιν ή ρήξιν ο περί αυτόν υμήν πάθοι, ευθύς επηκολούθησε τω πάθει ο θάνατος, ουδέ προς το ακαρές της φύσεως αντισχούσης τη τρώσει, ώσπερ θεμελίου τινός υποσπασθέντος όλον το οικοδόμημα συγκατεσείσθη τω μέρει, ου τοίνυν παθόντος πρόδηλος εστίν η του παντός ζώου διαφθορά, τούτο κυρίως αν της ζωής την αιτίαν έχει ομολογίτο.

Τονίζει ότι η ρίζα των πάντων και η αρχή των κινήσεων όλων των ανθρώπινων μορίων είναι ο νευρώδης υμένας του εγκεφάλου, διότι σε αυτόν υπάρχει η κινητική ενέργεια.

(...) Ρίζα δε πάντων απεδείχθη και αρχή των κατά τα νεύρα κινήσεων, ο τον εγκέφαλον περιέχων νευρώδης υμήν. Ουκέτι ουν ηγούμεθα δειν πολυπραγμονείν περί τι των ζωτικών μορίων το τοιοῦτον ἐστίν, εν τούτω δειχθήσης της κινητικής ενέργειας [43].

Ιδιαίτερα όμως σημαντική παρατήρηση στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης είναι η **μηχανιστική αντίληψη για τη λειτουργία των οργάνων του ανθρώπινου σώματος** όπως για παράδειγμα η καρδιά [44].

Ανάλογες θεωρίες διατυπώθηκαν τον 17^ο αι. μ.Χ. από τον Ιταλό αστρονόμο Galileo Galilei και τον Άγγλο Φυσιολόγο William Harvey. Τον 17^ο αι. μ.Χ. επικρατεί ευρέως η άποψη ότι ο ανθρώπινος οργανισμός είναι μια πολυσύνθετη μηχανή που αποτελείται από πολλές μικρότερες μηχανές οι οποίες συνεργάζονται και λειτουργούν με βάση τη λογική και τους μαθηματικούς νόμους [45].

Ψήγματα όμως αυτών των θεωριών προαναφέρει ο Γρηγόριος Νύσσης στο έργο του «Περί κατασκευής Ανθρώπου», παρομοιάζοντας την **λειτουργία της καρδιάς** με την φύσα των σιδηρουργών:

(...) Κατά το μέσον η καρδιά ενειλημμέν, κατά μίμησιν της του αεικινήτου πυρός ενεργείας αδιαλείπτως και αυτή κινουμένη, οίον τι ποιούσιν εν τοις χαλκείοις αι φύσαι, έλκει τε προς εαυτήν εκ του παρακειμένου πνεύμονος πληρούσα την διαστολή τας κοιλότητας και το πυρώδες εαυτής εκριπίζουσα ταις εχομέναις αρτηρίαις εμπνεί. Και τούτο ποιούσα ου διαλείπει, το μεν έξωθεν δια της διαστολής εις τας ιδίας κοιλότητας έλκουσα, το δε παρ εαυτής δια της συμπτώσεως ταις αρτηρίαις εισκρίνουσα.

Υποστηρίζει επίσης ότι η κίνηση ρυθμίζεται με εθέλουσια διάθεση μέσω των νεύρων λέγοντας χαρακτηριστικά ότι (...) τω προαιρετικώ πνεύματι δια των νεύρων διηκόντι, την προς τας κινήσεις ορμήν τε και δύναμιν ενθείσα τω σώματι (...) η των χειρών υπηρεγία ... αι του αυχένος περιστροφαί και της κεφαλής επικλίσεις τε και ανανεύσεις και η των βλεφάρων διαστολή και των λοιπών άρθρων αι κινήσεις εν νεύροις μεν πισίν ανασπωμένοις ή χαλωμένοις, καθάπερ εκ μηχανής τινός ενεργούνται. Και σε αυτήν την

περίπτωση κάνει λόγο για μηχανιστική κίνηση των διαφόρων οργάνων του ανθρωπίνου σώματος ενώ στη συνέχεια θεωρεί την καρδιά ως την πηγή της ζωτικής δύναμης, διότι αυτή παράγει την ζωτική θερμότητα και στην συνέχεια την διαχέει σε ολόκληρο το σώμα:

(..) Επειδή και των παυσαμένων του ζην κατασβεσθείσης της εγκειμένης τη φύσει θερμότητος, το νεκρωθέν καταψύχεται, δια τούτο και εν τω θερμώ την ζωτικήν αιτίαν κατενοήσαμεν. Της δε τοιαύτης δυνάμεως οίον πηγήν τινά και αρχήν την καρδίαν κατενοήσαμεν, αφ ης αυλοειδής πόροι πολυσχιδώς άλλος εξ άλλου διαφυόμενοι, παντί τω σώματι το πυρώδες και θερμόν διαχέουσι πνεύμα.

Υποστηρίζει επίσης ότι **το ήπαρ είναι η πηγή του αίματος** και στη συνέχεια διαρέεται σε ολόκληρο το ανθρώπινο σώμα. Στο ήπαρ ο Δημιουργός ανέθεσε τη χορηγία του αίματος στα ζωτικά όργανα δια της τροφής, διότι το εισαγόμενο υλικό ετοιμάζει τις «πηγές» του αίματος να ρέουν δια του ήπατος, όπως ακριβώς συμβαίνει με το χιόνι που πέφτει στην κορυφή ενός υψηλού όρους, ενώ στη συνέχεια με την υγρασία του χιονιού αυξάνεται το νερό στις υπώρειες πηγές του όρους:

(..) τη μεν γαρ πηγή του αίματος η τις το ήπαρ εστι την δια της τροφής χορηγίαν υπέθηκε. Το γαρ επεισαγόμενον αι δια ταύτης τας του αίματος πηγάς βρύειν δια του ήπατος παρασκευάζει, καθάπερ η επί του όρους χιών δια της οικείας ικμάδος τας κατά την υπώρειαν αύξει πηγάς, δια του βάθους το οικείον υγρόν επί τας κάτω φλέβας συνθλίβουσα.

(..) οι του αίματος οχετοί, καθάπερ εκ πηγής τινός του ήπατος αφορμηθέντες τω θερμώ πνεύματι πανταχί κατά το σώμα συμπαροδεύουσιν.

Αναφέρει ότι οι **αρτηρίες** του αίματος ξεκινούν από το ήπαρ, προχωρούν σε ολόκληρο το σώμα μαζί με το «θερμόν πνεύμα» έτσι ώστε να μην απομονωθεί το ένα μέρος από το άλλο, προκαλώντας «πάθος»

(...) διά τούτο οι του αίματος οχετοί, καθάπερ εκ πηγής τινός του ήπατος αφορμηθέντες τω θερμώ πνεύματι πανταχί κατά το σώμα συμπαροδεύουσιν, ως αν μη μονωθέν του ετέρου το έτερον, διαφθείρη την φύσιν πάθος γενόμενον [46].

Επιπλέον ο Γρηγόριος Νύσσης αναφέρει ότι επειδή και το ήπαρ χρειάζεται θερμότητα για την εξαιμάτωση των υγρών, εξαιτίας του ότι αυτό είναι απομακρυσμένο από την καρδιά, μεταδίδει σ' αυτό τη θερμαντική ουσία ένας νευρώδης πόρος, την οποία οι ειδικοί αποκαλούν **αρτηρία**. Αυτή δέχεται το «έμπυρο πνεύμα» το οποίο και μεταδίδει κοντά στο ήπαρ, και αφού ζεστάνει με την θερμότητα του την «υγρασία», εναποθέτει στο υγρό κάτι από τη συγγένεια του πυρός, κοκκινίζοντας το είδος του αίματος με το πυρώδες χρώμα.

(...)Επει δε και τω ήπατι μάλιστα της του θερμού συνεργίας ην χρεία προς την των υγρών εξαιμάτωσιν, αφέστηκε δε τούτω της καρδίας κατά την θέσιν ως αν μη τι της οικονομίας εν τη αποσπάσει της θερμαντικής ουσίας παραβλαβείη, πόρος νευρώδης (αρτηρία δε τούτο παρά των ταύτα σοφών ονομάζεται), αναδεξάμενος της καρδίας το έμπυρον πνεύμα, φέρει παρά το ήπαρ, αυτού που παρά την είσοδον των υγρών συνεστομώμενος και αναζέσας δια της θερμότητος την υγρασίαν, εναποτίθεται τι τω υγρώ της του πυρός συγγενείας τη πυροειδή χροά το του αίματος είδος καταφοινίξας [47].

Σημειώνει τη σχέση της Φυσιολογίας με την Ανατομία, υποστηρίζοντας τη σημασία των ανατομικών ερευνών για την ακριβή γνώση της φυσιολογίας και γενικότερα της λειτουργίας του ανθρωπίνου σώματος καθώς και των επί μέρους οργάνων του ανθρώπινου οργανισμού.

(...)ων οι μεν όπως έχει θέσεως τα καθέκαστον των εν ημίν δια της ανατομής εδιδάχθησαν. Οι δε και προς ότι έγινε πάντα τα του σώματος μόρια κατενοήσαν τε και διηγήσαντο, ως αρκούσαν εντεύθεν της ανθρώπινης κατασκευής την γνώσιν τοις φιλοπόνοις γενέσθαι.

Τέλος υπογραμμίζει συναφή **λειτουργία του πνεύμονα** με την καρδιά, λέγοντας ότι «η ιατρική εν ταις ανατομικαίς εγχειρήσεσιν εξεύερεν οχετούς πνεύματος, υδραγωγίας αίματος, οίκησιν εστίας του θερμού επί της καρδίας, κίνησιν διαρκήν του περικαρδίου πνεύματος [48].

Θεωρεί ότι η **αναπνοή** δεν σταματά ποτέ, ούτε και κατά την διάρκεια του ύπνου:
(...) Πολλάκις γαρ ο μεν νους άσυχολος εστί προς ετέρους η και παντάπασιν ηρεμεί λυθέντος εν τω ύπνω του σώματος, η δε αναπνοή του αέρος ου διαλείπει, μηδ οτιούν συνεργούσης εις τούτο της προαιρέσεως.

Αναφερόμενος στη φυσιολογία του πνεύμονα, λέει ότι ως προς τη σύσταση του είναι αραιός και πολύπορος και έχει όλες τις κοιλότητες του ανοικτές προς τον πυθμένα της αρτηρίας, οπότε όταν συστέλλεται προωθεί τον αέρα που απομένει στα κοιλώματα με συμπίεση, ενώ όταν υποχωρεί προσελκύει με την διάσταση στο κενό τον αέρα διά της έλξεως.

(...) Αραιός γαρ τις ων και πολύπορος και πάσας τα εν αυτώ κοιλότητας προς τον πυθμένα της αρτηρίας ανεστομωμένας έχων, συστελλόμενος μεν και συμπίπτων το εναπολειφθέν τοις κοίλοις πνεύμα κατ ανάγκην εκπιέζων προίεται, υποχωρών δε και ανοιγόμενος, επισπάται τη διαστάσει προς το κενούμενον δια της ολκής τον αέρα.

Υποστηρίζει ότι επειδή η καρδιά περιβάλλεται από τον πνεύμονα και κατά το οπίσθιο μέρος της είναι σύμφυτη με αυτόν εξασφαλίζει στον πνεύμονα την προσέλκυση και την εισπνοή του αέρα, κινώντας τον πνεύμονα με τις διαστολές και τις συστολές της.

(...) Οίμαι γαρ επειδή περιείληπται τω πνεύμονι η καρδιά και προσπέφυκεν αυτώ κατά το οπίσθιον εαυτής μέρος, ταις ιδίαις διαστολαίς και συμπτώσεσι συγκινούσα το σπλάγχχνον, την του αέρος ολκήν τε και εμπνοήν εκμηχανάσθαι τω πνεύμονι.

Ο Γρηγόριος Νύσσης κάνοντας χρήση και της σχετικής επιχειρηματολογίας της εποχής του, πιθανότατα αναφέρεται στο Νεμέσιο Εμέσης, για τη **λειτουργία της καρδιάς**, αναφέρει ότι αυτή είναι το σημαντικότερο ζωτικό όργανο του ανθρώπου, διότι με

το «θερμό της πνεύμα», ζωπυρώνει όλα τα υπόλοιπα μέρη του σώματος. Για το λόγο αυτό ο Πλάστης την έκαμε να είναι από παντού ενεργή με δραστική δύναμη, ώστε να μην μείνει κανένα μέρος της άπρακτο και ανωφελές για την οικονομία συνολικά του ανθρωπίνου σώματος.

(...)Επειδή γαρ το κυριώτατον των ζωτικών μορίων κατά τον αποδωθέντα λόγον η καρδιά εστίν, η τω θερμώ πνεύματι ζωπυρούσα τα καθέκαστον μέρη, πανταχόθεν αυτήν ενεργόν είναι τα δραστικώ της δυνάμεως ο πλάστης ημών εποίησεν ως αν μηδέν αυτής μέρος άπρακτον τε και ανόητον προς την του παντός οικονομίαν καταλειφθείη [49].

Η καρδιά είναι προσκολλημένη στην εμπρόσθια πλευρά της με την άνω πλευρά της κοιλίας, με αποτέλεσμα να την κάνει να είναι ένθερμη και να κινείται σύμφωνα με τις ενέργειες της, δεν την ανεγείρει για την εισδοχή του αέρος αλλά για την υποδοχή των τροφών. Αναφέρει μάλιστα ότι οι δίοδοι του αέρα και των τροφών έχουν κατασκευασθεί η μία πλησίον της άλλης. Επεκτείνονται κατά μήκος η μια δίπλα στη άλλη χωρίς όμως να συστομώνονται μεταξύ τους, με αποτέλεσμα από την μία δίοδο να γίνεται η είσοδος του αέρα και από την άλλη η είσοδος των τροφών.

(..) Διά τούτο κατόπιν μεν υποβάσα τον πνεύμονα δια της διηνεκούς κινήσεως, καθέλκουσα τε προς εαυτήν το σπλάγχνον, ανευρύνοι προς την ολκήν του αέρος τους πόρους, ανοχλίζουσα τε πάλιν εκπνείσθαι το εναπειλημμένον παρασκευάζει. Εν δε τοις έμπροσθεν εαυτής προσφυσείσα τω χωρήματι της άνω γαστρός, ένθερμον αυτήν και προς τας ιδίας ενεργείας κινουμένην ποιεί, ουκ εις πνεύματος ολκήν ανεγείρουσα, αλλ εις υποδοχήν της καταλλήλου τροφής. Πλησίον μεν γαρ πεφύκασιν αλλήλων αι είσοδοι του πνεύματος τε και της τροφής, αντιπαρεξιούσαι δε κατά το προμήκες η ετέρα προς την ετέραν, και τω ίσω μέτρω κατά το άνω συναπαρτίζονται, ώστε και συνεστομάσθαι προς αλλήλας και ενί στόματος τους πόρους εναπολήγειν όθεν τω μεν της τροφής, τω δε του πνεύματος η είσοδος γίνεται.

Όσον αφορά τη θέση της καρδιάς, ο Γρηγόριος Νύσσης υποστηρίζει ότι είναι κατά τέτοιον τρόπο τοποθετημένη ώστε να είναι ασφαλής από εξωτερικά χτυπήματα. Είναι οχυρωμένη από κυκλικές περιοχές οστών, ενώ στο πίσω μέρος της προστατεύεται από την ράχη και τις ωμοπλάτες. Στα πλάγια, η θέση των δύο πλευρών την καθιστούν δυσπρόσβλητη, ενώ έμπροσθεν της το στέρνο και οι διπλές κλείδες την προστατεύουν από τα εξωτερικά χτυπήματα.

(...) Καθάπερ τις οίκος ασφαλής αυτή δια των στερροτάτων περιηρημόσθη ταις των οστέων εν κύκλω περιοχαίς ωχυρωμένη. Κατόπιν μεν γαρ εστίν η ράχης ταις ωμοπλάταις εκατέρωθεν ασφαλισμένη. Καθ εκάτερον δε πλάγιον η των πλευρών θέσις περιπτύσσουσα το μέσον δυσπαθές απεργάζεται. Εν δε τοις έμπροσθεν, το στέρνον και η της κλειδός συζυγία προβέβληται, ως αν πανταχόθεν αυτή το ασφαλές από των έξωθεν διοχλούντων φυλάσσοιτο [50].

Το «Περί κατασκευής ανθρώπου (*De orificio hominis*)» του Γρηγορίου Νύσσης φυλάσσεται σε πολυάριθμους χειρόγραφους κώδικες τόσο στην Ελλάδα και το εξωτερικό, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι οι ακόλουθοι: ο Κώδικας αρ. 3748, του 15^{ου} αι. μ.Χ. που φυλάσσεται στην Βιβλιοθήκη της Μονής του Αγίου Διονυσίου στο Άγιο Όρος, ο Κώδικας αρ. 739, του 18^{ου} αι. μ.Χ. που φυλάσσεται στην Βιβλιοθήκη της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιο Όρος, καθώς και στον Κανταβρίγειο (*Codex Cantabrigiensis*) και Σκοριάλειο (*Codex Scorialensis*) Κώδικα που βρίσκονται στο Cambridge και στο Escorial αντίστοιχα [51].

Στο έργο επίσης του Γρηγορίου Νύσσης υπάρχουν και πρωτότυπα στοιχεία Ψυχολογίας και Ψυχιατρικής. Δίνει έμφαση στην Ψυχοθεραπεία, την οποία και αναγνωρίζει ως επιστήμη. Η θεραπεία των νόσων εστιάζεται κατ' αυτόν στα σημεία-συμπτώματα που εμφανίζει ο ασθενής, τα οποία από ένα σημείο και μετά επαναλαμβάνονται ασυνειδήτως [52].

Βασίλειος ο Μέγας (4^{ος} αι. μ.Χ.):

Είναι μία από τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές μορφές της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Μέγας Βασίλειος, όπως άλλωστε και ο αδελφός του Γρηγόριος Νύσσης, ασχολήθηκε με την ιατρική φυσιολογία, συγγράφοντας το «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» (De Hominis Structura), το οποίο και περιέχεται στην σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του J.P. Migne [53].

Στο έργο του αυτό ο Μέγας Βασίλειος κάνει σαφή αναφορά στην έννοια των γονιδίων, σημειώνοντας την ύπαρξη κληρονομικών καταβολών στο έμβρυο, κάνοντας καταγραφή των φορέων της κληρονομικότητας ως ακολούθως:

(...) κατά την πρώτην σύστασιν την καταβληθείσαν εν τη μήτρα, κατεβλήθησαν και οι λόγοι της αυξήσεως αι μητρώαι καταβολαί συγκαταβεβλημένας έχουσι τας προς το αυξάνεσθαι επιτηδειότητας [54].

Τονίζει και αυτός τη σημασία της εκτέλεσης των επιστημονικών ανατομών, για την εκμάθηση της ανατομίας και της φυσιολογικής λειτουργίας του ανθρώπινου οργανισμού.

(...) καν ιατρικής επέλθης ευρήσεις πόσας περί της ένδοθεν ημίν κατασκευής εν ταις ανατομικαίς εγχειρήσεσιν εξεύρε κεκρυμμένας οδούς [55].

Υποστηρίζει ότι η μελέτη της Φυσιολογίας έχει να κάνει με την μελέτη των αναλογιών και τη συμμετρία στη λειτουργία του οργανισμού λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «η φυσιολογία των φιλοσόφων, αι τεχνολογίαι των ιατρών, αι περί αναλογίας της των μελών προς άλληλα συμμετρίας [56].

Επιπλέον στην «Εξαήμερο» του, απαντώντας σε σχετικό ερώτημα για τον πρέπει οι μοναχοί να μεταχειρίζονται την ιατρική, κατά τη συνήθεια άλλωστε της εποχής, όπου η άσκηση της ιατρικής γινόταν στα μοναστήρια, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του για την αναγκαιότητα της ιατρικής. Πρωτότυπες επίσης είναι και οι απόψεις του σχετικά με την αφαλάτωση του θαλασσινού νερού, παρατηρώντας ότι το νερό της βροχής που πέφτει στην θάλασσα είναι γλυκό, επειδή προέρχεται από την εξάτμιση των θαλασσίων

υδάτων. Σημειώνει δε την περίφημη συνήθεια των ναυτικών, οι οποίοι λόγω της έλλειψης νερού επάνω στα πλοία, μόλις παρουσιαστεί έλλειψη νερού, βράζουν θαλασσινό νερό, συγκεντρώνουν τους ατμούς σε σφουγγάρια, από τα οποία μόλις τα στύψουν παράγουν πόσιμο νερό [57].

Οι πατέρες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Βασίλειος και Γρηγόριος Νύσσης, γνώριζαν πολύ καλά την ιατρική επιστήμη, την οποία και διδάχθηκαν στις εγκύκλιες σπουδές τους στο πλαίσιο της φιλοσοφικής και κλασικής παιδείας την οποία έλαβαν. Η γέννηση του νοσοκομείου στα Βυζαντινά χρόνια υπό το πρίσμα της χριστιανικής κοσμοθεωρίας [58] και ο εμπλουτισμός της λειτουργίας του και της αποστολής του με την έννοια της Βυζαντινής φιλανθρωπίας, της περίθαλψης των ασθενών [59] των κατατρεγμένων και η φροντίδα των ηλικιωμένων και των γερόντων [60] είναι το αποτέλεσμα της ώσμωσης της χριστιανικής πίστεως με την επιστημονική-ιατρική κατάρτιση και γνώση που κατείχαν πατέρες της Εκκλησίας όπως ο Βασίλειος ο Μέγας και ο Γρηγόριος Νύσσης.

Η άσκηση της ιατρικής συνυφασμένη με την ορθόδοξη θεολογία και πνευματικότητα, συνέβαλε στην κατακόρυφη ανάπτυξη της ιατρικής ηθικής και στην έκφραση της μέσω της φιλανθρωπίας και της περίθαλψης των ασθενών [61].

Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.):

Ο Αέτιος Αμιδηνός θεωρείται ως ο σημαντικότερος Βυζαντινός ιατρός του 6^{ου} αι. μ.Χ., στο έργο του οποίου περιλαμβάνονται όμως λίγα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας [62].

Πολύτιμες θεωρούνται οι πληροφορίες που μας δίνει στο έργο του για την φυσιολογία και γενικότερα για τις ιδιότητες του αίματος. Αναφέρει ότι οι «πολύαιμοι» είναι οι πιο υγιείς διότι «πολύ αίμα και χρηστόν κεκτημένοι», ενώ παράλληλα κάνει αναφορές στις ιδιότητες του αίματος, όπως είναι η «υγρότης», η «θερμοκρασία» και η «καθαρότητα» του αίματος [63].

Επιπλέον αναφέρει ότι το παθολογικό αίμα μπορεί να προκαλέσει μια σειρά από παθολογικές καταστάσεις όπως για παράδειγμα καρκίνο, λέπρα, μελαγχολία, τεταρταίο πυρετό και αιμολυτικό ίκτερο. Παράλληλα στο έργο του γίνεται αναφορά και στην πλέον συχνή πάθηση του αίματος, που δεν είναι άλλη από την αναιμία. Χαρακτηρίζει τους πάσχοντες από αναιμία ως «ολιγόαιμους», επειδή «*αίμα ολίγον έχουσιν*» και είναι «*λαυκοί τω σώματι*». Ο Αέτιος θεωρεί ότι η ασθένεια μπορεί να διαγνωσθεί από το χρώμα των φλεβών των οφθαλμών, οι οποίες φυσιολογικά πρέπει να είναι ορατές ενώ στους πάσχοντες από αναιμία καθίστανται αόρατες [64], [65].

Ο Αέτιος σχετίζει την αναιμία με την κατασκευή του ήπατος ή αντίστοιχα του εγκεφάλου. Η ασθένεια κάνει την εμφάνιση της είτε κατά την παιδική ηλικία, είτε κατά την γεροντική, ηλικίες που σχετίζονται με την κράση σώματος. Σε αναιμία όμως μπορεί να οδηγηθεί κάποιος και εξαιτίας της ανεπαρκούς πρόσληψης κατάλληλης τροφής.

Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους ήταν αρκετά διαδεδομένη η πόση του αίματος, για την ανάταξη της αναιμίας. Για το λόγο αυτόν απαγορεύεται ρητά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε νομοθετική ρύθμιση της Νεαράς του Λέοντος (διάταξη 58), με την οποία η προαναφερθείσα πρακτική απαγορεύεται ως ανθυγιεινή: *(...) Περί του μηδένα το αίμα βρώμα ποιείσθαι, ουδ αυτό πιπράσκειν ή ωνείσθαι.*

Σημειώνουμε ότι πολλούς από τους λόγους του σπουδαίου αυτού Βυζαντινού ιατρού εξέδωσε και ο Σκεύος Ζερβός, οι οποίοι και φυλάσσονται στο Σπουδαστήριο της Κλασικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Συγκεκριμένα έχουμε την έκδοση από τον Σκεύο Ζερβό στην Λειψία το 1901 του έργου με τίτλο «Αετίου του Αμιδηνού περί των εν μήτρα παθών ήτοι λόγος εκκαιδέκατος», στα 1906 του έργου με τίτλο «Αετίου του Αμιδηνού περί δακνόντων και ιοβόλων ήτοι λόγος δέκατος τρίτος», το 1912 εκδόθηκε από τον Ζερβό το ένατο βιβλίο του Αετίου σχετικά με τις εντερικές και τις στομαχικές παθήσεις.

Εικ. 45: Ο Βυζαντινός ιατρός Αέτιος Αμιδηνός εξετάζει το σφυγμό του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη.

Περίληψη όμως του έργου του Αετίου υπάρχει και στην «Βιβλιοθήκη» (Bibliotheca) του πατριάρχη Φωτίου, η οποία και περιλαμβάνεται στην Πατρολογία του J.P. Migne [66].

Στην Βιβλιοθήκη του ο Μέγας Φώτιος, κρίνει τα έργα σπουδαίων αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών ιατρών όπως για παράδειγμα του Διοσκορίδη, του Γαληνού, του Αετίου και του Ορειβασίου [67].

Ο Πατριάρχης Φώτιος αναφέρει περιληπτικά το περιεχόμενο και των δεκαέξι λόγων του Αετίου Αμιδηνού, κάνει αναφορά στις πηγές του αναφέροντας τυχόν

προγενέστερους ιατρούς οι οποίοι τον επηρέασαν. Ωστόσο προχωρά και ένα βήμα πιο πέρα, κάνοντας σύγκριση του Ορειβασίου με τον Αέτιο Αμιδηνό, δίνοντας σαφή υπεροχή στο ιατρικό έργο του δευτέρου. Αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει, δεδομένου ότι ο Αέτιος ήταν χριστιανός στο θρήσκευμα και μέσα στο έργο του υπάρχουν συνεχώς επικλήσεις στους Αγίους και στο Θείο, εν αντιθέσει με τον Ορειβάσιο, ο οποίος ήταν ζηλωτής της Εθνικής Θρησκείας και στενός φίλος του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη. Υποστηρίζει λοιπόν ο Πατριάρχης Φώτιος ότι το έργο του Αετίου ήταν εποπτικό, περιεκτικό και κατάλληλο για την ιατρική πράξη, εκφράζοντας παράλληλα τη λύπη του που δεν συμπεριλήφθηκαν σε αυτό στοιχεία για την ανατομία του ανθρώπινου οργανισμού και τη λειτουργία των οργάνων του σώματος [68].

Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.):

Υπήρξε επιφανής Βυζαντινός ιατρός, ο οποίος έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-642 μ.Χ.). Έφερε τον τίτλο του Πρωτοσπαθαρίου, ένα αυλικό τιμητικό αξίωμα που απέδιδαν οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, το οποίο ισοδυναμεί με τον προϊστάμενο της αυτοκρατορικής φρουράς. Άσκησε την ιατρική στην βασιλική αυλή. Είναι ο συγγραφέας της σπουδαίας ανατομικοφυσιολογικής πραγματείας με τίτλο **«Περί της του Ανθρώπου κατασκευής» (De Corporis Humani Fabrica)** που αποτελείται από πέντε βιβλία.

Το περιεχόμενο του έργου του, όπως άλλωστε δηλώνει και ο ίδιος είναι το ακόλουθο: (...) *περί της συνθέσεως του σώματος αυτού, πόθεν τι σύγκειται και εκ πόσων και ποιών μορίων κατεσκευάσθη και τις η ενέργεια αυτών των μορίων, και παρά τίνος η κινήσεις αυτών και δια ποίας αιτίας τα τοιαύτα ούτως γεγόνασιν.*

Τα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία πρέπει να αναφερθούν για το συγκεκριμένο έργο του Θεοφίλου, είναι ότι αυτό είναι έντονα επηρεασμένο από προγενέστερους συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Νεμέσιος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.), του οποίου την πραγματεία *«Περί Φύσεως Ανθρώπου»*, φαίνεται ότι πολύ καλά γνώριζε ο Θεόφιλος. Ωστόσο μέσα στο έργο του δεν έχουμε κάποια ονομαστική αναφορά στο Νεμέσιο, ενώ αντιθέτως κάνει αναφορές σε συγκεκριμένα έργα κυρίως του Γαληνού, όπως για παράδειγμα στο πρώτο βιβλίο του όπου περιγράφει τη φυσιολογία, τη λειτουργία, και τις διάφορες κινήσεις των μυών, παραπέμπει στο έργο *«Περί Μυών Κινήσεως»* του Γαληνού [69].

(...) τα δε των μυών εν τω Περί Μυών Κινήσεως βιβλίω του Γαληνού αυτάρκως είρηται. Περί δε τενόντων και ινών και υμένων των τε χείρα και τους δακτύλους κινούντων εις τε την εκτός κίνησην και την εντός και εις πλάγια, ωσαύτως και εν τω Περί Μυών Κινήσεως Γαληνού και εν τω πρώτο βιβλίω της Ανατομικής αυτού εγχειρήσεως.

(...)τίνες δε μύες και τένοντες οι κινούντες αυτά, εν τω Περί Μυών [Κινήσεως] Γαληνού καλώς εῖρηται και ὅστις μαθεῖν θέλει αυτά, εν εκείνη τη βίβλω γυμναζέσθω.

Επιπλέον ο Θεόφιλος στο πέμπτο βιβλίο του, κατά την περιγραφή της γενετήσιας διαδικασίας και γενικά της λειτουργίας και περιγραφής των γεννητικών μορίων των δύο φύλων, κάνει αναφορά και στον Ιπποκράτη τον οποίο και αποκαλεί και «*Προμηθέα της Ιατρικής*»

(...) τούτο σκοπήσας πολλά και πολλάκις Ιπποκράτης, ο της Ιατρικής Προμηθεύς, ἔγραψεν εν Αφορισμῷ ούτως [70].

Διάχυτες σε ολόκληρο το έργο του Θεοφίλου υπάρχουν εκφράσεις προερχόμενες από τη χριστιανική διδασκαλία, που υποδηλώνουν τον βαθύτατο θρησκευόμενο χαρακτήρα και την έντονη χριστιανική πίστη του συγγραφέα. Έτσι ο αναγνώστης κατά τη μελέτη του συγκεκριμένου έργου θα συναντήσει εκφράσεις που εξυμνούν το δημιουργικό έργο του Θεού όπως οι ακόλουθες: *κατεσκευάσθαι παρά του Δημιουργού Θεού ημών, η του θεού άφατος και δημιουργική σοφία, της αφάτου φιλανθρωπίας του θεού κ.α.*

Επιπλέον η διάταξη που ακολουθεί στη Φυσιολογία του ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος δεν είναι η συνήθης που ακολουθούν οι περισσότεροι Βυζαντινοί συγγραφείς, τη διάταξη δηλαδή από κεφαλής έως ονύχων (a capita ad calcem). Ο Θεόφιλος σε αντιδιαστολή με την διάταξη που ακολουθεί στην «*Δωδεκάβιβλο*» του ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ξεκινά με την μελέτη των χεριών και των κάτω άκρων και έπειτα προχωρά στην μελέτη του θώρακα, της κεφαλής και των γεννητικών οργάνων [71].

Την διάταξη από κεφαλής μέχρις ονύχων, ακολούθησαν οι περισσότεροι Βυζαντινοί ιατροί για την παράθεση των στοιχείων Φυσιολογίας του ανθρώπινου οργανισμού και για πρώτη φορά αναφέρεται στην ιατρική πραγματεία με τίτλο «*Άνθρωπος*» του Ιατρού Θέωνος, το οποίο δεν μας έχει διασωθεί και το γνωρίζουμε μόνον μέσω της «*Βιβλιοθήκης*» του Φωτίου. Ο Θέων ο ιατρός, «οργάνωσε» τον

«Άνθρωπο» σε δύο μέρη: το πρώτο ασχολείται με ασθένειες, ξεκινώντας με αυτές που αφορούν το κεφάλι και τελειώνοντας με αυτές που προσβάλλουν τα άκρα και τις αρθρώσεις, και το δεύτερο ήταν μία *materia medica* [72].

Κατά τον Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο οι βασικοί παράγοντες για την κανονική λειτουργία του ανθρωπίνου σώματος είναι οι ακόλουθοι: ο εγκέφαλος που ενεργεί δια των νεύρων, η καρδιά που ενεργεί δια των αρτηριών και το ήπαρ που ενεργεί δια των φλεβών που φέρνουν το αίμα. Ασχολήθηκε διεξοδικά με τη μελέτη των ρινικών νεύρων που αποτελούν και το άμεσο αισθητήριο της οσφρήσεως, γνωρίζει τη σύσταση της καρδιάς αναφέροντας ότι αυτή αποτελείται από ίνες επιμήκεις, λοξές και εγκάρσιες που έχουν δικές τους ιδιότητες. Ο Θεόφιλος, ακολουθώντας τις σχετικές θεωρίες του Νεμεσίου Εμέσης, κατατάσσει στον εγκέφαλο το κέντρο της ομιλίας [73].

Η διάταξη και το περιεχόμενο των πέντε βιβλίων, που συνθέτουν το έργο «Περί της του Ανθρώπου Κατασκευής» του Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου, είναι η ακόλουθη:

Βιβλίο I, (*De Manibus: των χειρών, De Cruribus: των ποδών*): ασχολείται με τη διάταξη και τη φυσιολογία των άνω και κάτω άκρων.

Αναφέρει στην ανακεφαλαίωση του πρώτου βιβλίου ότι ασχολήθηκε με την φυσιολογία των χειρών έως τους βραχίονες, με τις μεταξύ τους διαρθρώσεις αλλά και την κίνηση τους, καθώς και με τη λειτουργία των κάτω άκρων ως τους μηρούς, προτρέποντας παράλληλα τον αναγνώστη ότι αν θέλει περαιτέρω να μελετήσει για τη φυσιολογία και την ανατομική κατασκευή των άνω και κάτω άκρων να μελετήσει το έργο «Περί Μυών Κινήσεως» του Γαληνού [74].

(...) Περί μεν ουν χειρών άκρων και έως βραχιόνων και των μεταξύ τούτων διαρθρώσεων τε και κινήσεων, ομοίως δε και ποδών άκρων έως μηρών, εν τω παρόντι λόγω αυτάρκως διήλθομεν

Τίνες δε μύες και τένοντες οι κινούντες αυτά, εν τω Περί Μυών Κινήσεως Γαληνού καλώς είρηται και όστις μαθείν θέλει αυτά, εν εκείνη τη βίβλω γυμναζέσθω.

Βιβλίο II, (*De abdomine*: της κοιλιάς): ασχολείται με τη διαδικασία της διατροφής, «της θρέψης» όπως την αποκαλεί ο Θεόφιλος και τα όργανα που την αποτελούν, περιγράφοντας αναλυτικά τη διαδικασία της πρόσληψης, της μάσησης, της κατάποσης των τροφών μέσω του οισοφάγου, τη λειτουργία του στομάχου κ.α.

Στην ανακεφαλαίωση του δευτέρου βιβλίου του, ο Θεόφιλος παραθέτει σύντομη περιγραφή της διαδικασίας της θρέψης σε δεκατρία στάδια, κατά το πρότυπο του Νεμεσίου Εμέσης, ο οποίος αποκαλεί στο «Περί Φύσεως Ανθρώπου» την όλη διαδικασία ως «*Θρεπτικό μέρος της Ψυχής*» [75].

Αναφέρει λοιπόν ότι στην αρχή έχουμε την είσοδο των τροφών από το στόμα, ενώ στη συνέχεια ακολουθεί η λείανση των τροφών από τα δόντια. Έπειτα ακολουθεί η σφαιροποίηση της τροφής από την γλώσσα και γίνεται η κατάποση τους μέσω του οισοφάγου και η επεξεργασία τους από την κοιλιά (γαστέρα). Περιγράφει λεπτομερώς τη θέση και το σχήμα της γαστρός, καθώς και τα παρακείμενα σ' αυτήν σπλάχνα, παρουσιάζοντας παράλληλα και τις λειτουργίες που επιτελούν οι διάφορες φλέβες του ανθρώπινου οργανισμού (κοίλη φλέβα, στελεχιαία). Ακολουθεί η μελέτη και περιγραφή των απεκκρίσεων του παχέως και του λεπτού εντέρου, *η περί των εντέρων εξήγησις* όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Θεόφιλος κάνοντας αναφορά στο στομάχι, την κοιλία, τον πυλωρό, την δωδεκαδάκτυλο έκφυση, το λεπτό έντερο, το τυφλόν, το κώλον και το απευθυσμένο. Επίσης κάνει λεπτομερή αναφορά στην αποκριτική δύναμη του σπληνός, τη φυσιολογία του ήπατος και των δύο νεφρών [76].

(...) Κατά τάξιν γένηται η θρέψις: Έστι μεν ουν πρώτη η εις το στόμα είσοδος, δευτέρα δε, η διά των οδόντων λείανσις, τρίτη η δια της γλώσσης σφαιροποίησις, τέταρτη η δια του οισοφάγου κατάποσις, πέμπτη η δια της γαστρός χυλοποίησις, έκτη η δια των μεσαραικών

φλεβών ανάδοσις, εβδόμη η εν τοις σιμοίς του ήπατος εξαιμάτωσις, ογδόη η από των σιμών μετάληψις του αίματος επί τα κυρτά, εννάτη η διά της κοίλης φλέβός ανάδοσις του αίματος εις όλον το σώμα, δεκάτη η εκ των φλεβών διαπήδησις του αίματος εις τους μύας, ήτις ονομάζεται πρόσθεσις, ενδεκάτη η του αίματος προς τους μύας αναζύμωσις, ήτις ονομάζεται πρόσφυσις, δωδεκάτη δε η μεταβολή του ζυμωθέντος εις την ομοιότητα των σαρκών και του δέρματος ήτις ονομάζεται εξομοίωσις, τρισκαιδεκάτη δε η θρέψις.

Βιβλίο III, (De Thorace: ο Θώρακας): Ο συγγραφέας στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου αναφέρει ότι θα ασχοληθεί με την κατασκευή αλλά και τη λειτουργία των αναπνευστικών μορίων, (...) εν δε τω παρόντι λόγω τα περί της κατασκευής των αναπνευστικών μορίων ήκομεν διηγήσασθαι, χωρίς βέβαια να παραλείπει και την επίκληση στο Θείο, λέγοντας ότι πρέπει να επικαλεστούμε «Χριστόν τον αληθινόν Θεόν ημών» ούτως ώστε να μπορέσουμε να αναφέρουμε επαρκώς τον τρόπο κατασκευής των οργάνων που συντελούν στην λειτουργία της αναπνοής, διότι «πάντα δι Αυτού εγένετο και χωρίς Αυτού ουδέν».

Στη συνέχεια κάνει αναφορά στην καρδιά, την οποία αποκαλεί ως πηγή της θερμότητας του ανθρωπίνου σώματος, την οποία και διαχέει μέσω των αρτηριών σε ολόκληρο το σώμα, προκαλώντας τη ζωογόνηση όλων των μορίων του σώματος.

(...) άρξομαι ουν από της καρδίας, επειδή ρίζα και πηρή της εμφύτουθ θερμασίας αυτή κθέστηκε, δια των αρτηριών τε αυτήν την θερμασίας καθόλον το σώμα εκπέμπουσα, ζωογονεί πάντα αυτού τα μόρια.

Αναφερόμενος στη λειτουργία του πνεύμονα, επισημαίνει ότι μέσω αυτού έλκεται ο εξωτερικός αέρας και στέλνεται στην καρδιά, προκειμένου να διατηρήσει σταθερή τη θερμοκρασία της, ψύχοντας την κατά κάποιον τρόπο.

(...) η του αγαθού θεού ημών προνοία πνεύμονα κατεσκεύασεν, ίνα δι αυτού ελκόμενος ο έξωθεν αήρ πέμπηται προς την καρδίαν, ψύχων το εν αυτή θερμόν, και τρέφων, και αύξων.

Βιβλίο IV, (*De Capite: της κεφαλής*): Στην ανακεφαλαίωση του τετάρτου βιβλίου ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, μαρτυρά τον ακριβή χαρακτήρα της ιατρικής πραγματείας του. Λέει λοιπόν, ότι στο έργο του δεν τον απασχολούν διαγνώσεις ασθενειών και οι θεραπευτικές αντιμετώπισεις τους, αλλά μόνον η παροχή στοιχείων για την ανατομικοφυσιολογική κατασκευή του ανθρωπίνου σώματος:

(...) ου γαρ χρεών ενταύθα περί των αυτών λέγειν, ου γάρ διαγνώσεις και θεραπείας εν τω παρόντι λόγω προυθέμεθα λέγειν, αλλά περί της κατασκευής του ανθρώπου.

Ο Θεόφιλος κάνοντας χρήση των θεωριών προγενεστέρων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής, υποστηρίζει ότι τρεις αρχές διοικούν το ανθρώπινο σώμα: α) ο εγκέφαλος, β) η καρδιά και γ) το ήπαρ, προσθέτοντας ότι ο μεν εγκέφαλος με τη βοήθεια των νεύρων χορηγεί σε ολόκληρο το σώμα αίσθηση και κίνηση, η καρδιά μέσω των αρτηριών ζωογονεί όλα τα μέρη του σώματος ενώ το ήπαρ δια μέσου των φλεβών, βοηθά στην διατροφή και την αύξηση τους [77].

(...) τρεις αρχαί εισίν αι διοικούσαι το του ζώου σώμα, εκέφαλος, καρδιά και ήπαρ...ο μεν εγκέφαλος δια των νεύρων χορηγεί παντίτω σώματι αίσθησιν τε και κίνησιν, η δε καρδιά δια των αρτηριών ριπίζουσα το παν σώμα ζωογονεί, το δε ήπαρ δια των φλεβών, ώσπερ τινών οχετών, έρδει του σώματος τα μέρη και τρέφει και αύξει αυτά, και τούτο ομολογούμενον εστί, ου μόνον σοφοίς ιατροίς αλλά και τοις ιδιώταις.

Ο Θεόφιλος χαρακτηρίζει την κεφαλή ως «οίκο και κατοικητήριο του εγκεφάλου» τον οποίο θεωρεί ως αρχή της κίνησης και της αίσθησης.

Πρέπει να επισημανθεί, ότι κατά το πρότυπο της ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, ο Θεόφιλος αναφέρει ότι τέσσερα είναι τα υγρά, από τα οποία αποτελείται το σώμα: το αίμα, το φλέγμα, η ξανθή - κίτρινη χολή και η

μαύρη-μέλαινα χολή ενώ στη συνέχεια υποστηρίζει ότι τέσσερα είναι και τα είδη των περιττωμάτων, τα οποία προκύπτουν από τα τέσσερα υγρά του σώματος.

Έτσι από το αίμα ατμοί γεννώνται, από το φλέγμα καπνώδης εκπνοή (λιγνυώδης), από την ξανθή χολή καπνοί και από την μέλαινα χολή τα αιθαλώδη περιττώματα [78].

(...) είδη περιττωμάτων τέσσαρα επειδή και τα εν τω σώματι υγρά τέσσαρα, αίμα, φλέγμα, ξανθή χολή, και μέλαινα, από μεν ουν του αίματος ατμοί γεννώνται, από δε του φλέματος τα λιγνυώδη, από δε της ξανθής χολής καπνοί, από δε της μελαίνης τα αιθαλώδη.

Επισημαίνει ότι ο εγκέφαλος βρίσκεται στο κεφάλι, έχει την ίδια ουσία με τα νεύρα, των οποίων αποτελεί την αφετηρία τους, ενώ είναι μαλακότερος από αυτά. Διακρίνει τα διάφορα μέρη του εγκεφάλου, λέγοντας ότι αυτός χωρίζεται σε δυο μέρη, τον εμπρόσθιο που είναι μαλακότερος και τον οπίσθιο που ονομάζει εγκράνιο ή παρεγκεφαλίδα, ο οποίος είναι σκληρότερος. Περιγράφει επίσης τις μήνιγγες του εγκεφάλου (παχεία και λεπτή μήνιγξ), οι οποίες περιέχουν τον εγκέφαλο, τις οποίες και παρομοιάζει με ενδύματα που τον σκεπάζουν, κάνοντας παράλληλα αναφορά και στις θεωρίες του Ηροφίλου.

Αναφέρει επίσης ότι η μεγάλη αρτηρία, την οποία αποκαλεί πνευματική, εκφύεται από την αριστερή κοιλία της καρδιάς και ανέρχεται ως τον τράχηλο, που βαστάζει την κεφαλή. Η κοίλη φλέβα εκφύεται από το ήπαρ, ανέρχεται και αυτή ως την τράχηλο και εκεί διαχωρίζονται. Αυτές οι διχοτομημένες φλέβες ονομάζονται σφραγίτιδες. Από το συσχετισμό της φλέβας και της αρτηρίας, ανερχόμενα στην κεφαλή, διακλαδίζονται σε πολλά αγγεία που συναποτελούν το δικτυοειδές πλέγμα ή αλλιώς χωριοειδές, το οποίο και τρέφει το σώμα του εγκεφάλου [79].

(..) της μεγάλης αρτηρίας της εκφυομένης από της αριστεράς κοιλίας της καρδιάς, της ονομαζομένης πνευματικής, ανερχομένης δια της ράχεως εντός έως του τραχήλου,

ωσαύτος δε και της κοίλης φλέβός εκφυομένησμεν από των κυρτών του ήπατος, ανερχομένης δε από κάτω και αυτής έως του τραχήλου συμπαρακειμένης τε τη αυτή αρτηρία, σχίζονται κατά τον τράχηλον διχή, ως από πρέμνου όρπηκες. Αύται αι διχοτομίας των φλεβών ονομάζονται σφραγίτιδες φλέβες Κατασπείρονται ουν τα αγγεία των φλεβών τε και των αρτηριών εις το σώμα του εγκεφάλου, συνπλεκόμενα προς άλλα ωςπερ δίκτυον. Τούτον το δίκτυον ονομάζεται δικτυοειδές πλέγμα και χωρειδές και δια τούτο και η λεπτή μηνιγξ της αυτής προσωνυμίας τετύχηκεν, ως περιεκτική ούσα του πλέγματος άμα και του σώματος του εγκεφάλου (...). Ταύτα τα αγγεία του πλέγματος, της μεν φλεβός τρέφουσι το σώμα του εγκεφάλου, της δε αρτηρίας ζωογονούσι, ριπίζονται και τα λιγνθώδη περιπτώματα αποδιώκοντα.

Ο Θεόφιλος στη συνέχεια επαναλαμβάνει ότι ο εγκέφαλος, τον οποίο αποκαλεί και μυελό, είναι η αρχή, η αφετηρία, και ότι αυτός εξουσιάζει τις κινήσεις «πάσαν κίνησιν εκπέμπων τω σώματι» και τις αισθήσεις όλων των μορίων του σώματος, αλλά και τις αισθητηριακές λειτουργίες του ανθρώπου (όραση, όσφρηση, ακοή και γεύση).

Στο τέταρτο βιβλίο του Θεοφίλου έχουμε σαφή αναφορά στη σπουδαιότητα της εκτέλεσης ανατομών, στη συγκεκριμένη περίπτωση για να εξακριβωθεί ή να μελετηθεί η φυσιολογία του εγκεφάλου. Γίνεται αντιληπτό ότι δεν υπάρχει κάποια απαγόρευση στην εκτέλεση Ανατομών από την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία. Εάν υπήρχε σχετική απαγόρευση, ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος στο έργο του οποίου, όπως έχουμε ξαναπεί, διαπιστώνουμε έναν συγγραφέα με βαθύτατο θρησκευόμενο χαρακτήρα και έντονη πίστη στη χριστιανική διδασκαλία, δεν θα έκανε ευθεία αναφορά σε εκτέλεση ανατομών [80].

Αυτό άλλωστε συμπεραίνουμε και από την Χρονογραφία του Θεοφάνη, ο οποίος αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775 μ.Χ.) παρέδωσε έναν κατάδικο στους ιατρούς της πόλης για να τον ανατάμουν, ενόσω ήταν στη ζωή, από την ηβική χώρα μέχρι τον θώρακα και να κατανοήσουν την κατασκευή του ανθρωπίνου σώματος. Η υπερβολή δε στην περιγραφή που κάνει ο χρονογράφος στοχεύει προφανώς στο να

κατηγορήσει τον εικονομάχο αυτοκράτορα, στον οποίο προσάπτει και άλλες μομφές για να δείξει την απανθρωπιά του. Αυτή η πρακτική μνημονεύεται και από τον Ευστάθιο Αντιοχείας (4^{ος} αι. μ.Χ.) καθώς και τον Μέγα Βασίλειο. Ο Ευστάθιος αναφέρει ότι οι κορυφαίοι, οι «άριστοι» των ιατρών, για να ανακαλύψουν και να προσφέρουν κάτι το ωφέλιμο στον άνθρωπο ζητούν να ανατάμνουν τους καταδικασθέντες εις θάνατον. Ακόμη ο Μέγας Βασίλειος αναφέρει ότι κατά τις ανατομικές εγχειρήσεις ανακαλύφθηκαν πολλά μυστικά της ανατομικής κατασκευής αλλά και της λειτουργίας του ανθρωπίνου σώματος, όπως η αναπνευστική λειτουργία, η κυκλοφορία του αίματος και η λειτουργία της καρδιάς [81].

Το ίδιο βέβαια ισχύει αντίστοιχα και στην Μεσαιωνική Δύση, όπου οι ανατομικές έρευνες δεν απαγορεύονται από την Παπική Εκκλησία. Έχουν κυρίως ιατροδικαστικό ενδιαφέρον, ενώ στη συνέχεια εμφανίζουν και επιστημονικό και ερευνητικό ενδιαφέρον και εντάσσονται στο πρόγραμμα διδασκαλίας σπουδαίων Μεσαιωνικών Πανεπιστημίων της Δύσης. Κανένα παπικό έδικο δεν απαγόρευσε ρητά την εκτέλεση των ανατομών. Οι όποιες απαγορεύσεις αφορούσαν κυρίως τον τρόπο απόκτησης των πτωμάτων για την εκτέλεση ανατομών [82].

Ο Θεόφιλος λοιπόν αναφέρει ότι μέσω της ανατομής μπορούμε να δούμε την έδρα του ψυχικού πνεύματος, εννοώντας το κρανίο που περιέχει τον εγκέφαλο. Λέει χαρακτηριστικά τα ακόλουθα:

(...) Θεασάμεθα δε τούτο εξ ανατομής. Ει γαρ ευσχήμω τις ατρέμα κλάσας κρανίον εξάρη τα οστά πάντα, γυμνόν καταλιπών τον εγκέφαλον, σχίσας τε αυτόν εντέχνως, ευρήσει κοιλίας εν αυτώ αποφραττομένας υπό υμένων λεπτοτάτων τε και διαυγών, και χωριζόμενας απ αλλήλων δεξιά τε και αριστερά, εμπροσθεν και όπισθεν.

Στη συνέχεια θεωρεί ότι στις κοιλίες του εγκεφάλου περιέχεται το ψυχικό πνεύμα του ανθρώπου, κάνοντας αναφορά στην φυσιολογία του εγκεφάλου. Επισημαίνει ότι ο εισπνεόμενος από τη μύτη αέρας, χωρίζεται σε δύο μέρη. Το μεγαλύτερο μέρος έλκεται

από τον πνεύμονα και το υπόλοιπο ανεβαίνει στον εγκέφαλο, λέγοντας ότι ο πόρος της μύτης αποτελεί την είσοδο και την έξοδο του εγκεφάλου.

(...) Εν ταύταις ταις κοιλίαις του εγκεφάλου περιέχεται το ψυχικόν πνεύμα, λεπτομερές και αθόλωτον και καθαρώτατον. Τούτο τρέφεται και διαμένει εκ τε του εκ της καρδίας αναφερομένου δια των αρτηριών πνεύματος και εκ του έξωθεν περιέχοντος ημάς αέρος, συστελλόμενος γαρ και διαστελλόμενος ο εγκέφαλος, εν μεν τη διαστολή τον έξωθεν έλκει αέρα δια των ρινών, εν δε τη συστολή συνέχει.

Ελκόμενος ουν ο έξωθεν αήρ χωρίζεται δια των ρινών, ένθα τέτρηται η ρις προς την υπερώαν και το μεν πλείστον μέρος του αέρος έλκεται από του πνεύμονος, το δε άλλον ενέρχεται προς τον εγκέφαλον. Και έστιν ο της ρινός πόρος είσοδος τε και έξοδος του εγκεφάλου.

Υποστηρίζει ακόμη, ότι ο εγκέφαλος εξουσιάζει όλο το σώμα, τη λειτουργία των αισθήσεων, χορηγώντας κίνηση και αίσθηση, μέσω του ψυχικού πνεύματος σε ολόκληρο το σώμα. Η όσφρηση γίνεται μέσω της συζυγίας των νεύρων που εκφύονται από τις εμπρόσθιες κοιλίες του εγκεφάλου, ενώ στη συνέχεια κάνει αναφορά στα ηθμοειδή οστά, στο διάφραγμα και στους μυξωτήρες χόνδρους της μύτης.

(..) Πρεπόντως ουν ο εγκέφαλος τον υπέρτατον τόπον του σώματος απέλαβεν εις κατοικίαν εαυτού, ώσπερ τις οικοδεσπότης, δορυφόρους έχων κυκλώθεν απάσας τας αισθήσεις, την όρασιν, την όσφρησιν, την ακοήν, την γεύσιν, και την αφήν, ας τινάς και εκπέμπων καθ όλου του σώματος αισθητικόν αυτό αποτελεί, χορηγών αυτώ αίσθησιν τε και κίνησιν δια του ψυχικού πνεύματος.

Εκφύεται μεν ουν η πρώτη συζυγία των νεύρων από των έμπροσθεν κοιλιών του εγκεφάλου, κατερχομένη προς εκατέραν κοιλότητα της ρινός, δι ων νεύρων και την διάγνωσιν ποιείται των οσφραντών ο εγκέφαλος.

Στη συνέχεια ο Πρωτοσπαθάριος κάνει λόγο για τη λειτουργία της όρασης και την φυσιολογία των οφθαλμών. Υποστηρίζει ότι υπεύθυνα για την όραση είναι τα οπτικά

νεύρα, τα οποία ξεκινούν από τις εμπρόσθιες κοιλίες του εγκεφάλου, και είναι ως προς τη φύση τους «μαλακά», κατ' αντιστοιχία με τα εγκεφαλικά νεύρα που βρίσκονται στη μύτη και είναι υπεύθυνα για την όσφρηση. Επίσης υποστηρίζει ότι ο ανθρώπινος οφθαλμός είναι σφαιροειδής το μέγεθος και η σύνθεση του αποτελείται από υγρά.

(...) την αρχήν από του καθήκοντος νεύρου του εξ εγκεφάλου του μαλακού ποιησάμενοι, επειδή και ταύτα τα νεύρα εκ των εμπροσθίων κοιλιών του εγκεφάλου εκπεφύκασιν χορηγείν τοις οφθαλμοίς την όρασιν.

Αμφότεραι γαρ εκ των εμπροσθίων του εγκεφάλου κοιλιών εκπεφύκασιν και αμφότεραι μαλακών νεύρων συζυγία ετάχθησαν.

Τα μαλακά νεύρα, τα εις τους οφθαλμούς καθήκοντα χορηγείν την όρασιν, ονομάζονται οπτικά.

Εστί δε ο οφθαλμός τω μεν σχήματι σφαιροειδής, τη δε ουσία ρυτός, εξ υγρών γαρ η σύνθεσις αυτού.

Αξιοσημείωτη είναι και η παρομοίωση που κάνει στη συνέχεια, ως προς τη λειτουργία και τον ρόλο που επιτελούν οι οφθαλμοί για την όραση του ανθρώπου, τους οποίους και παρομοιάζει με την «Λύχνο» του Ευαγγελίου. Χαρακτηρίζει τους οφθαλμούς ως «λύχνο του σώματος», η θέση του οποίου δεν είναι το έδαφος αλλά τοποθετείται στα ψηλότερα μέρη του σπιτιού για να μπορεί να φωτίζει όλη την οικία. Κατ' αντιστοιχία και η δημιουργική σοφία του Θεού, τοποθέτησε τους οφθαλμούς στο υψηλότερο σημείο του σώματος, την κεφαλή, πλησίον του εγκεφάλου. Και επειδή ο άνθρωπος κινείται προς τα εμπρός, τοποθέτησε τους οφθαλμούς στην εμπρόσθια πλευρά του μετώπου, και δημιούργησε δύο τον αριθμό, σε περίπτωση που κάποιος χάσει τον ένα, να μην απολέσει παντελώς την όραση του [83].

(...) Επεί δε «λύχνος του σώματος» εστί ο οφθαλμός, καθώς φυσίν ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός εν τοις Αγίοις Ευαγγελίοις, ο αληθινός Θεός ημών, ο δε λύχνος ουκ επ εδάφους έχει την θέσιν, ουδ εν μέσω τόπω, αλλ εφ υψηλού τόπου κείται, ει μέλλοι φωτίζειν

τον τε οίκον άπαντα και τους εν τω οίκω, τον αυτών τρόπον και η Τούτου δημιουργική σοφία, ειδικά εκ του εγκεφάλου λαμβάνει την όραση τους οφθαλμούς, πλησίον του εγκεφάλου την θέσιν αυτών ετεχνήσατο. Και επειδή η περιπάτησις του ανθρώπου επί τα έμπροσθεν βαίνει, τον έμπροσθεν τόπον εξελέξατο, και δύο τον αριθμόν αυτούς εποίησε δια το πλήθος του ελέους Αυτού, ώστε ποτέ του ενός αμαυρωθέντος, διοικείσθαι τον άνθρωπον μετά του ενός (...) ου μόνον γαρ τα έμπροσθεν οράν χρή, αλλά και τα πλάγια και τα όπισθεν σκοπείν, τη περιστροφή ουν της χειρός δεξιά τε και αριστερά το έργον ευθύς επικολούθησεν.

Στη συνέχεια κάνει αναφορά στην κατασκευή και το ρόλο των βλεφάρων, τα οποία θεωρεί ότι προστατεύουν τους οφθαλμούς, «ενέδυσεν αυτούς χιτώνας εις σκέπην», λέει χαρακτηριστικά ο Θεόφιλος. Υποστηρίζει ότι τα βλέφαρα κλείνονται με τη βοήθεια δυο μυών, ενώ το άνοιγμα τους γίνεται από έναν, παρομοιάζοντας τη λειτουργία τους με αυτήν του ηνιόχου, του αναβάτη, στις ιπποδρομίες:

(...) κλείονται μεν τα βλέφαρα υπό δύο μυών, ανοίγονται δε υπό μύος ενός και τούτο πρεπόντως, ου γαρ υπό δυο ηνιόχων αναχαιτίζεται εις ίππος. Μάλλον μεν ουν, ώσπερ τις ηνιόχος δι ενός χαλινού περιάγει δύο ίππους ή τέσσαρας, ούτως τους δύο μύας τους κλείοντας το βλέφαρον ανοίγει εις μυσ [84].

Ο Θεόφιλος θεωρεί ότι «υπεύθυνο» για την όραση του ανθρώπου είναι το οπτικό νεύρο, που έχει ως αφετηρία του τον εγκέφαλο. Το οπτικό νεύρο εκφύεται από τις μπροστινές κοιλίες του εγκεφάλου, υπό τη μορφή συζυγίας μαλακών νεύρων [85].

Σημαντική για την Ιστορία της Οφθαλμιατρικής θεωρείται και η αναφορά του Πρωτοσπαθαρίου και στο γλαύκωμα, ενώ τους ασθενείς οι οποίοι πάσχουν από γλαύκωμα τους αποκαλεί «γλαυκόφθαλμους», υποστηρίζοντας ότι αυτοί κατά τα γεράματα τους τυφλώνονται [86], [87].

Βιβλίο V, Το πέμπτο είναι το τελευταίο βιβλίο της Φυσιολογίας του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου. Ο συγγραφέας στο προοίμιο του πέμπτου βιβλίου του μας αναφέρει

ότι σ' αυτό θα ασχοληθεί με την φυσιολογία του νωτιαίου μυελού και με τα νεύρα που τον αποτελούν καθώς και με την περιγραφή και λειτουργία των γεννητικών μορίων.

(...) περί δε του νωτιαίου μυελού και των εξ αυτού πεφυκόντων νεύρων, έτι δε της κατασκευής απάντων των γεννητικών μορίων, την εξήγησιν ποιησόμεθα.

Υποστηρίζει όπως άλλωστε πράττουν οι περισσότεροι των Βυζαντινών συγγραφέων (Νεμέσιος Εμέσης, Μελέτιος, Λέων Ιατροσοφιστής) ότι αρχή όλων των νεύρων είναι ο εγκέφαλος, και ότι αυτός επηρεάζει τη λειτουργία όλων των αισθήσεων και των κινήσεων στο ανθρώπινο σώμα [88], [89].

(...) νωτιαίος μυελός εκφύεται μεν από του οπισθίου εγκεφάλου, κατέρχεται δε δια της ράχεως έως του ιερού οστού, την ουσίαν όμοιος ων κατά πάντα τω εγκεφάλω, δια τούτον γαρ και μακρόν εγκέφαλον οι ιατροί ονομάζουσι. Πάμπολλα δε νεύρα εκφύεται εξ αυτού, εις αποβλαστήματα μεριζόμενα μύρια, σύμπαν δε το σώμα μεταλαμβάνει δι αυτών πρώτον μεν κινήσεως, επί ταύτη δε αισθήσεως [90].

Όσον αφορά την περιγραφή των γεννητικών μορίων, υποστηρίζει και αυτός, όπως ακριβώς πράττει και ο Νεμέσιος Εμέσης, ότι υπάρχει ομοιότητα ανάμεσα στα ανδρικά και τα γυναικεία γεννητικά όργανα [91].

Θεωρεί ότι η μοναδική διαφορά τους είναι ότι τα όργανα των ανδρών είναι τοποθετημένα εξωτερικά, ενώ των γυναικών είναι εσωτερικά.

(...) πάντα ουν όσα τοις ανδράσιν υπάρχει μόρια ταύτα και ταις γυναιξί καθ εν μόνον διαφέροντα, ως ένδον μεν εστί τα των γυναικών μόρια, των δε ανδρών έξω, φασίν ουν οι ιατροί, ότι ανήρ γυναικός τελειότερος, η δε αίτία, της θερμότητος η υπεροχή, ψυχρότερον γαρ ον το θήλυ ουκ ίσχυσεν προπετή ποιήσαι τα γεννητικά μόρια.

(...) θήλυ κατεσκευάσθη προς το δέξεσθαι και κατάσχειν σπέρμα, και θρέψαι και τελειώσαι το κύομενον [92].

Μελέτιος Μοναχός ή Ιατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.):

Στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας περιλαμβάνονται και στο έργο με τίτλο «*Περί της του ανθρώπου Κατασκευής (De Natura Hominis)*», του Μελετίου Μοναχού ή αλλιώς Ιατροσοφιστή.

Ο Μελέτιος, όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη του έργου του, γνώριζε πολύ καλά, τα αντίστοιχα έργα του Νεμεσίου Εμέσης, του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού αλλά και του Γρηγορίου Νύσσης και επηρεάστηκε έντονα από τα έργα αυτά [93].

Γνώριζε επίσης πολύ καλά την αρχαία ελληνική γραμματεία, όπως για παράδειγμα τα έργα του Ιπποκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τους οποίους αναφέρει πολλές φορές μέσα στο έργο του. Μάλιστα όπως τονίζει ο ίδιος ο συγγραφέας το έργο του δεν είναι πρωτότυπο αλλά αποτελεί συστηματική καταγραφή των όσων είπαν αρχαιότεροι συγγραφείς όπως ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός, ο Σωκράτης κ.α. οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν εξαντλήσει τα ιατρικά ζητήματα.

Η συγκεκριμένη εκδοχή του χειρογράφου του Μελετίου του Ιατροσοφιστή που μελετούμε φέρει τον τίτλο «*Πόνημα εν συνόψει Περί Φύσεως Ανθρώπου εξεραρισθέν και συντεθέν παρά Μελετίου Μοναχού, εκ των της εκκλησίας ενδόξων και των έξω λογάδων και φιλοσόφων*» [94].

Στην ανακεφαλαίωση του έργου του ο συγγραφέας μας πληροφορεί για το περιεχόμενο του, λέγοντας ότι σ' αυτό θα ασχοληθεί με τα απλά και τα σύνθετα μέρη που συναποτελούν το ανθρώπινο σώμα, με τη λειτουργία τους αλλά και με την μεταξύ τους σχέση, ενώ στο προοίμιο του βιβλίου του αναφέρει ότι πολλοί σοφοί-ιατροί της αρχαιότητας έγραψαν με σοφία και σύνεση για τα στοιχεία και τα μέρη από τα οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα, την ορθότητα των οποίων εξακρίβωσαν μέσω της ανατομικής επιστήμης. Η αναφορά αυτή του Μελετίου ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη ότι ουδέποτε η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία απαγόρευσε της Ανατομής.

(...) Τα περί της του ανθρώπου κατασκευής Πολλοί των αρχαίων σοφών και ιατρών διωρίσαντο τε και έγγραφαν εκ σοφίας και συνέσεως και ανατομικής επιστήμης εξακριβωσάμενοι πάντα [95].

Αποκαλεί τον άνθρωπο ως «ζών λογικόν, θνητό, νου και επιστήμης δεκτικόν», που δια της μαθήσεως μπορεί να κατανοήσει τις τέχνες και τις επιστήμες.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι ο άνθρωπος αποτελείται από τέσσερα στοιχεία, από τα οποία αποτελείται και ο εξωτερικός μας κόσμος, δηλαδή τη γη, το νερό, τον αέρα και το πύρ. Η γη είναι ξηρή και ψυχρή, το ύδωρ υγρό και ψυχρό, ο αέρας θερμός και υγρός και το πυρ θερμό και ξηρό.

(...) επειδή εκ σώματος εστί ο άνθρωπος, παν δε σώμα εκ τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, ανάγκη τούτοις τοις πάθεσι περιπίπτειν αυτόν οίς και τα στοιχεία, τα δε στοιχεία, δι ων ο κόσμος άπας, γη εστί και ύδωρ και πυρ και αήρ Αλλ' η μεν γη ξηρά και ψυχρά, το δε ύδωρ υγρόν και ψυχρόν, ο δε αήρ θερμός και υγρός, το δε πυρ θερμόν και ξηρόν [96].

Ακολουθώντας το παράδειγμα της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας υποστηρίζει ότι τέσσερις είναι οι «χυμοί» του ανθρώπινου οργανισμού, το αίμα, το φλέγμα, η κίτρινη χολή και η μαύρη χολή, κάνοντας την αντιστοιχεία με τις τέσσερις εποχές του έτους αλλά και με τις τέσσερις ηλικίες του ανθρώπου.

(...) τους συγγενείς του σώματος ημών εναπογεννώσι χυμούς, αίμα λέγω και φλέγμα, χολήν ξανθήν και μέλαιναν. Αναλογείται γαρ το μεν αίμα θερμόν ον και υγρόν το αέρι, η δε ξανθή χολή θερμή ούσα και ξηρά τω πυρί, η δε μέλαινα, ψυχρά και ξηρά τη γη, το δε φλέγμα ως ψυχρόν και υγρόν τω ύδατι.

Επιπλέον υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε μεταβολή ή τυχόν αλλαγή στην ποιότητα ή την ποσότητα μπορεί να προκαλέσει το νόσημα.

(...) μεταβολή δε τη κατά ποιότητα ή ποσότητα ενθερμάνσει και ψύξσει, πλεονασμώ και υφέσει, τυχόν και νοσήμασι και ταις των ηλικιών αλλοιώσεσι [97].

Επαναλαμβάνει την άποψη ότι τέσσερις είναι οι εποχές του έτους, τέσσερις οι ηλικίες του ανθρώπου και στην καθεμία από αυτές ανάλογα με τον «χυμό» που πλεονάζει διαμορφώνεται και ο ανάλογος χαρακτήρας του ανθρώπου, δηλαδή ο αιματώδης, ο φλεγματώδης, ο μελαγχολικός και ο χολερικός.

(...) τεσσάρων γαρ ουσών ωρών τω ενιαυτώ, έαρος, θέρους, χειμώνος και μετοπώρου, τέσσαρες εισί ηλικίαι και τοις ανθρώποις, πρώτη μεν των νέων, δευτέρα των ακμαζόντων, τρίτη η των μέσων και Τετάρτη η των γερόντων, ει και άλλας προστιθέασιν ιατροί, την τε παίδων, την μειρακιώση και των εσχατογήρων.

Πλεονάζει δε τοις μεν νέοις το αίμα, τοις ακμάζουσι δε η ξανθή χολή, τοις παρακμάζουσιν η μέλαινα, τοις δε γέρουσι το φλέγμα, και εισίν οι μεν νέοι θερμοί και υγροί τη κράσει αναλογούντες τω αέρι, οι δε ακμάζοντες θερμοί και ξηροί όμοιοι τω θέρει, οι δε παρακμάζοντες και οι μέσοι ψυχροί και ξηροί τω μετοπώρω προσεοικότες, οι δε γέροντες ψυχροί και υγροί παραπλήσιοι χειμώνι [98].

Αυτό άλλωστε σαφώς ορίζει ο Ιπποκράτης στην πραγματεία του για την ανθρώπινη φύση (*Περί Φύσιος Ανθρώπου*), όπου αναφέρει ότι η φύση του ανθρώπου αποτελείται από τέσσερις χυμούς, η μίξη των οποίων εξηγεί την κατάσταση υγείας και ο αποχωρισμός των οποίων είναι η αιτία των ασθενειών [99].

Πανομοιότυπη θεωρία αναπτύσσει στην Φυσιολογία του και ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής ο οποίος κάνει αναφορά στους τέσσερις χυμούς του ανθρωπίνου σώματος, συνδέοντας τους με τις εποχές του έτους αλλά και τις διάφορες ηλικίες του ανθρώπου.

(...) αίμα, φλέγμα, χολήν ξανθήν και μέλαιναν, αναλογεί γαρ το μεν αίμα, θερμόν ον και υγρόν, τω αέρι, η δε ξανθή χολή τω πυρί, η δε μέλαινα τη γη, το δε φλέγμα τω ύδατι Μεταβάλλονται δε αλοιούμενοι κατά ποσότητα και ποιότητα και ηλικίαν και τοις μεν νέοις πλεονάζει το αίμα, προσεοικός τω ηρί, τοις δε ακμάζουσιν η ξανθή χολή, τω θέρει, τοις δε

παρακμάζουσιν η μέλαινα, και τω φθινοπώρω, τοις γέρουσι δε το φλέγμα και τω χειμῶνι
[100].

Η θεωρία αυτή είναι έντονα επηρεασμένη από τις αντιλήψεις των Πυθαγορείων, στις οποίες δεσπόζουσα θέση κατέχει ο αριθμός τέσσερα (4), που αντιπροσωπεύει δύο ζεύγη αντίθετων δυνάμεων. Η θεωρία των τεσσάρων στοιχείων με τις τέσσερις ιδιότητες τους, σε συνδυασμό με τη θεωρία των τεσσάρων χυμών με τα αντίστοιχα τέσσερα όργανα και τις τέσσερις εποχές, θεωρήθηκαν για πολλούς αιώνες το «κλειδί» της παθολογικής φυσιολογίας στην ιατρική **[101].**

Ο ιατροσοφιστής Μελέτιος συμπληρώνει τις «Περί χυμών» απόψεις του Ιπποκράτη και του Γαληνού, παρουσιάζοντας αριθμητική μουσική αναλογία μεταξύ των τεσσάρων χυμών του οργανισμού, καθορίζοντας ακριβή ποσοτική σχέση:

(...) εισίν ουν εν ημίν τα στοιχεία ταύτα και κατά μουσικούς λόγους διπλασίους, ημιολίους και επιτίτους. Το αίμα διπλάσιον λόγον έχει προς τα λοιπά, το φλέγμα, ημιόλιον, η δε ξανθή χολή επίτριτον, η μέλαινα χολή ελαχίστη **[102].**

Στη συνέχεια αναφέρεται στις απεκκρίσεις του ανθρώπινου οργανισμού που γίνονται από τους πρόδηλους και τους άδηλους πόρους του σώματος, μέσω των ούρων και των περιττωμάτων και του ιδρώτα, λέγοντας χαρακτηριστικά:

(...) ότι αεί κενούται το ζῶον δια τε των προδήλων πόρων και των αδήλων, και εκ προδήλων μεν πόρων τα ούρα και περιττώματα, μύξας και πτύελα και πνεύματα αποκρίνεται, εκ δε αδήλων υπονομών και φυσικών οι εκ του ήπατος οχετοί πολυσχιδῶς διαπνέουσιν αι τε λιγνυῶδεις αναθυμιάσεις δια της κεφαλῆς και των αρτηριῶν και των του σώματος πόρων δι ιδρώτων εκκενουμένων.

Ορίζει ως «όρεξη» την φυσική ορμή του ανθρώπου για αναζήτηση τροφής και ποτού, και αυτή συντελείται στο στομάχι:

(...) ουδέν γαρ άλλο εστίν όρεξις ή τροφῆς και ποτού επιζήτησις , το δε ορέγεσθαι έργον εστίν φυσικόν του στομάχου μετά συναισθήσεως ψυχικής γινόμενον.

Ο Μελέτιος Ιατροσοφιστής υποστηρίζει ότι οι στοιχειώδεις χυμοί των τροφών είναι το αίμα, το φλέγμα, η ξανθή και η μέλαινα χολή. Ο άνθρωπος αποτελείται από σάρκα, δέρμα, οστά, νεύρα, φλέβες και αρτηρίες, υμένες, αδένες, συνδέσμους, μύες, χόνδρους κλπ που στο σύνολο τους συνθέτουν τα μέρη και τα μέλη του ανθρωπίνου οργανισμού. Αναφέρει επίσης ότι τρεις είναι οι δυνάμεις που εξουσιάζουν τον άνθρωπο, οι ψυχικές, οι ζωτικές και οι φυσικές δυνάμεις, λέγοντας ότι τα σημαντικότερα όργανα του ανθρώπινου οργανισμού είναι τρία και συγκεκριμένα το κεφάλι, η καρδιά και το ήπαρ:

(...) εκ τριών ορμάσθαι μορίων: εκ κεφαλής μεν, η λογιζόμεθα και αισθανόμεθα και μεμνήμεθα και τόπον εκ τόπου μετερχόμεθα, εκ καρδιάς δε, η θυμούμεθα και διάθερμοι τυγχάνομεν όντες, έτι τε σφυγμόν έχομεν εν αυτή τη καρδιά και εξ αυτής εν απάσαις ταις αρτηρίαις, εξ ήπατος δε, δι ου τρεφόμεθα και αυξανόμεθα και το παν επαρδεύεται σώμα.

Επισημαίνει μάλιστα ότι στην καρδιά διατηρείται η έμφυτη θερμότητα του ανθρώπινου σώματος, στο ήπαρ γεννάται το αίμα, ενώ μέσω του εγκεφάλου ελέγχεται η προαιρετική κίνηση του ανθρωπίνου σώματος.

(...) εν τη καρδιά εστί το έμφυτον θερμόν, εν τω ήπατι γεννάται το αίμα, και εξ εγκεφάλου η προαιρετική κίνησις ενεργείται, όθεν η μεν διαθάλλπει το παν σώμα τη θερμότητι.

Θεωρεί ως αρχή της κίνησης τον εγκέφαλο λέγοντας χαρακτηριστικά ότι *(..) κινείται δε ταύτα υπό μυών και νεύρων, εξ εγκεφάλου ταύτην την κινητικήν δύναμην και ταύτα δεχόμενα, ρίζα γαρ και αρχή της τούτων κινήσεως ο τον εγκέφαλον περιέχων νευρώδης εστίν υμήν*

Σε άλλο σημείο του έργου του, ο Μελέτιος κάνει αναφορά στις εγκεφαλικές λειτουργίες του ανθρώπου αλλά και τις διάφορες κοιλίες από τις οποίες αποτελείται ο ανθρώπινος εγκέφαλος, επισημαίνοντας ότι τυχόν βλάβη στις κοιλίες αυτές, δημιουργεί απώλεια του φανταστικού ή του νοητικού ή του μνημονευτικού. Στο σημείο αυτό, όπως άλλωστε και στις απόψεις του Μελετίου για τα γενετήσια όργανα των δύο φύλων,

διαφαίνεται η έντονη επιρροή από το έργο του Νεμεσίου Εμέσης «Περί Φύσεως Ανθρώπου».

(...) τας του νοός ενεργείας πάσας τινές κατά τας εν τη κεφαλή του εγκεφάλου κοίλας ήγουν τας εμπροσθίους και οπισθίους και μέσας κοιλότητας διανέμουσι **[103]**, **[104]**.

Ακόμη υποστηρίζει ότι όλες οι αισθήσεις και η λειτουργία τους εξαρτάται από τον «περιεκτικό του εγκεφάλου υμένα», λέγοντας ότι το ζωτικό πνεύμα χορηγείται εκ του εγκεφάλου και μέσω των νεύρων σε όλα τα αισθητήρια όργανα και σε όλα τα μέρη του σώματος. Η καρδιά είναι η αιτία της σφυγμικής κίνησης, όπου και διατηρείται σε αυτήν το «έμφυτον θερμόν».

(...) εκ καρδίας γαρ και η σφυγμική ορμάται κίνησις, ουδέν γαρ εστί σφυγμός ή κίνησις καρδίας και αρτηριών υπό ζωτικής δυνάμεως φυσικώς γενομένη κατά διαστολήν και συστολήν του πνεύμονος προς εκφόρησιν των λιγνυωδών περιπτωμάτων και αντισταγωγίαν του καθαρού αέρος προς το ριπίζεσθαι και αναζωπυρείν τον ζωτικόν τόνον, ο εστί το έμφυτον θερμόν εν τη καρδιά **[105]**.

Από το ήπαρ ξεκινούν οι φυσικές δυνάμεις και μέσω συτού τρέφεται ολόκληρο το σώμα και αυξάνεται και προκαλείται η αίσθηση της όρεξης για τροφή, λέγοντας ότι οι δυνάμεις που ξεκινούν από την καρδιά, το ήπαρ και τον εγκέφαλο διατηρούν την ανθρώπινη ζωή:

(...) εξ ήπατος δε αι φυσικαί δυνάμεις ορμώνται και γαρ δια της εργασίας αυτού τρέφεται ημών άπαν το σώμα και αυξανόμεθα και πάλιν τροφής ορεγόμεθα πέψει και αναδόσει και εξαιματώσει και διακρίσει και αποκρίσει.

(...) αι γαρ τρεις δυνάμεις, η εκ καρδίας, η εξ ήπατος, η εξ εγκεφάλου, πάσαν ημών διοικούσιν την ζωήν διό και της ψυχήςμέρη τινές ωρίσαντο **[106]**.

Προχωρά σε τριμερή διάκριση της ψυχής του ανθρώπου, λέγοντας ότι αυτή αποτελείται από το θυμικόν, το επιθυμητικόν και το λογιστικόν, όπου το μεν θυμικό

προέρχεται από την καρδιά, το επιθυμητικό από το ήπαρ και το λογιστικόν από τον εγκέφαλο.

(...) ορμώνται δε το θυμικόν εκ της καρδιάς, το επιθυμητικόν εξ ήπατος, εξ εγκεφάλου δε το λογιστικόν [107].

Παράλληλα αναφέρει και ορισμένα στοιχεία για την ανατομική κατασκευή του σώματος, κυρίως δε για την διάταξη των οστών του ανθρώπου, καθώς και την διαδικασία της επεξεργασίας των τροφών από τον ανθρώπινο οργανισμό. Για να μας περιγράψει την όλη διαδικασία της πέψεως, παρομοιάζει αυτή την φυσιολογική λειτουργία του οργανισμού με την διαδικασία της παραγωγής του ψωμιού, η οποία και ξεκινά με την παρασκευή σιταριού στους μύλους:

(...) η γαστήρ όργανον εστί της πέψεως, εν αυτή γαρ χυλοποιείται τα εσθιόμενα ... την γαρ τροφήν μασόμεθα και καταλαίνομεν δια των οδόντων, είτα πόματι μίξαντες πέμπομεν τη γαστρί, επεί δε δείται αυτή θερμασίας πλείονος εις το ταύτα έψησαι, ώσπερ άρτον ο κλίβανος, έχειν μεν την καρδίαν υπερκειμένην αυτή καθ'ον είρηται τρόπον, ώστε άφθονον, αυτή την θερμασίαν παρέχεσθαι, έχει δε το ήπαρ διάθερμον ως αίματος πηγάς αναβρύον, έχει και τον σπλήνα ουχ ως θερμόν, ψυχρόν γαρ τούτο τη φύσει το σπλάγχχνον, αλλά δια των εν αυτώ φλεβών τε και αρτηριών ουδέν ήττον των άλλων αγγών και εξ εκείνου παραπολαύει θερμότητος.

(...) τη γουν ύλην η μεν γαστήρ χυλοποιεί, το δε ήπαρ εξαιματοί, το δε λαβόν πέττει τε και εξαιματοί και ούτως δια των φλεβών επί το όλον αποπέμπει σώμα [108].

Τέλος πρέπει να αναφερθεί ότι στην Φυσιολογία του ο Μέλετιος Ιατροσοφιστής, γνωρίζοντας ενδεχομένως τα όσα αναφέρει στις Ιατρικές Συναγωγές του ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, κάνει αναφορά και στα τριχοειδή αγγεία, τα οποία και αποκαλεί «τριχοειδή φλέβια», λέγοντας ότι βάσει αυτών συντελείται η μικροκυκλοφορία του αίματος [109].

Σημειώνει επίσης τον όρο «δικτυώδες πλέγμα» των αγγείων και αναφέρει ότι «πνεύμα ψυχικόν εκπέμπεται εκ καρδιάς δια της αορτικής αρτηρίας και φερόμενον παρά

το ειρημένον δικτυώδες πλέγμα». Στη συνέχεια ακολουθώντας την φυσιολογία της κυκλοφορίας του αίματος του Γρηγορίου Νύσσης, όπως αυτός την παραθέτει στο τριακοστό κεφάλαιο του έργου του *«Περί κατασκευής Ανθρώπου»*, υποστηρίζει ότι κατά την διαστολική φάση η καρδιά δέχεται το αίμα και γεμίζει *«εις ίδιας κοιλότητας έλκουσα»*, ενώ κατά την συστολική φάση το εξακοντίζει *«παρ εαυτής ταις αρτηρίαις εκκρίνουσα»* [110].

Επίσης πιστεύει ότι η κοίλη φλέβα και η αορτή περιέχουν αίμα και πνεύμα, δηλ. αέρα, συνδέοντας στη συνέχεια την καρδιακή λειτουργία με την φυσιολογία του πνεύμονα, με σκοπό την ανταλλαγή των αερίων [111].

Λέων Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.):

Στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας υπάρχουν και στο έργο του Λέοντα Ιατροσοφιστή με τίτλο «*Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων*» (*Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis*), με άμεση επιρροή από το αντίστοιχο έργο του Μελετίου του Ιατροσοφιστή [112].

Ο Λέοντας Ιατροσοφιστής στη Φυσιολογία του, ακολουθεί την συνήθη διάταξη-σειρά που ακολουθούν οι Βυζαντινοί συγγραφείς στα έργα τους με περιεχόμενο ιατρικής φυσιολογίας ξεκινώντας από την κεφαλή καταλήγοντας στα κάτω άκρα (*a capite ad calcem*), με εξαίρεση βέβαια το έργο «*Περί της του ανθρώπου κατασκευής*» σε πέντε βιβλία του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου.

Ο Λέοντας σε 78 παραγράφους προσπαθεί να παρουσιάσει τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, ενώ από τη μορφή και τον τρόπο διάταξης των ιατρικών στοιχείων μέσα στο έργο του προκύπτει ότι πιθανώς γράφτηκε με σκοπό τη διδασκαλία. Ας μην ξεχνούμε ότι ο Λέοντας υπήρξε και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δίνει έμφαση στην ετυμολογική προσέγγιση και την ονοματολογία των διαφόρων οργάνων αλλά και των λειτουργιών του ανθρώπινου σώματος.

Στην αρχή του έργου του ο Λέοντας ξεκινά με τους τέσσερις χυμούς από τους οποίους αποτελείται το ανθρώπινο σώμα, συνδέοντας τους με τις εποχές του έτους αλλά και τις διάφορες ηλικίες του ανθρώπου.

(...) αίμα, φλέγμα, χολήν ξανθήν και μέλαιναν, αναλογεί γαρ το μεν αίμα, θερμόν ον και υγρόν, τω αέρι, η δε ξανθή χολή τω πυρί, η δε μέλαινα τη γη, το δε φλέγμα τω ύδατι Μεταβάλλονται δε αλοιούμενοι κατά ποσότητα και ποιότητα και ηλικίαν και τοις μεν νέοις πλεονάζει το αίμα, προσεικός τω ηρί, τοις δε ακμάζουσιν η ξανθή χολή, τω θέρει, τοις δε παρακμάζουσιν η μέλαινα, και τω φθινοπύρω, τοις γέρουσι δε το φλέγμα και τω χειμῶνι.

Αναφέρει ότι τρεις είναι οι δυνάμεις που «εξουσιάζουν» τον άνθρωπο, οι ψυχικές, οι ζωτικές και οι φυσικές δυνάμεις, τοποθετώντας τες σε συγκεκριμένα όργανα του σώματος, τον εγκέφαλο, την καρδιά και το ήπαρ. Χαρακτηρίζει το νού ως «το ηγεμονικόν της ψυχής, άυλον και ασώματον», οφθαλμό της ψυχής, από τον οποίο επηρεάζονται όλες οι αισθήσεις και οι κινήσεις του ανθρώπου. Αποκαλεί τους σφυγμούς ως ζωτική κίνηση, ενώ θεωρεί το ήπαρ ως την πηγή της φυσικής δύναμης, με την εργασία του οποίου τρέφεται όλο το σώμα.

(...) τι εστί σφυγμός; Κινήσις καρδίας και αρτηριών της ζωτικής δυνάμεως κατά διαστολήν και συστολήν του πνεύμονος

Πόθεν ορμώνται αι φυσικαί δυνάμεις; Ουδέν αλλαχού η εξ ήπατος, επει δια της εργασίας αυτού τρέφεται άπαν το σώμα.

Αναπνοή: Χαρακτηρίζει την αναπνοή ως «απροαίρετη κίνηση» που γίνεται από προαιρετικά μόρια του σώματος, λέγοντας ότι διαφέρει από την επιληψία γιατί η αναπνοή γίνεται κατά φύσιν ενώ οι σπασμοί των επιληπτικών ατόμων γίνονται παρά φύσιν. Αποκαλεί τον ύπνο ως «ησυχία και παύλα των ψυχικών ενεργειών», ενώ ορίζει την υγεία ως συμμετρία των οργάνων του σώματος και ευκрасία των ομοιομερών, «σύνθεσις και διάπλασις κατά φύσιν», ευκрасία και συμμετρία των χυμών του σώματος.

Κεφαλή: την χαρακτηρίζει ως «ξηρά και οστώδη», έχοντας ως αποστολή να σκέπει τον εγκέφαλο. Το ονομάζει κρανίο «εκ του κραίνειν», ενώ λόγω της θέσης του «βασιλεύει» σε ολόκληρο το σώμα. Υποστηρίζει επίσης ότι έξι είναι τα οστά του κεφαλιού

(...) κελυσφήν δια το σκέπειν τον εγκέφαλον, κάραν δε εκ του τριχώσθαι, κέρας γαρ η θριξ ή κράτα εκ του κράτους ή κρανίον εκ του κραίνειν και βασιλεύειν του όλου σώματος.

Εγκέφαλος: υποστηρίζει ότι είναι λευκός και μαλθακός σαν αφρός, ενώ ως προς την ουσία του είναι υγρός και ψυχρός. Κάνει επίσης αναφορά στις μήνιγγες του εγκεφάλου, τον οποίο και αποκαλεί μυελό.

(...) πόθεν εγκέφαλος; Παρά το εγκείσθαι την κεφαλή, έστι δε άναιμος και άφλεψ, ήδεται ταις θερμαίς καταστάσεσι μάλλον ή ταις ψυχραίς, μύξα εστίν αποκάθαρμα του εγκεφάλου, μύξα δε παρά το εκ μυκτήρων αποκρίνεσθαι, ο δε εγκέφαλος λέγεται και μυελός από του εν μύχω ειλείσθαι και αυλίζεσθαι, οι δε σκέπτοντες υμένεςαυτόν μήνιγγες λέγονται διά το μένειν εν αυτοίς τον εγκέφαλον.

Αναφέρει επίσης ότι δύο υμένες προστατεύουν τον εγκέφαλο, η «παχεία» και η «λεπτή»:

(...) δύο δε υμένες φυλάσσουσι τον εγκέφαλον, παχεία και λεπτή, διά το μη ανιάσθαι τον εγκέφαλον υπό της του οστού προσψαύσεως ομιλεί δε η παχεία τω οστώ, η δε λεπτή τω εγκεφάλω ομοίως τη ροιά έσωθεν και έξωθεν.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η παρομοίωση που χρησιμοποιεί ο Λέοντας για να τονίσει τη σημασία του εγκεφάλου για τη λειτουργία του ανθρώπινου σώματος:

(...) ούτως και επί του ημετέρου σώματος, ηνίοχος μεν αυτός ο εγκέφαλος, ηνία δε αυτά τα νεύρα, χαλινοί δεαυτού οι μύες, ίππτοι δε αυτά τα λοιπά μόρια, οι μύες χρείαν χαλινού τω εγκεφάλω παρέχουσι, προς γαρ την του περιεχομένου φύσιν και το περιέχον δεδημιούργηται

Αποκαλεί τον μυ, μίγμα σαρκός και νεύρου, λέγοντας ότι ονομάζεται μυς «παρά το μύειν εν ταις ενεργείαις και καλύπτειν προς την ίδιαν αρχήν» και νεύρα «παρά το νεύειν προς εαυτά»

Οπτικά νεύρα-Όραση: από τον εγκέφαλο ξεκινούν δύο νεύρα, τα οποία ονομάζουμε οπτικά. Υποστηρίζει ότι τα νεύρα αυτά διαφέρουν από τα υπόλοιπα του σώματος, διότι αυτά είναι «αυλοειδή και τερτημένα», ώστε να μπορεί ανεμπόδιστα να διέρχεται από αυτά το «ψυχικόν πνέυμα». Κάνει επίσης αναφορά στον αμφιβληστροειδή χιτώνα τον οποίον χαρακτηρίζει ως «στήριγμα εστίν ένδοθεν του παντός σώματος του οφθαλμού», τον ραγοειδή χιτώνα που τον ονομάζει έτσι λόγω του ότι το σχήμα του είναι παρόμοιο με την ρόγα του σταφυλιού. Ακόμη επισημαίνει ότι ο κερατοειδής δημιουργήθηκε για να κρατάει

σφιχτά την κόρη του οφθαλμού και να κρατάει κλειστό το στόμα της κόρης ώστε να μην χυθούν τα υγρά του ματιού.

(...) ο δε κερατοειδής εγένετο ίνα σφίγη και αποφράττη το στόμα της κόρης, ίνα μη τα υγρά εκχέοιντο.

(...) το δε οπτικόν πνεύμα το εν τοις οφθαλμοίς φέρεται απ' εγκεφάλου και διττήν αποτελεί την ενέργειαν ή την χρείαν ίνα πληροί τον οφθαλμόν και αδρύνη αυτόν και ίνα εξακοντιζόμενον εκ της κόρης γινώσκωμεν τα των αισθητών σώματα και χροίας.

Κάνει αναφορά στους τέσσερις χιτώνες του οφθαλμού, τον αμφιβληστροειδή, τον επιπεφυκότα, τον ραγοειδή και τον κερατοειδή, στα βλέφαρα, τις βλεφαρίδες και στα φρύδια καθώς και τους μύες που κινούν τον οφθαλμό, οι οποίοι σύμφωνα με τον Λέοντα είναι έξι τον αριθμό:

(...) συνίσταται ο οφθαλμός εκ τεσσάρων χιτώνων, υγρών δε τριών διαφερόντων

(...) ο μεν αμφιβληστροειδής και ο επιπεφυκός και ο ραγοειδής έχουσι φλέβας, ο δε κερατοειδής άφλεβος εστίν διά την χρείαν αυτού τα μεν τέγγει, τα δε τρέφει, τα δε περιέχει, τα δε ασφαρίζεται, τα δε την κόρην φυλάττει

(...) εξ εισί οι μύες οι κινούντες τον οφθαλμόν, δύο μεν περιστρέφοντες τον οφθαλμόν, από του μεγάλου κανθού αρχόμενοι και εις τον μικρόν λήγοντες, οι δε τέσσαρες κινούσιν αυτόν κατ' ευθές, ο μεν εις ανατείνων, ο δε άλλος κατασπών, και ο μεν επί δεξιά κινών, ο δε επ' αριστερά, έστι δε και έτερος, όστις και αυτός στηρίζει τον οφθαλμόν.

Όσφρηση: αποκαλεί την όσφρηση φυσική ενέργεια, η οποία αποτελείται από το «εν ταις ρισί πνεύμα». Την χαρακτηρίζει ως αντίληψη των οσμών, παραγόμενη στις εμπρόσθιες κοιλίες του εγκεφάλου και στα ισθμοειδή οστέα. Λέει ότι όργανο της είναι η μύτη, μέσω της οποίας επιτελείται η αναπνοή και η εισπνοή, επεξηγώντας παράλληλα την ονομασία της:

(...) ρίνες μεν διά το ρειν τα εξ εγκεφάλου υγρά, μυκτήρες δε εκ του μυκτηρίζειν ή εκ του μύξας εξιέναι δι' αυτών, εισί δε νευρώδεις και χονδρώδεις, αντιληπτικοί οσμών.

Ακοή: όργανα της ακοής τα ώτα, τα οποία ονομάζονται έτσι γιατί δέχονται «την όπα», δηλαδή την φωνή, ενώ ως προς την φύση τους είναι νευρώδη και χονδρώδη, στο σχήμα στρογγυλά έχοντας κενό για να μπορούν να ακούν τους ήχους. Γίνεται η μεταφορά των ήχων στον «ουρανόν του στόματος», όπου και μεταφέρονται στον εγκέφαλο μέσω φλέβας.

(...) πόρον δε ουκ έχει προς τον εγκέφαλον το οστούν τούτο και διά τούτο τον ήχον αποδιδοί προς τον του στόματος ουρανόν, κακείθεν τεινομένη φλέψ εις τον εγκέφαλον διακομίζει τον ψόφον.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι μέσω του στόματος γίνεται η αντίληψη της γεύσεως των χυμών, κάνοντας αναφορά και στις ιδιότητες των οδόντων, λέγοντας ότι αυτοί συνεισφέρουν στην διαίρεση και την κατεργασία των τροφών καθώς και στην παραγωγή της ομιλίας. Στο σημείο αυτό του έργου του ο Λέοντας παρέχει σημαντικά στοιχεία οδοντιατρικής επιστήμης, γνώσεις απαραίτητες για τους σπουδαστές της ιατρικής επιστήμης της εποχής του.

(...) όδόντες λέγονται οί διαιροϋντες τροφήν και κατεργαζόμενοι αύτήν· συνεργοϋσι δε και τῆ̃ διαρθρώσει τῆ̃ς φωνῆ̃ς· και̃ εισιν οί μὲν τέμνοντες τὰ σιτία, οί δε̃ λεαίνοντες οί και̃ μύλαι λεγόμενοι και̃ μυλῆαι. ἐκ τοϋ̃ ἔδω, τὸ̃ ἐσθίω. τριακονταδύο̃ εισί τῶ̃ ἀριθμῶ̃, ἑξκαίδεκα καθ' ἑκατέραν τὴν γένυν οϋ̃τως· τέσσαρες ἔμπροσθεν, οί τομεῖς λεγόμενοι, πάντες [μονόριζοι· ἑκατέρωθεν δε̃ αὐτῶν δύο, οί κυνόδοντες,] μονόριζοι και̃ οϋ̃τοι· ἑ̃ττα οί γομφίοι τούτων ἑξῆ̃ς ἀνά πέντε· τρίριζοι μὲν οί ἐν τῆ̃ ἄνω γένυ[ι], δυοῖν δε̃ ριζῶν οί ἐν τῆ̃ κάτω. εϋ̃ρηνται δε̃ και̃ τετράριζοι· γομφ[ί]οι·

ἐπικεκαμμέναι γάρ εισιν αἱ συνέχουσαι αὐτούς σιαγόνες. Διαφέρουσι γοῦν τῶν ἄλλων ὀστέων οί ὀδόντες ἐν τῶ̃ αἰσθάνεσθαι, αἰσθητικῶν νεύρων φερομένων ἐν τοῖς φατνώμασιν, ἐν οἷς ριζοῦνται, ἐν τῶ̃ θερμαίνεσθαι και̃ ψύχεσθαι και̃ γεύεσθαι. και̃ οί μὲν κογχωτοί εισιν, οί δε̃ καρχαρόδοντες, οἷον λέοντος και̃ τῶν ὁμοίων· τὰ δε̃ τῶν

ζώων ἀμφόδοιτα, οἷον ἀνθρώπου καὶ τῶν ὁμοίων· τὰ δὲ συνόδοιτα, οἷον πρόβατα καὶ ὅμοια· τὰ δὲ χαυλιόδοιτα, οἷον χοίρου καὶ τῶν ὁμοίων· ἢ μυλίτας ἢ σωφρονιστήρας, διὰ τὸ φύεσθαι αὐτοὺς ἐν τῷ ἄρχεσθαι φρονεῖν.

Αναφέρει ἐπίσης, ἐπεξηγώντας παράλληλα τὴν ονομασία τους, τὰ φωνητικὰ ὄργανα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα σύμφωνα με τὸν Λέοντα εἶναι ὁ γαργαρεύνας ἢ ἀλλιώως ἡ σταφυλὴ τοῦ στόματος, ὁ οὐρανίσκος, ὁ φάρυγγας, ὁ λάρυγγας, ἡ τραχεῖα ἀρτηρία, ὁ πνεύμονας, ὁ θώρακας καὶ τὰ παλινδρομοῦντα νεύρα. Ἐπιπλέον ἀποκαλεῖ διαλεκτικὰ ὄργανα τὴ γλῶσσα, τὰ δόντια, τὰ χεῖλη, τὴ μύτη, τὸν οὐρανίσκο καὶ τὸν γαργαρεύνα.

(...) Ὁ γαργαρεύων κιονίς καὶ σταφυλὴ λέγεται· γαργαρεύων διὰ τὸν γινόμενον παρ' αὐτοῦ ἦχον· σταφυλὴ δὲ ἀπὸ τοῦ τὸ ἄκρον αὐτῆς φαίνεσθαι ὅμοιον ῥαγί· κιονίς δὲ ἢ παρὰ τὴν τῶν ὑγρῶν χύσιν ἢ παρὰ τὸ κίονος ἔχειν τύπον

(...) ὁ δὲ οὐρανίσκος ἐν τῷ ἀνωτάτῳ μέρει τοῦ στόματός ἐστιν, ἐκ τῆς πρὸς τὸν οὐρανὸν ὁμοιότητος ὄνομα λαβῶν·

(...) φάρυγξ καλεῖται, παρὰ τὸ φέρω· ἐξ ἧς τὸ πνεῦμα φέρεται· τὸν δὲ ἀνθερεῶνα, ὃν καὶ λάρυγγα καλοῦμεν, ἢ ἐπιγλωττίς ἐστὶ καὶ εἶρηται. πλὴν ἐστὶν νευρώδης καὶ μυώδης, εἰκῶς κισσοφύλλω· λαιμὸς δὲ καὶ λάρυ[γ]ξ τοῖς ὀνόμασι διαφέρουσι μόνον·

(...) Ἡ δὲ ὑποκειμένη τῷ λάρυγγι ἀρτηρία τραχεῖα ὀνόμασται, ἐκ τοῦ πνεύμονος ἀνερχομένη, ὡς πόρος οὔσα αὐτοῦ ὄνομα δὲ αὐτῇ τὸ τραχεῖα ὡς χονδρώδη σώματα ἔχουσα. δέδενται δὲ ὑμέσι χρησιμεύουσι τῇ φωνῇ. καὶ [τῶν ἀνερχομένων ἐκ τοῦ πνεύμονος ὑγρῶν] βρόγχος, ἐκ τῆς τῶν ὑγρῶν διαβροχῆς τῶν ἀνερχομένων ἐκ τοῦ πνεύμονος· ἐξ οὗ βρέγμα καὶ βρόχος καλεῖται

Θώρακας: ἀποκαλεῖ τὸ στήθος, στέρνο καὶ θώρακα. Χαρακτηρίζει τὸν θώρακα ὡς νευρώδη, μυώδη, φλεβώδη καὶ ἀρτηριώδη λέγοντας ὅτι ἀποτελεῖ τὸ κατοικητήριον τῆς καρδιάς.

(...) ἔστιν οὖν ὁ θώραξ νευρώδης καὶ μυώδης καὶ φλεβώδης καὶ ἀρτηριώδης, ὀργανικὸν μόριον συνδετικὸν ταῖς ὠμοπλάταις καὶ ταῖς κατακλεῖσι καὶ ταῖς πλευραῖς· κάτωθεν δὲ τῶν μαστῶν ἐν τῇ μέσῃ συμπέφυκεν αὐτῷ ὁ ξιφοειδῆς χόνδρος, ἐν ᾧ καὶ τὸ διάφραγμα. ἔστι μὲν ὁ θώραξ οἰκητήριον τῆς καρδίας· σύγκειται δὲ ὀπισθε μὲν ἡ ράχις, ἔμπροσθεν δὲ τὸ στέρνον, ἐκατέρωθεν δὲ αἱ πλευραί. ἔχει δὲ κοιλίας δύο, ἃς καὶ ἡ φύσις ἐποίησεν ὡς δεξαμενὰς εἰς ὑποδοχὴν καὶ φυλακὴν πνεύματος, ἵνα ἐν καιρῷ εὐρίσκη ἀναψυχὴν ἡ καρδία, ὡς ἐπὶ τῶν ἀνα-φωνιστῶν ὅταν μέλη συντίθενται καὶ οὐ βούλονται ἀναπνεῖν διὰ τὸ μὴ ἐκπεσεῖν τῆς τοῦ ῥυθμοῦ ἁρμονίας.

Πνεύμονας: αποκαλεῖ τον πνεύμονα «ὡς δοχεῖο του πνεύματος», λέγοντας ὅτι «τρέφεται» ἀπὸ καθαρὸ αἷμα, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴν δεξιὰ κοιλία τῆς καρδίας. Αναφέρει τὴ συνεισφορά του στὴ λειτουργία τῆς αναπνοῆς, χαρακτηρίζοντας τὸν ὡς πλέγμα που ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν τραχεῖα ἀρτηρία, τὴν λεῖα καὶ παχεῖα φλέβα καὶ τὴν ἀφρώδη σάρκα:

(...) Καὶ γὰρ οἷον πλέγμα ἐστὶν ὁ πνεύμων συγκείμενος ἐκ τεσσάρων· ἐκ τῆς τραχείας ἀρτηρίας καὶ ἐκ τῆς λεῖας καὶ φλεβῶς παχείας καὶ τῆς ἀφρώδους σαρκὸς αὐτοῦ· πνεύμων δὲ ἐκλήθη, ὅτι δοχεῖον ἐστὶ τοῦ πνεύματος. τρέφεται δὲ ὑπὸ αἵματος καθαροῦ· τὸ δὲ τρέφον αὐτὸν αἷμα εἰς τὴν δεξιὰν κοιλίαν τῆς καρδίας προπέττεται καὶ λεπτύνεται· οὐκ ἠδύνατο γὰρ αὐτὸς τὸ παχὺ αἷμα πέψαι καὶ εἰς οἰκείαν τροφήν ἀναλῶσαι διὰ τὸ ἀεικίνητον αὐτοῦ καὶ τὰς πρὸς ἀναπνοὴν ἀσχολίας

Στὴ συνέχεια ὁ Λέοντας ἐπισημαίνει ὅτι ἡ φλέβες χορηγοῦν «τροφή» στὰ νεύρα καὶ τὶς ἀρτηρίες ἀλλὰ καὶ τὰ υπόλοιπα μόρια τοῦ σώματος, ἡ ἀρτηρία μεταδίδει στὶς φλέβες καὶ τὰ μόρια τοῦ σώματος «θερμασία φυσικοῦ καὶ ζωτικοῦ σώματος», ἐνῶ τὰ νεύρα παρέχει σὲ ολόκληρο τὸ σῶμα τὴν αἴσθησι.

(...) Ἡ μὲν γὰρ φλέψ χορηγεῖ τροφήν τῷ νεύρω καὶ τῇ ἀρτηρίᾳ καὶ τοῖς λοιποῖς μορίοις τοῦ σώματος· [ἡ] δὲ ἀρτηρία μεταδίδωσι τῇ φλεβί καὶ τοῖς ἄλλοις θερμασίαν φυσικοῦ καὶ ζωτικοῦ πνεύματος· τὸ δὲ νεῦρον αἴσθησιν παρέχει αὐταῖς τε καὶ τῷ παντὶ σώματι.

Καρδιά: Ο Λέοντας περιγράφοντας την καρδιά αναφέρει ότι έχει κωνοειδές σχῆμα, την αποκαλεῖ νευρώδη, μυώδη και φλεβώδη, λέγοντας ότι αποτελείται από δύο κοιλίες και την αρτηρία. Σ' αυτήν παράγεται «το ἔμφυτον θερμόν και το ζωτικό πνεύμα», λέγοντας ότι ο ζωτικός της τόνος είναι η σφυγμική κίνηση. Την χαρακτηρίζει ως αεικίνητη και «πυρωδεστέρα», θερμότερη δηλαδή όλων των ανθρώπινων μορίων.

(...) Ἔστι δὲ ἡ καρδιά νευρώδης καὶ μυώδης καὶ φλεβώδης· ἐξ αὐτῆς καὶ ἀρτηρίαι καὶ δύο κοιλίαι κατ' ἀμφοτέρα μέρη αὐτῆς, ἐν αἷς γεννᾶται τὸ ἔμφυτον θερμόν [αὐτῆς] καὶ τὸ ζωτικὸν πνεῦμα· ἐξ αὐτῆς καὶ ἡ μεγάλη [ἀορτή] ἀρτηρία καὶ πρῶτος στέλεχος τῶν ἄλλων ἀρτηριῶν. [ζ]ωτικὸς τόνος ἐστὶν ἡ τοῦ σφυγμοῦ κίνησις. τέτακται δὲ ἐν αὐτῷ ἡ τοῦ θυμοῦ δύναμις· τὸ σχῆμα αὐτῆς κωνοειδές, οἷον στρόβιλος. Πυρωδεστέρα γὰρ οὔσα πάντων τῶν ἐν σώματι μορίων καὶ τοῦ πυρός ἔλαχεν ἔχειν σχῆμα· ὥσπερ γὰρ ἐκεῖνο ἐκ πλατυτέρας [ἔλαχε] βάσεως ἀρχόμενον, αἰεὶ στενούμενόν τε καὶ εἰς ὄξύ κορυφούμενον. ἡ καρδιά καὶ κραδία παρὰ τὸ κραδαίνω τὸ [ς]είω· αἰεκίνητος γάρ ἐστὶν ἡ καρδιά.

Στόμαχος: ορίζει το στομάχι ως «νευρώδες ὄργανον ὀρέξεως και καταπόσεως», το οποίο και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της «θρέψης»:

(...) Ἔστι δὲ ὁ στόμαχος νευρῶδες ὄργανον ὀρέξεως καὶ [καὶ] καταπόσεως. λέγεται δὲ στόμαχος οἷον σιτόμαχος ἢ ἐκ τοῦ στόμα ἢ μάσταξ, διὰ τὸ τὴν μάστακα δέχεσθαι ἧτοι τὴν τροφήν. οὕτως μὲν οὖν ἡ ὄρεξις γίνεται, ἣν καὶ πεῖναν ὠνόμασε· τὸ τούτου ἀνάπαλιν, ἡ θρέψις οὕτως· ἐκ τοῦ στομάχου ἡ γαστήρ· ἐκ τῆς γαστρὸς αἱ μεσαραικαὶ φλέβες· ἐκ τούτων τὸ ἧπαρ· ἐξ αὐτοῦ πᾶσαι αἱ φλέβες· καὶ πρὸ αὐτῶν ἡ κοίλη φλέψ· ἐξ αὐτῶν δὲ αἱ σάρκες καὶ οἱ μύες· ἐκ τούτων τὸ δέρμα· καὶ οὕτως ἴσταται τῆς ὀρμῆς μέχρι διαπνευσθῆναι καὶ τὸ ἀνάπαλιν ἐκ τοῦ δέρματος μέχρι τοῦ στομάχου καὶ τῆς γαστρὸς.

Ήπαρ: χαρακτηρίζει το ήπαρ ως ουσία «ερυθρά και σαρκώδης», έχοντας στο δεξιό μέρος φλέβα που είναι υπεύθυνη για την παραγωγή αίματος. Είναι θερμό από τη φύση του, εξαιτίας του αίματος το οποίο παράγεται σ' αυτό το μόριο, το οποίο «αρδεύει» ολόκληρο το σώμα με αίμα.

(...) Τὸ δὲ ἥπαρ οὐσία ἐστὶν ἐρυθρὰ καὶ σαρκώδη[ς], φλέβα ἔχουσα τεταμένην ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσιν, [ἐ]ν ᾧ γεννᾶται τὸ αἷμα. ἔστι γοῦν φύσει θερμὸν τοῦτο τὸ σπλάγχνον διὰ τὸ αἷματος [εἶναι] γεννητικὸν καὶ τῶν ἄλλων χυμῶν. καὶ ἐν μὲν τοῖς σιμοῖς αὐτοῦ μύας ἔχει ὑποκειμένους συνεργοὺς εἰς τὴν τοῦ αἵματος πέψιν· ἐν δὲ τοῖς κυρτοῖς αὐτοῦ ἡ κοίλη φλέψ διχα μεριζομένη ἄνω καὶ κάτω ἐτέρα· καὶ ἡ μὲν ἄνω διὰ τῆς κλειδῶς περιε[ρ]χομένη περιλαμβάνει αὐτὴν ἔσωθεν τε καὶ ἔξωθεν· εἶτα ἀνιοῦσα αὐθις συμφύεται ἐπὶ τὰς [ἀσ]καρωτίδας καὶ ἀποσχίζεται, ποιοῦσα τὰς [ς]φαγίτιδας φλέβας δι' ὧν τὰ πλεῖστα μόρια τοῦ σώματος ἐπαρδεύεται. λέγεται δὲ ἥπαρ παρὰ [τὸ] ἐπῆρθαι καὶ κυρτοῦσθαι ἢ παρὰ τὸ ἀρδεύειν τὸ σῶμα ὅλον αἵματι.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι αντικριστά από το ήπαρ βρίσκεται ο σπλήνας, τον οποίο αποκαλεί φλεβώδη και αρτηριώδη. Χαρακτηρίζει τη φύση του ως «οξώδη» προκειμένου να διεγείρει το αίσθημα της ορέξεως στο στομάχι, ενώ ἔλκει από το ήπαρ «το τρυγωδέστερο» από το αίμα. Παράλληλα αποκαλεί «νευρώδη και διχίτωνο» την κοιλιά, λέγοντας ότι έχει ως αποστολή της τη λείανση και τη χυλοποίηση της τροφής. Αποτελείται από πολλά αισθητικά νεύρα κυρίως ευρισκόμενα στο «στόμα» της.

Ακόμη αναφέρει ότι τρεις είναι οι πέψεις του ανθρώπινου οργανισμού και τρεις οι εκκρίσεις των περιττωμάτων: α) η πέψη που γίνεται στην κοιλιά και έχει περιττώματα τα κόπρανα, β) η πέψη του ήπατος με περιττώματα τα ούρα και γ) η εξωμοίωσις με περίττωμα τον ιδρώτα ο οποίος βγαίνει από τους κρυφούς πόρους του σώματος.

Νεφροί: αναφέρει ότι είναι υπεύθυνοι για την ερωτική ορμή και την κάθαρση του αίματος, προκαλώντας τα ούρα.

(...) ὅσφύς λέγεται ὁ τόπος ἐν ᾧ κεῖνται οἱ νεφροί· ἔστι δὲ ἡ οὐσία αὐτῶν ἀδενώδης καὶ ψαφάρᾳ, ὁμοίως τοῖς ὄρχεσιν. ἀῖπιοι δὲ εἰσὶν οὗτοι οἱ νεφροὶ καὶ τῆς κατὰ τὴν συνουσίαν ὀρέξεως καὶ τῆς τοῦ αἵματος καθάρσεως, τὸ ὀρώδες αὐτοῦ ἔλκοντες καὶ εἰδοποιοῦντες εἰς οὔρου κατασκευήν. νεφροὶ δὲ παρὰ τὸ νείφεσθαι τῷ οὔρῳ, ὃ ἔστι βρέχεσθαι.

Τέλος ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής αναφέρει ὅτι ὑπάρχει ὁμοιότητα ἀνάμεσα στα ἀνδρικά καὶ τα γυναικεῖα γεννητικὰ μέρη, ἀποψη τὴν ὁποία συναντοῦμαι καὶ στους Νεμέσιο Εμέσης, Μελέτιο Ιατροσοφιστὴ καὶ Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο. Ἡ μοναδική διαφορά εἶναι ὅτι τῶν γυναικῶν εἶναι ἐσωτερικὰ τοποθετημένα.

(...) Καὶ αἱ γυναῖκες δὲ αὐταὶ πάντα τὰ αὐτὰ τοῖς ἀνδράσιν ἔχουσι μέρη, ἀλλ' ἐνδον καὶ οὐκ ἔξω· [113].

BIBΛIOΓPAΦIKES ANAΦOPES EIDIKOY MEPOYΣ:

- [1] **Bussemaker UC, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», τομ. I-VI, Imprimerie Nationale, Paris 1851-1862.
- [2] **Raeder I**, «*Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae*», Vol. I-IV, B. Teubner, Lipsiae et Berolini 1928-1933.
- [3] **Raeder I**, «*Oribasii Synopsis ad Eustathium filium-Oribasii Libri ad Eunapium*», A. Hakkert, Amsterdam 1964.
- [4] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 533-34, Paris 1858.
- [5] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 333, Paris 1858.
- [6] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 336, Paris 1858.
- [7] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 80, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [8] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 211-13, Ιατρικές Εκδόσεις ΖΗΤΑ, Αθήνα 2002.
- [9] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 506-07, Paris 1858.
- [10] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 516, Paris 1858.
- [11] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 82, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [12] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 328, Paris 1858.
- [13] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*», Τόμος III, σελ. 330, Paris 1858.
- [14] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 83, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.

- [15] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d’Oribase*», Τόμος III, σελ. 519, Paris 1858.
- [16] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 85, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [17] **Van der Eijk P**, «The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping», *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.
- [18] **Paluzzi A**, Brain “imaging” in the Renaissance, *Journal of the Royal Society of Medicine* vol 100, pp 540-543, 2007.
- [19] **Manzoni T**, The cerebral ventricles, the animal spirits and the dawn of brain localization of function. *Arch Ital Biol* 1998; 136: pp103-152.
- [20] **Νεμέσιος Εμέσης**: περί φύσεως ανθρώπου, σελ 235, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [21] **Marketos S, Eftychiadis A, Diamandopoulos A**, Acute renal failure according to ancient Greek and Byzantine medical writers, *Journal of the Royal Society of Medicine* (1993), 86: 290.
- [22] **Ευτυχιάδη Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», σελ 88, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [23] **Νεμέσιος Εμέσης**: περί φύσεως ανθρώπου, σελ 291-297, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [24] **Νεμέσιος Εμέσης**: περί φύσεως ανθρώπου, σελ 201, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [25] **Νεμέσιος Εμέσης**: *Περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 217-224, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [26] **Νεμέσιος Εμέσης**: περί φύσεως ανθρώπου, σελ 225-227, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [27] **Νεμέσιος Εμέσης**: περί φύσεως ανθρώπου, σελ 227-229, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.

- [28] **Νεμέσιος Εμέσης:** *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 229, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [29] **Νεμέσιος Εμέσης:** *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 238-241, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [30] **Greenhill G**, Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου «*Περί της του Ανθρώπου Κατασκευής*», σελ. 221-222, Oxonii, 1842.
- [31] **Νεμέσιος Εμέσης:** *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 279-285, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [32] **Eftychiadis A**, “Diseases in the Byzantine World with special emphasis on the Nephropathies”, *Am. J. Nephrol.* 1997; 17: 217-221.
- [33] **Νεμέσιος Εμέσης:** *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 273-277, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [34] **Νεμέσιος Εμέσης:** *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ 279-285, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [35] **Paluzzi A**, Brain “imaging” in the Renaissance, *Journal of the Royal Society of Medicine* vol 100, pp 540-543, 2007.
- [36] **Marketos S, Eftychiadis A, Diamandopoulos A**, Acute renal failure according to ancient Greek and Byzantine medical writers, *Journal of the Royal Society of Medicine* (1993), 86: 290.
- [37] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 530-531, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [38] **Migne J-P**, «*Γρηγορίου Νύσσης: Περί κατασκευής ανθρώπου*», PG 44, Paris 1863.
- [39] **Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ.137, «*ΙΑΣΩ*», Αθήνα 1998.
- [40] **Γρηγόριος Νύσσης:** *Περί Κατασκευής Ανθρώπου*, Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ερευνητικό έργο «*Δρόμοι της Πίστης-Ψηφιακή Πατρολογία*», Κεφάλαιο Λ´, σελ. 43, 2006.

[41] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας», τόμος 5, σελ. 218-19, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

[42] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 218-19, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

[43] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 224-25, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

[44] Ευτυχιάδης Α, *«Φύση και Πνεύμα»*, σελ. 86, Αθήνα 1995, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.

[45] Μαρκέτος Σ, *«Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής»*, σελ. 203, Ιατρικές Εκδόσεις ΖΗΤΑ, Αθήνα 2002.

[46] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 226-27, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

[47] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 232-33, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

[48] Ευτυχιάδης Α, *«Φύση και Πνεύμα»*, σελ. 86, Αθήνα 1995, Εκδόσεις Μαρίας Παρισιάνου, Αθήνα 1995.

[49] Γρηγόριος Νύσσης: *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 230-31, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

- [50] **Γρηγόριος Νύσσης:** *Περί κατασκευής ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 236-37, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.
- [51] **Γεωργακόπουλος Κ,** «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ.137, «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [52] **Θεοχαράκης Ν, Δαμίγος Δ, Μαυρέας Β, Ευτυχιάδης Α, Γερουλάνος Σ,** «Η Ψυχοθεραπεία στο Βυζάντιο», *Αρχαία Ελληνική Ιατρική* 20 (5), σελ. 547-50, 2003.
- [53] **Migne J,** «*Βασιλείου Αρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας: περί της του ανθρώπου κατασκευής*», PG 30, Paris 1888.
- [54] **Ευτυχιάδης Α,** «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 90-91, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [55] **Μέγας Βασίλειος,** «*Περί της του ανθρώπου κατασκευής*», PG 30, 12, Paris 1888.
- [56] **Ευτυχιάδης Α,** «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 87, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [57] **Γεωργακόπουλος Κ,** «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 90-92, Έκδοση Νοσοκομείου ΙΑΣΩ, Αθήνα 1998.
- [58] **Guinan P,** "Christianity and the Origin of the Hospital", *The National Catholic Bioethics Quarterly* 4.2 (2004): 257-263.
- [59] **Kourkouta L, Plati P, Ouzounakis P,** "The meaning of the nursing in Byzantium", *Medicine and Health care*, 1, 7.
- [60] **Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E,** "The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324-1453 AD)". *Gerontology* 46, 1 (2000): 2-6.
- [61] **Μπαλογιάννης Σ,** «*Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον*» *Εγκέφαλος* 49, 34-46, 2012.
- [62] **Prioreschi P,** «*A History of Medicine: Byzantine and Islamic Medicine*», σελ. 54-55, Horatius Press, 2001.
- [63] **Olivieri A,** «*Aetii Amideni libri medicinales I-IV*», Λειψία 1935.
- [64] **Olivieri A,** «*Aetii Amideni libri medicinales I-IV*», Λόγος Γ΄, σελ. 272, Λειψία 1935.
- [65] **Olivieri A,** «*Aetii Amideni libri medicinales I-IV*», Λόγος Δ΄, σελ. 398, Λειψία 1935.

- [66] Migne J, «*Patrologia Graeca*», PG 103, Κεφ. Αετίου Αμιδηνού Ιατρικοί λόγοι ΙΣΤ΄, σελ. 720-734, Παρίσι 1860.
- [67] Mango C, «*The Oxford History of Byzantium*», σελ. 302, Oxford University Press, 2002.
- [68] Hunger H, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», εκδόσεις ΜΙΕΤ, σελ. 118-19, Αθήνα 1987.
- [69] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri V, σελ. 20-21 και σελ. 53, Oxonii, 1842.
- [70] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri V, “De Genitalibus”, σελ. 215-16, Oxonii, 1842.
- [71] Hunger H, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», σελ. 124, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987.
- [72] Miller T, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 221, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [73] Γεωργακόπουλος Κ, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», σελ. 220-21, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [74] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri I, σελ. 53, Oxonii, 1842.
- [75] Νεμέσιος Εμέσης: *Περί Φύσεως ανθρώπου*, σελ 270-76, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [76] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, σελ. 86-7, Oxonii, 1842.
- [77] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, σελ. 125-26, Oxonii, 1842 .
- [78] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, σελ 132, Oxonii, 1842.

- [79] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, σελ. 138-40, Oxonii, 1842.
- [80] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri IV, σελ. 141, Oxonii, 1842.
- [81] **Νάστα Μ**, «*Η άσκηση της ιατρικής κατά την Βυζαντινή περίοδο: αντιμετώπιση των κακώσεων των μαλακών και σκληρών ιστών*», Διδακτορική Διατριβή της Ιατρικής Σχολής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, σελ. 114-15, Αλεξανδρούπολη 2008.
- [82] **Τσιάμης Κ, Τούντα Ε, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «Απαγόρευση των ανατομών κατά το Μεσαίωνα: Μύθος ή πραγματικότητα;» *Αρχ. Ελλ. Ιατρικής* 2007; 24 (2): 186-196.
- [83] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri IV, σελ. 153, Oxonii, 1842.
- [84] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri IV, σελ. 157, Oxonii, 1842.
- [85] **Lascaratos J, Marketos S**, "A historical outline of Greek ophthalmology from the Hellenistic period up to the establishment of the first universities". *Documenta Ophthalmologica*, 68.1 (1988): 157-169.
- [86] **Fronimopoulos J, Lascaratos J**, "The terms glaucoma and cataract in the ancient Greek and Byzantine writers". *Documenta ophthalmologica* , 77.4 (1991): 369-375.
- [87] **Lascaratos J, Marketos S**, "A historical outline of Greek ophthalmology from the Hellenistic period up to the establishment of the first universities". *Documenta Ophthalmologica* , 68.1 (1988): 157-169.
- [88] **Finger S**, «*Origins of neuroscience: a history of explorations into brain function*», Oxford University Press, 2001.
- [89] **Manzoni T**, "The cerebral ventricles, the animal spirits and the dawn of brain localization of function". *Archives italiennes de biologie*, 136.2 (1998): 103.

- [90] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri V, σελ. 189, Oxonii, 1842.
- [91] **Νεμέσιος Εμέσης**: *περί φύσεως ανθρώπου*, σελ. 283, μετάφραση Γ. Πλεξίδα, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- [92] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri V, σελ. 221-22, Oxonii, 1842.
- [93] **Temkin O**, «*The double face of Janus and the other essays in the History of Medicine*», σελ. 216-17, John Hopkins University Press, 1997.
- [94] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem – Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 1-27, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [95] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem – Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 1, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [96] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem – Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 5, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [97] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem – Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 6, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [98] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem – Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 6, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [99] **Jouanna J**, «*Ιπποκράτης*», μετάφραση Τσιλιβερδής Δημ, σελ. 523-24, Εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα 1998.
- [100] **Renahan R**, «*Leonis Medici De Natura Hominum Synopsis*», σελ. 18, Corpus Medicorum Graecorum, Βερολίνο 1969.
- [101] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 47, Ιατρικές Εκδόσεις ΖΗΤΑ, Αθήνα 2002.
- [102] **Ευτυχιάδη Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», σελ 91, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995

- [103] **Finger S**, «*Origins of neuroscience: a history of explorations into brain function*». Oxford University Press, 2001.
- [104] **Van der Eijk P**, "PHILOSOPHY, CHRISTIANITY AND MEDICINE: NEMESIUS, BISHOP OF EMESA, ON THE NATURE OF HUMAN BEINGS". *Asklepios. International Annual for History and Philosophy of Medicine*, p. 27-30, 2011.
- [105] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 14, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [106] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 14, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [107] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 15, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [108] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 20-21, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [109] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d'Oribase*». Τόμος III, σελ. 505-530, Paris 1858.
- [110] **Γρηγόριος Νύσσης**, «*Περί κατασκευής ανθρώπου*», μετάφραση Αρχιμ. Παγκράτιος Μπρούσαλης, σελ. 249-81, Εκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 2004.
- [111] **Ευτυχιάδη Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», σελ. 86-87, Εκδόσεις Μαρίας Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [112] **Renahan R**, «On the Text of Leo Medicus: a study in textual criticism», *Rhein. Mus.* 113 (1970): 79-88.
- [113] **Telfer W**, "The birth of Christian anthropology". *The Journal of Theological Studies*, 13.2 (1962): 347-354.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Η Βυζαντινή περίοδος υπήρξε ένα ιδιαίτερο τμήμα στην Ιστορία της Ελληνικής Ιατρικής, το οποίο και εμφανίζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, κυρίως διότι ελάχιστα έχει μελετηθεί. Μέχρι την έκδοση του Τόμου από το Dumbarton Oaks Paper το 1985, υπό την επιμέλεια του John Scarborough, με τίτλο Symposium on Byzantine Medicine, η παγκόσμια επιστημονική κοινότητα ελάχιστα στοιχεία εγνώριζε για την Βυζαντινή Ιατρική. Μάλιστα πολλοί συγγραφείς πίστευαν ότι η Βυζαντινή περίοδος, δεν είχε να επιδείξει τίποτα το καινούργιο, το πρωτοποριακό, στην Ιστορία της Ιατρικής, παρά μόνον απλή, ερασιματική απομίμηση των έργων των αρχαίων Ελλήνων Ιατρών, όπως για παράδειγμα του Ιπποκράτη, του Γαληνού, του Διοσκορίδη, του Σωρανού και άλλων οι οποίοι είναι λιγότερο γνωστοί.

Η άποψη αυτή μάλλον κυριαρχούσε, κυρίως διότι ελάχιστα είχαν μελετηθεί τα έργα των Βυζαντινών ιατρών. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι ξακουστές εκδόσεις και ο φιλολογικός σχολιασμός των έργων των Βυζαντινών ιατρών, κυρίως από Γερμανούς και Γάλλους Φιλολόγους, οι οποίοι μελέτησαν το αρχαίο κείμενο, γραμμένο σε δυσνόητη γι αυτούς γλώσσα, όπως για παράδειγμα τα ιατρικά κείμενα του Ορειβασίου, του Παύλου Αιγινήτη και του Αετίου Αμιδηνού, μεταφράζοντας τα στα Λατινικά, ούτως ώστε αυτά να μπορούν να γίνουν κτήμα της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας.

Η Βυζαντινή Ιατρική, όπως αυτή παρουσιάζεται στα συγγράμματα των εκπροσώπων της, υπήρξε η φυσική κληρονόμος και διάδοχος της Αρχαίας Ιατρικής Κληρονομιάς. Οι Βυζαντινοί ιατρικοί συγγραφείς, γνώριζαν πολύ καλά τα έργα των κορυφαίων εκπροσώπων και διανοητών της αρχαίας ιατρικής παράδοσης. Μάλιστα αυτό ισχύει όχι μόνον για τους εκπροσώπους της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα ο Ορειβάσιος Περγαμηνός, ο Νεμέσιος Εμέσης, ο Αλέξανδρος Τραλλιανός κ.α., αλλά και για τους ύστερους εκπροσώπους της όπως ο Ιωάννης Ακτουάριος, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο Νικόλαος Μυρεψός κ.α., οι οποίοι επηρέασαν την Δυτική

ιατρική Σκέψη, διότι τα έργα τους μεταλαμπάδευσαν το απόσταγμα της αρχαίας ιατρικής γνώσεως, στην Δυτική Ευρώπη.

Ένα βασικό συμπέρασμα το οποίο προκύπτει από την έρευνα μας, είναι η **άρρηκτη σχέση, η συνέχεια της Βυζαντινής ιατρικής παράδοσης με την Αρχαία Ελληνική ιατρική**. Ένα συμπέρασμα, το οποίο κάνουν αναφορά όλοι οι ρευνητές που ασχολήθηκαν με την μελέτη και έρευνα της Βυζαντινής ιατρικής.

Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά της Βυζαντινής ιατρικής: πρώτον η άμεση επαφή της με την κληρονομιά της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γνώσης αλλά και η καλλιέργεια της με τέτοιον τρόπο ούτως ώστε να υπάρξουν πρωτότυπες επιδόσεις σε διάφορους ιατρικούς κλάδους και δεύτερον η συστηματική οργάνωση της κοινωνικής πρόνοιας σε τέτοιαν έκταση, ούτως ώστε να καλύπτει τις διάφορες νόσους, την εγκυμοσύνη και τους τοκετούς, την βρεφική και την παιδική ηλικία και τέλος το γήρας [1].

Η Βυζαντινή ιατρική διαφύλαξε την ανεκτίμητη κληρονομιά των αρχαίων ελληνικών ιατρικών κειμένων, διέσωσε τα επιτεύγματα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής πρακτικής (Ιπποκρατική και Γαληνική κληρονομιά) εφαρμόζοντας παράλληλα και νέες επιστημονικές μεθόδους και πρωτότυπες ιατρικές πρακτικές [2].

Η Βυζαντινή πολιτιστική κληρονομιά, τα χειρόγραφα των Βυζαντινών συγγραφέων και η συγγραφική δραστηριότητα των Βυζαντινών χρόνων, ήταν αυτή που συνέβαλε καθοριστικά στην διάσωση των πολύτιμων κειμένων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής κληρονομιάς, τα οποία μέσω των μεταφράσεων μεταλαμπαδεύτηκαν στον Αραβικό κόσμο και τη Δύση [3].

Η προσεκτική παρατήρηση και έρευνα των έργων των Βυζαντινών ιατρών έχει δείξει ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς παρά τη σταθερή προσήλωση τους στην Γαληνική κυρίως παράδοση, προσέθεσαν σημαντικά στοιχεία στην γνώση και ειδικότερα στην Ιατρική Επιστήμη [4].

Η συγκεκριμένη διδακτορική διατριβή, φιλοδοξεί να αποτελέσει μια όσο το δυνατόν περισσότερο ολοκληρωμένη μελέτη της Ιστορίας της Ιατρικής των Βυζαντινών χρόνων, επικεντρωμένη σε σημαντικούς εκπροσώπους της, στα έργα των οποίων περιλαμβάνονται στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας όπως π.χ. ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.) και ο Πάυλος Αιγηνίτης (7^{ος} αι. μ.Χ.). Πέρα από αυτούς όμως, τους πλέον γνωστούς Βυζαντινούς ιατρούς, υπήρξαν και ορισμένοι Βυζαντινοί συγγραφείς, οι οποίοι έγραψαν εξολοκλήρου έργα που ασχολούνται με την ανατομική κατασκευή και την φυσιολογία του ανθρώπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Βυζαντινός λόγιος Νεμέσιος Επίσκοπος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.), του οποίου το έργο με τίτλο «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» επηρέασε πολλούς μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Μελέτιος Ιατροσοφιστής, ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάρης, ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής, οι οποίοι συνέγραψαν έργα Ιατρικής Φυσιολογίας με τον ίδιο ή παρεμφερή τίτλο. Θεωρήθηκε σκόπιμο να δοθεί περισσότερη έμφαση στα έργα αυτά, τα οποία ελάχιστα έχουν μελετηθεί. Μάλιστα σε ότι αφορά την συγκέντρωση των στοιχείων Ιατρικής Φυσιολογίας που περιέχονται στα έργα τους είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται κάτι τέτοιο [5].

Σημαντική επίδραση φαίνεται ότι άσκησε στους περισσότερους Βυζαντινούς συγγραφείς η θεωρία της χυμοπαθολογίας του Ιπποκράτη και του Γαληνού. Μέσω της θεωρίας αυτής, που την ακολουθούν όλοι σχεδόν οι Βυζαντινοί ιατροί, αντιλαμβανόμαστε τη **συνεχή επίδραση της Αρχαίας Ελληνικής Ιατρικής στην Βυζαντινή Ιατρική.** Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της Βυζαντινής φυσιολογίας αποτελούν τα δύο ευσύνοπτα έργα «Περί κατασκευής ανθρώπου», που περιλαμβάνονται στον πρώτο τόμο του I. Ideler τα οποία αποτελούν σύνοψη της Ιπποκρατικής και Γαληνικής χυμοπαθολογίας με τους τέσσερις ανθρώπινους χαρακτήρες δηλαδή τον

αιματώδη, τον φλεγματικό, τον χολερικό και τον μελαγχολικό, που αντιστοιχούν στους τέσσερις χυμούς του Γαληνού [6], [7].

Στο πρώτο έργο του Ανωνύμου συγγραφέα με τίτλο «Ερμηνεία περὶ των στοιχείων του ανθρώπου» (De Corporis Humani Natura), ο ανώνυμος συγγραφέας υποστηρίζει ότι το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από τέσσερα στοιχεία, από το θερμό, το ξηρό, το υγρό και το ψυχρό. Το θερμό είναι το αίμα το οποίο και αντιστοιχεί με το πύρ, το ξηρό είναι η κίτρινη χολή που την αντιστοιχεί με την γη, υγρό είναι το φλέγμα που αντιστοιχεί με το νερό και τέλος το ψυχρό είναι η μέλαινα χολή, την οποία αντιστοιχεί με τον αέρα [8].

(...) Εκ των τεσσάρων στοιχείων το ημέτερον συνίσταται σώμα, εκ θερμού, εκ ξηρού, υγρού και ψυχρού, θερμού μεν του αίματος ήτοι του πυρός, ξηρού δε της ξανθής χολής ήτοι της γης, υγρού δε του φλέγματος ήτοι του ύδατος, ψυχρού δε της μελαίνης χολής ήτοι του αέρος.

Το δεύτερο έργο του Ανωνύμου συγγραφέα με τίτλο «Περὶ της του κόσμου κατασκευής του ανθρώπου» (Anonymi De Natura Hominis) επικεντρώνεται στην θεωρία των τεσσάρων στοιχείων από τα οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα, συσχετίζοντας παράλληλα τη δομή του κόσμου με τη δομή του ανθρωπίνου σώματος. Αυτό άλλωστε μαρτυρά και ο τίτλος του έργου. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι όπως ο κόσμος δημιουργήθηκε εκ τεσσάρων στοιχείων, δηλαδή το πυρ, τον αέρα, το ύδωρ και τη γη έτσι και ο άνθρωπος αποτελείται από τέσσερα στοιχεία, την ξανθή και την μέλαινα χολή, το αίμα και το φλέγμα.

(...) Κόσμος ούτος συνέστηκεν εκ τεσσάρων στοιχείων, εκ θερμού, ψυχρού, ξηρού και υγρού, ήγουν εξ αέρος, πυρός, γης και ύδατος. Και ο μεν αήρ έστι θερμός και υγρός, το δε πυρ θερμόν και ξηρόν, η δε γη ψυχρά και ξηρά το δε ύδωρ ψυχρόν και υγρόν.

Στη συνέχεια κάνει αντιστοίχιση των τεσσάρων στοιχείων που αποτελούν το ανθρώπινο σώμα, με τις τέσσερις εποχές του έτους αλλά και με τις ηλικίες. Υποστηρίζει μάλιστα ότι έχουμε μεγάλη παραγωγή αίματος κατά την άνοιξη, πλεονασμό της κίτρινης

χολής κατά το θέρος, ενώ η μέλαινα χολή πλεονάζει το φθινόπωρο και το φλέγμα τον χειμώνα. Κατά την παιδική ηλικία έχουμε αύξηση της παραγωγής του αίματος ως την ηλικία των δεκατεσσάρων, ενώ κατά την νεανική ηλικία ως την ηλικία των είκοσι οκτώ πλεονάζει η κίτρινη χολή, η οποία είναι θερμή, ξηρή και πικρή. Κατά την μέση ηλικία (την χαρακτηρίζει «τέλεια») πλεονάζει η μέλαινα χολή ενώ κατά την γεροντική ηλικία υπερτερεί το φλέγμα, το οποίο είναι ψυχρό, υγρό και αλμυρό.

(...) Και το μεν αίμα πληθύνεται εις το έαρ, η χολή η ξανθή εις το θέρος, η χολή η μέλαινα εις το φθινόπωρον και το φλέγμα εν χειμώνι

Και επί μεν της παιδικής ηλικίας το αίμα πληθύνεται έως ετών ιδ' και έστι θερμόν και ψυχρόν και γλυκύ, επί δε των νεανίσκων η χολή η ξανθή πληθύνεται έως ετών κη και έστι θερμή και ξηρά και πικρά. Επί δε της τέλειας ηλικίας η μέλαινα χολή πληθύνεται έως ετών μρ', και έστι ψυχρά και ξηρά και οξύδης, επί δε των γερόντων το φλέγμα πληθύνεται έως ετών πη και έστιν ψυχρόν και υγρόν και αλμυρόν.

Επιπλέον ο ανώνυμος συγγραφέας στο δεύτερο κεφάλαιο του έργου του, προσπαθεί να εξηγήσει τους ανθρώπινους χαρακτήρες με τα τέσσερα στοιχεία από τα οποία αποτελείται ο ανθρώπινος οργανισμός. Λέει λοιπόν ότι στους ανθρώπους που πλεονάζει το αίμα, είναι πάντοτε είναι πάντοτε χαρούμενοι, γελαστοί και παίζουν ενώ το χρώμα του σώματος τους είναι ροδοκόκκινο. Σ' αυτούς που υπερτερεί η κίτρινη χολή είναι οργίλοι και το χρώμα του δέρματος τους είναι κιτρινωπό, ενώ όταν πλεονάζει η μέλαινα χολή είναι ράθυμοι και φιλάσθενοι ενώ το σώμα τους είναι μελαψό.

(...) οι μεν ουν εξ αίματος καθαρωτάτου τυγχάνοντες εισί πάντοτε χαριείς και παίζουσι και γελώσι και τα σώματα αυτών εισί ροδινοί και υπόπυρροι και καλλίχροοι. Όσοι δε από ξανθής χολής τυγχάνουσιν ούτοι εισίν οργίλοι και πικροί και εύτολμοι και σώματα αυτών εισίν ύπωχροι και ξανθόχροοι. Όσοι δε από μελαίνης χολής τυγχάνουσιν, ούτοι εισί ράθυμοι και ολιγόψυχοι και φιλάσθενοι και σώματα εισί μελανόψιοι και μελάντριχοι. Όσοι

δε από φλέγματος τυγχάνουσιν οὔτοι εἰσὶ λυπηροὶ καὶ ἀμνήμονες καὶ τῷ σώματι εἰσὶ λευκόχροοι.

Στο πρότυπο της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, κινείται και ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.) ο οποίος στο έργο του με τίτλο «Περὶ τῆς τοῦ Ἀνθρώπου Κατασκευῆς (De Corporis Humani Fabrica) αναφέρει ότι τέσσερα είναι τα υγρά, από τα οποία αποτελείται το σώμα: το αίμα, το φλέγμα, η ξανθή-κίτρινη χολή και η μαύρη-μέλαινα χολή ενώ στη συνέχεια υποστηρίζει ότι τέσσερα είναι και τα είδη των περιττωμάτων, τα οποία προκύπτουν από τα τέσσερα υγρά του σώματος. Έτσι από το αίμα ατμοὶ γεννώνται, από το φλέγμα καπνώδης εκπνοή (λιγνυώδης), από την ξανθή χολή καπνοὶ και από την μέλαινα χολή τα αιθαλώδη περιττώματα

(...) είδη περιττωμάτων τέσσαρα επειδὴ καὶ τὰ ἐν τῷ σώματι υγρά τέσσαρα, αἷμα, φλέγμα, ξανθὴ χολή, καὶ μέλαινα, ἀπὸ μὲν οὖν τοῦ αἵματος ατμοὶ γεννώνται, ἀπὸ δὲ τοῦ φλέγματος τὰ λιγνυώδη, ἀπὸ δὲ τῆς ξανθῆς χολῆς καπνοὶ, ἀπὸ δὲ τῆς μελαίνης τὰ αιθαλώδη [9].

Ο Μελέτιος Μοναχὸς ἢ Ἰατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.), στο έργο του με τίτλο «Περὶ τῆς τοῦ Ἀνθρώπου Κατασκευῆς», αναφέρει ότι ο ἄνθρωπος αποτελείται ἀπὸ τέσσερα στοιχεία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται καὶ ὁ ἐξωτερικὸς μᾶς κόσμος, δηλαδή τὴ γῆ, τὸ νερό, τὸν αέρα καὶ τὸ πῦρ. Ἡ γῆ εἶναι ξηρὴ καὶ ψυχρὴ, τὸ ὕδωρ υγρὸ καὶ ψυχρὸ, ὁ αἶρας θερμὸς καὶ υγρὸς καὶ τὸ πῦρ θερμὸ καὶ ξηρὸ.

(...) επειδὴ ἐκ σώματος ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος, παν δὲ σῶμα ἐκ τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, ἀνάγκη τούτοις τοῖς πάθεσι περιπίπτειν αὐτὸν οἷς καὶ τὰ στοιχεία, τὰ δὲ στοιχεία, δι ὧν ὁ κόσμος ἅπας, γῆ ἐστὶ καὶ ὕδωρ καὶ πῦρ καὶ ἀήρ Ἀλλ' ἡ μὲν γῆ ξηρὰ καὶ ψυχρὰ, τὸ δὲ ὕδωρ υγρὸν καὶ ψυχρὸν, ὁ δὲ ἀήρ θερμὸς καὶ υγρὸς, τὸ δὲ πῦρ θερμὸν καὶ ξηρὸν [10].

Ακολουθώντας και αυτός το παράδειγμα της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας υποστηρίζει ότι τέσσερις είναι οι «χυμοί» του ανθρώπινου οργανισμού, το αίμα, το

φλέγμα, η κίτρινη χολή και η μαύρη χολή, κάνοντας την αντιστοιχεία με τις τέσσερις εποχές του έτους αλλά και με τις τέσσερις ηλικίες του ανθρώπου.

(...) τους συγγενείς του σώματος ημών εναπογεννώσι χυμούς, αίμα λέγω και φλέγμα, χολήν ξανθήν και μέλαιναν. Αναλογείται γαρ το μεν αίμα θερμόν ον και υγρόν το αέρι, η δε ξανθή χολή θερμή ούσα και ξηρά τω πυρί, η δε μέλαινα, ψυχρά και ξηρά τη γη, το δε φλέγμα ως ψυχρόν και υγρόν τω ύδατι.

Επιπλέον υποστηρίζει ότι οποιαδήποτε μεταβολή ή τυχόν αλλαγή στην ποιότητα ή την ποσότητα μπορεί να προκαλέσει το νόσημα.

(...) μεταβολή δε τη κατά ποιότητα ή ποσότητα ενθερμάνσει και ψύξει, πλεονασμώ και υφέσει, τυχόν και νοσήμασι και ταις των ηλικιών αλλοιώσεσι [11].

Επαναλαμβάνει την άποψη ότι τέσσερις είναι οι εποχές του έτους, τέσσερις οι ηλικίες του ανθρώπου και στην καθεμία από αυτές ανάλογα με τον «χυμό» που πλεονάζει διαμορφώνεται και ο ανάλογος χαρακτήρας του ανθρώπου, δηλαδή ο αιματώδης, ο φλεγματώδης, ο μελαγχολικός και ο χολερικός.

(...) τεσσάρων γαρ ουσών ωρών τω ενιαυτώ, έαρος, θέρους, χειμώνος και μετοπώρου, τέσσαρες εισί ηλικίαι και τοις ανθρώποις, πρώτη μεν των νέων, δευτέρα των ακμαζόντων, τρίτη η των μέσων και Τετάρτη η των γερόντων, ει και άλλας προστιθέασιν ιατροί, την τε παίδων, την μειρακιώση και των εσχατογήρων.

Πλεονάζει δε τοις μεν νέοις το αίμα, τοις ακμάζουσι δε η ξανθή χολή, τοις παρακμάζουσιν η μέλαινα, τοις δε γέρουσι το φλέγμα, και εισίν οι μεν νέοι θερμοί και υγροί τη κράσει αναλογούντες τω αέρι, οι δε ακμάζοντες θερμοί και ξηροί όμοιοι τω θέρει, οι δε παρακμάζοντες και οι μέσοι ψυχροί και ξηροί τω μετοπώρω προσεοικότες, οι δε γέροντες ψυχροί και υγροί παραπλήσιοι χειμώνι [12].

Αυτό άλλωστε σαφώς ορίζει ο Ιπποκράτης στην πραγματεία του για την ανθρώπινη φύση (Περί Φύσιος Ανθρώπου), όπου αναφέρει ότι η φύση του ανθρώπου

αποτελείται από τέσσερις χυμούς η μίξη των οποίων εξηγεί την κατάσταση υγείας και ο αποχωρισμός των οποίων είναι η αιτία των ασθενειών [13].

Πανοποιοτύπη θεωρία αναπτύσσει στην Φυσιολογία του με τίτλο «Σύνοψις εις την Φύσιν των Ανθρώπων» (De Natura Hominum Synopsis) και ο Λέοντας ο Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.) ο οποίος κάνει αναφορά στους τέσσερις χυμούς του ανθρωπίνου σώματος, συνδέοντας τους με τις εποχές του έτους αλλά και τις διάφορες ηλικίες του ανθρώπου.

(...) αίμα, φλέγμα, χολήν ξανθήν και μέλαιναν, αναλογεί γαρ το μεν αίμα, θερμόν ον και υγρόν, τω αέρι, η δε ξανθή χολή τω πυρί, η δε μέλαινα τη γη, το δε φλέγμα τω ύδατι Μεταβάλλονται δε αλοιούμενοι κατά ποσότητα και ποιότητα και ηλικίαν και τοις μεν νέοις πλεονάζει το αίμα, προσεικός τω ηρί, τοις δε ακμάζουσιν η ξανθή χολή, τω θέρει, τοις δε παρακμάζουσιν η μέλαινα, και τω φθινοπώρω, τοις γέρουσι δε το φλέγμα και τω χειμῶνι [14].

Η θεωρία αυτή είναι έντονα επηρεασμένη από τις αντιλήψεις των Πυθαγορείων, στις οποίες δεσπόζουσα θέση κατέχει ο αριθμός τέσσερα (4), που αντιπροσωπεύει δύο ζεύγη αντίθετων δυνάμεων. Η θεωρία των τεσσάρων στοιχείων με τις τέσσερις ιδιότητες τους, σε συνδυασμό με τη θεωρία των τεσσάρων χυμών με τα αντίστοιχα τέσσερα όργανα και τις τέσσερις εποχές, θεωρήθηκαν για πολλούς αιώνες το «κλειδί» της παθολογικής φυσιολογίας στην ιατρική [15].

Ωστόσο ο ιατροσοφιστής Μελέτιος συμπληρώνει τις «Περί χυμών» απόψεις του Ιπποκράτη και του Γαληνού, παρουσιάζοντας αριθμητική μουσική αναλογία μεταξύ των τεσσάρων χυμών του οργανισμού, καθορίζοντας ακριβή ποσοτική σχέση:

(...) εισίν ουν εν ημίν τα στοιχεία ταύτα και κατά μουσικούς λόγους διπλασίους, ημιόλιους και επιτρίτους. Το αίμα διπλάσιον λόγον έχει προς τα λοιπά, το φλέγμα, ημιόλιον, η δε ξανθή χολή επίτριτον, η μέλαινα χολή ελαχίστη [16].

Η Βυζαντινή Ιατρική χαρακτηρίζεται επίσης και από την **γόνιμη διασταύρωση του Χριστιανικού Πνεύματος με την Αρχαία Ελληνική Σκέψη**. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι

το Βυζάντιο ήταν μια Χριστιανική αυτοκρατορία, όπου όμως παρατηρήθηκε το εξής σπάνιο φαινόμενο: η χριστιανική πίστη δεν αποτέλεσε το ανάχωμα για την μελέτη και την σπουδή του κλασικού ελληνικού πολιτισμού, με αποτέλεσμα πολλοί Βυζαντινοί λόγιοι, παρά το γεγονός ότι ήταν κληρικοί και μάλιστα υψηλόβαθμοι (Επίσκοποι ή Πατριάρχες), μελέτησαν την Κλασική Γραμματεία και εν πολλοίς την διέσωσαν.

Στη συνέχεια που ακολουθεί θα αναφερθούμε στο παράδειγμα του Πατριάρχη Φωτίου και στην Μυριόβιβλο του, καθώς και στην παράθεση του συστήματος της Βυζαντινής Φιλανθρωπίας ή Νοσηλείας του Βασιλείου του Μεγάλου, καθώς και τα πρωτότυπα στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας του αδελφού του Μ. Βασιλείου Γρηγορίου Επισκόπου Νύσσης.

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Φώτιος ο Μέγας (9^{ος} αι. μ.Χ.), ένας από του σπουδαιότερους Βυζαντινού λογίους στο έργο του «Μυριόβιβλος» που περιλαμβάνεται στη σειρά της Πατρολογίας του Migne, κρίνει τα έργα του Διοσκορίδη, του Γαληνού, του Αετίου και του Ορειβασίου. Κάνει αναφορά στις πηγές από τις οποίες επηρεάστηκε ο Αέτιος Αμιδηνός, όπως για παράδειγμα τον Γαληνό, τον Ρούφο, τον Άντυλλο, τον Ορειβάσιο και άλλους λιγότερο γνωστούς [17].

Τα περισσότερα από τα βιβλία που διάβασε ο Φώτιος και περιλαμβάνει στην Βιβλιοθήκη του, έχουν χαθεί εξ ολοκλήρου είτε διατηρούνται σε αποσπασματική μορφή, γεγονός που υποδεικνύει ότι ο Φώτιος διάβασε παλαιά αντίγραφα τους και ότι τα έργα αυτά δεν θεωρήθηκαν αρκετά ενδιαφέροντα ώστε να αντιγραφούν [18].

Μάλιστα πέραν των χριστιανικών έργων που σχολιάζει περιλαμβάνει και κλασικά έργα της Ελληνικής Αρχαιότητας, τα περισσότερα ειδωλολατρών συγγραφέων.

Ο Πατριάρχης Φώτιος αναφέρει περιληπτικά το περιεχόμενο και των δεκαέξι λόγων του Αετίου Αμιδηνού, κάνει αναφορά στις πηγές του αναφέροντας τυχόν προγενέστερους ιατρούς οι οποίοι τον επηρέασαν. Ωστόσο προχωρά και ένα βήμα πιο πέρα, κάνοντας σύγκριση του Ορειβασίου με τον Αέτιο Αμιδηνό, δίνοντας σαφή υπεροχή

στο ιατρικό έργο του δευτέρου. Αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει, δεδομένου ότι ο Αέτιος ήταν χριστιανός στο θρήσκευμα και μέσα στο έργο του υπάρχουν συνεχώς επικλήσεις στους Αγίους και στο Θείο, σε αντίθεση με τον Ορειβάσιο, ο οποίος ήταν ζηλωτής της Εθνικής Θρησκείας και στενός φίλος του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη. Υποστηρίζει λοιπόν ότι το έργο του Αετίου ήταν εποπτικό, περιεκτικό και κατάλληλο για την ιατρική πράξη, εκφράζοντας παράλληλα τη λύπη του που δεν συμπεριλήφθηκαν σε αυτό στοιχεία για την ανατομία του ανθρώπινου οργανισμού και τη λειτουργία των οργάνων του σώματος **[19]**.

Οι πατέρες της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος Νύσσης, γνώριζαν πολύ καλά την ιατρική επιστήμη, την οποία και διδάχθηκαν στις εγκύκλιες σπουδές τους στο πλαίσιο της φιλοσοφικής και κλασικής παιδείας την οποία έλαβαν. Η γέννηση του νοσοκομείου στα Βυζαντινά χρόνια υπό το πρίσμα της χριστιανικής κοσμοθεωρίας **[20]** και ο εμπλουτισμός της λειτουργίας του και της αποστολής του με την έννοια της Βυζαντινής φιλανθρωπίας, της περίθαλψης των ασθενών **[21]** των κατατρεγμένων και η φροντίδα των ηλικιωμένων και των γερόντων **[22]** είναι το αποτέλεσμα της ώσμωσης της χριστιανικής πίστεως με την επιστημονική-ιατρική κατάρτιση και γνώση που κατείχαν πατέρες της Εκκλησίας όπως ο Βασίλειος ο Μέγας και ο Γρηγόριος Νύσσης.

Η άσκηση της ιατρικής συνυφασμένη με την ορθόδοξη θεολογία και πνευματικότητα, συνέβαλε στην κατακόρυφη ανάπτυξη της ιατρικής ηθικής και στην έκφραση της μέσω της φιλανθρωπίας και της περίθαλψης των ασθενών **[23]**.

Τόσο ο Γρηγόριος Νύσσης όσο και ο αδελφός του Μέγας Βασίλειος θεώρησαν ότι το ιατρικό επάγγελμα είναι κατάλληλο για τους χριστιανούς, αποτελώντας επιλογή όχι υποδεέστερη της εκκλησιαστικής σταδιοδρομίας **[24]**.

Μάλιστα στο έργο «Περί κατασκευής ανθρώπου (De Opificio Hominis)» του Γρηγορίου Νύσσης περιλαμβάνονται πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας, κυρίως σε ότι αφορά τη λειτουργία της καρδιάς [25].

Επίσης το συγκεκριμένο του έργο εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με το έργο «Περί Φύσεως Ανθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης, το οποίο φαίνεται ότι γνώριζε πολύ καλά ο Γρηγόριος Νύσσης, παρέχοντας μας ολοκληρωμένη εικόνα της Ορθόδοξης Ανθρωπολογίας, η οποία περιέχει στοιχεία φιλοσοφίας, φυσιολογίας και ιατρικής [26].

Το Ορθόδοξο δόγμα υπήρξε πρωτοποριακό και ως προς την μη απαγόρευση της εκτέλεσης ανατομών για την μελέτη της δομής και της λειτουργίας του ανθρώπινου οργανισμού.

Ο Μελέτιος ιατροσοφιστής στο προοίμιο του έργου του «Περί της του Ανθρώπου Κατασκευής», αναφέρει ότι πολλοί σοφοί-ιατροί της αρχαιότητας έγραψαν με σοφία και σύνεση για τα στοιχεία και τα μέρη από τα οποία αποτελείται το ανθρώπινο σώμα, την ορθότητα των οποίων εξακρίβωσαν μέσω της ανατομικής επιστήμης.

(...) Τα περί της του ανθρώπου κατασκευής Πολλοί των αρχαίων σοφών και ιατρών διωρίσαντο τε και έγραψαν εκ σοφίας και συνέσεως και ανατομικής επιστήμης εξακριβωσάμενοι πάντα [27].

Ο Μέγας Βασίλειος στο έργο του «Περί της του Ανθρώπου Κατασκευής», που περιλαμβάνεται στην Πατρολογία του Migne, τονίζει και αυτός τη σημασία της εκτέλεσης των επιστημονικών ανατομών, για την εκμάθηση της ανατομίας και της φυσιολογικής λειτουργίας του ανθρώπινου οργανισμού.

(...) καν ιατρικής επέλθης ευρήσεις πόσας περί της ένδοθεν ημίν κατασκευής εν ταις ανατομικαίς εγχειρήσεσιν εξεύρε κεκρυμμένας οδούς [28].

Υποστηρίζει μάλιστα ότι η μελέτη της Φυσιολογίας έχει να κάνει με την μελέτη των αναλογιών και τη συμμετρία στη λειτουργία του οργανισμού λέγοντας χαρακτηριστικά ότι

«η φυσιολογία των φιλοσόφων, αι τεχνολογίαι των ιατρών, αι περί αναλογίας της των μελών προς άλλα συμμετρίας [29].

Και ο αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου, ο Γρηγόριος Νύσσης, τονίζει τη σημασία της διεξαγωγής ελεύθερων ανατομικών ερευνών για την κατανόηση της φυσιολογίας του ανθρώπινου οργανισμού, λέγοντας ότι οι επιστήμονες διδάχθηκαν μέσω της ανατομίας ποια θέση κατέχει μέσα μας το κάθε όργανο ενώ άλλοι ασχολήθηκαν για ποιόν σκοπό έγιναν τα μέρη του σώματος:

(...) Ων οι μεν όπως έχει θέσεως τα καθ' έκαστον των εν ημίν, δια της ανατομής εδιδάχθησαν. Οι δε και προς ότι γέγονε πάντα τα του σώματος μέρη κατενόησαν τε και διηγήσαντο, ως ακούσαν εντεύθεν της ανθρώπινης κατασκευής την γνώσιν τοις φιλοπόνοις γενέσθαι [30].

Ακόμη ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος στο τέταρτο βιβλίο του, επισημαίνει την σπουδαιότητα της εκτέλεσης ανατομών προκειμένου να εξακριβωθεί ή να μελετηθεί η φυσιολογία του εγκεφάλου. Από αυτήν την αναφορά του αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχει κάποια απαγόρευση στην εκτέλεση Ανατομών από την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία. Εάν υπήρχε σχετική απαγόρευση, ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος στο έργο του οποίου, διαπιστώνουμε έναν συγγραφέα με βαθύτατο θρησκευόμενο χαρακτήρα και έντονη πίστη στη χριστιανική διδασκαλία, δεν θα έκανε ευθεία αναφορά σε εκτέλεση ανατομών. Υποστηρίζει λοιπόν ότι μέσω της ανατομής μπορούμε να δούμε την έδρα του ψυχικού πνεύματος, εννοώντας το κρανίο που περιέχει τον εγκέφαλο, λέγοντας χαρακτηριστικά τα ακόλουθα:

(...) Θεασάμεθα δε τούτο εξ ανατομής. Ει γαρ ευσχήμως τις ατρέμα κλάσας κρανίον εξάρροι τα οστά πάντα, γυμνόν καταλιπών τον εγκέφαλον, σχίσας τε αυτόν εντέχνως, ευρήσει κοιλίας εν αυτώ αποφραττομένας υπό υμένων λεπτοτάτων τε και διαυγών, και χωριζομένας απ αλλήλων δεξιά τε και αριστερά, εμπροσθεν και όπισθεν [31].

Επιπλέον και ο πρώτος σημαντικός Βυζαντινός ιατρός, ο Ορειβάσιος Περγαμηνός (325-403 μ.Χ.), πιστεύει στη σημασία εκτέλεσης των ανατομών για την προαγωγή της ιατρικής επιστήμης, ανατομές που πραγματοποιεί άλλωστε και ο ίδιος, πράγμα το οποίο διαπιστώνουμε από την περιγραφή της φλεγμονής που πραγματοποιεί στο ΜΔ' βιβλίο των «Ιατρικών Συναγωγών» του, χρησιμοποιώντας στοιχεία από το αντίστοιχο έργο του Γαληνού:

(...) Διττής δε εκατέρας των ειρημένων κενώσεων ούσης, εις τέτταρας απάσας η τομή γίνεται των κενωτικών απάντων βοηθημάτων. Της μεν γαρ εις τα άλλα μόρια μεταρρύσεως του αίματος του αίματος η μεν ετέρα διωθουμένων αυτό των φλεγμαινόντων, η δε ετέρα των απαθών ελκόντων γίνεται, της δε έξω του σώματος κενώσεως μία μεν αισθηταίς εκροαίς, η δε ετέρα λόγω θεωρηταίς επιτελείται, και τις αισθηταίς εκροαίς γινομένης η μεν ετέρα δια αυτού του φλεγμαίνοντος, η δε ετέρα δια των συνανεστομωμένων αυτώ, διό και χρεία της ανατομής εστίν εις γνώσιν της τοιαύτης κοινωνίας [32].

Αναφέρει μάλιστα ότι υπήρχαν και εξειδικευμένοι ιατροί που πραγματοποιούσαν τις ανατομές, οι «ενιοί των ανατομικών», όπως τους αποκαλεί χαρακτηριστικά [33].

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς πίστευαν ότι **τρία είναι τα σημαντικότερα όργανα του ανθρώπινου οργανισμού**, αποδίδοντας ξεχωριστές λειτουργίες στο καθένα από αυτά, θεωρώντας τα υπεύθυνα για την διατήρηση της ανθρώπινης ζωής.

Ο Νεμέσιος Εμέσης θεωρεί τον εγκέφαλο υπεύθυνο για την λειτουργία όλων των αισθήσεων, ενώ στο έργο του «Περί Φύσεως Ανθρώπου» παρουσιάζει το πρώτο μοντέλο εγκεφαλικών εντοπίσεων, αποδίδοντας συγκεκριμένες λειτουργίες στα διάφορα εγκεφαλικά τμήματα, πραγματοποιώντας την πρώτη χαρτογράφηση του ανθρωπίνου εγκεφάλου [34].

Συγκεκριμένα τοποθετεί τη λειτουργία της φαντασίας στην πρόσθια κοιλία του εγκεφάλου, τη λειτουργία της νόησης στη μεσαία ενώ τη λειτουργία της μνήμης στην πίσω κοιλία του εγκεφάλου [35], [36]:

(..) των μεν αισθήσεων αρχάς και ρίζας τας έμπροσθεν είναι κοιλίας φαμέν του εγκεφάλου, του δε διανοητικού την μέσην, του δε μνημονευτικού την όπισθεν.

Επηρεάστηκε έντονα από τις θεωρίες του Ιπποκράτη και του Γαληνού προσέθεσε πρωτότυπα στοιχεία που αφορούν την φυσιολογία και την κάθαρση του αίματος καθώς και τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το ήπαρ στην παραγωγή του.

Επίσης ο Γρηγόριος Νύσσης υποστηρίζει ότι τρία μόρια είναι υπεύθυνα για την διατήρηση της ανθρώπινης ζωής, ο εγκέφαλος, η καρδιά και το ήπαρ.

(...) όσα μεν ουν εν ημίν τοιαύτα εσίν ων άνευ συστήναι την ανθρώπινην ζωήν ουκ ενδέχεται εν τρισί μορίοις κατενοήσαμεν, εν εγκεφάλω και καρδιά και ήπατι [37].

Ο Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος υποστηρίζει ότι οι βασικοί παράγοντες για την κανονική λειτουργία του ανθρωπίνου σώματος είναι οι ακόλουθοι: ο εγκέφαλος που ενεργεί δια των νεύρων, η καρδιά που ενεργεί δια των αρτηριών και το ήπαρ που ενεργεί δια των φλεβών που φέρνουν το αίμα. Ασχολήθηκε διεξοδικά με τη μελέτη των ρινικών νεύρων που αποτελούν και το άμεσο αισθητήριο της οσφρήσεως, γνωρίζει τη σύσταση της καρδιάς αναφέροντας ότι αυτή αποτελείται από ίνες επιμήκεις, λοξές και εγκάρσιες που έχουν δικές τους ιδιότητες. Ο Θεόφιλος, ακολουθώντας τις σχετικές θεωρίες του Νεμεσίου Εμέσης, κατατάσσει στον εγκέφαλο το κέντρο της ομιλίας [38].

Κάνοντας χρήση των θεωριών προγενεστέρων εκπροσώπων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής, υποστηρίζει στο τέταρτο βιβλίο του ότι τρεις αρχές διοικούν το ανθρώπινο σώμα: α) ο εγκέφαλος, β) η καρδιά και γ) το ήπαρ, προσθέτοντας ότι ο μεν εγκέφαλος με τη βοήθεια των νεύρων χορηγεί σε ολόκληρο το σώμα αίσθηση και κίνηση, η καρδιά μέσω των αρτηριών ζωογονεί όλα τα μόρια του σώματος ενώ το ήπαρ δια μέσου των φλεβών, βοηθά στην διατροφή και την αύξηση τους [39].

(...) τρείς αρχαί εισίν αι διοικούσαι το του ζώου σώμα, εκέφαλος, καρδιά και ήπαρ...ο μεν εγκέφαλος δια των νεύρων χορηγεί παντίτω σώματι αίσθησιν τε και κίνησιν, η δε καρδιά δια των αρτηριών ριπίζουσα το παν σώμα ζωογονεί, το δε ήπαρ δια των φλεβών, ώσπερ

τινών οχετών, έρδει του σώματος τα μόρια και τρέφει και αύξει αυτά, και τούτο ομολογούμενον εστί, ου μόνον σοφοίς ιατροίς αλλά και τοις ιδιώταις.

Χαρακτηρίζει την κεφαλή ως «οίκο και κατοικητήριο του εγκεφάλου» τον οποίο θεωρεί ως αρχή της κίνησης και της αίσθησης.

Τέλος και ο Ιωάννης Ακτουάριος θεωρεί ότι η αρχή, εξουσία και πηγή της κινήσεως και των αισθήσεων είναι ο εγκέφαλος, ασχολείται με την παθολογία του, τη μελέτη, τη διάγνωση και θεραπεία των παθών του εγκεφάλου και του νωτιαίου μυελού. Επίσης θεωρεί ως αιτία πολλών νόσων τη διατάρραξη της ισορροπίας των χυμών του σώματος «τη διαμάχη και πάλη χυμών τε και πνεύματος», «εκ του ασυμμέτρου των προσφερομένων ή δυσκρασίας ή εμπλοκής αλλοκότων χυμών» ενώ ασχολείται και με τα μελαγχολικά πάθη κάνοντας αναφορά και στην λυκανθρωπία για την οποία αναφέρει τα ακόλουθα:

(...) η αναπείθουσα τους αλόοντας μέσον νυκτών ώδε κακείσαι περιέναι, εν τε μνήμασι και ερημίαις κατά τους λύκους, καθ ημέραν δε επιστρέφει ντε και προς εαυτούς γίγνεσθαι και οίκοι διατρίβειν» [40], [41].

Ως προς τη λειτουργία της καρδιάς οι περισσότεροι Βυζαντινοί συγγραφείς την θεωρούν ως υπεύθυνη για την δημιουργία και την διατήρηση της θερμότητας του οργανισμού. Έτσι ο Γρηγόριος Νύσσης αναφέρει τα ακόλουθα:

(...) Και επειδή πηγάζει εν τω μορίω της καρδιάς η θερμότης ομολογείται. Δια τούτω τω ευ κινήτω της θερμότητος την του νου κίνησιν ανακεκράσθαι λέγων, δοχείον της νοεράς φύσεως την καρδίαν είναι φησίν, εν η το θερμόν περιείληπται.

Στο τριακοστό κεφάλαιο της Φυσιολογίας του, ο Γρηγόριος Νύσσης παρομοιάζει τη λειτουργία της καρδιάς με την φύσα των σιδηρουργών:

(...) Κατά το μέσον η καρδία ενειλημμέν, κατά μίμησιν της του αεικινήτου πυρός ενεργείας αδιαλείπτος και αυτή κινουμένη, οίον τι ποιούσιν εν τοις χαλκείοις αι φύσαι, έλκει τε προς εαυτήν εκ του παρακειμένου πνεύμονος πληρούσα την διαστολή τας κοιλότητας και το

πυρώδες εαυτής εκριπίζουσα ταις εχομέναις αρτηρίαις εμπνεί. Και τούτο ποιούσα ου διαλείπει, το μεν έξωθεν δια της διαστολής εις τας ιδίας κοιλότητας έλκουσα, το δε παρ εαυτής δια της συμπτώσεως ταις αρτηρίαις εισκρίνουσα.

Υποστηρίζει επίσης ότι η κίνηση ρυθμίζεται με εθελούσια διάθεση μέσω των νεύρων λέγοντας χαρακτηριστικά ότι (...) τω προαιρετικώ πνεύματι δια των νεύρων διηκόντι, την προς τας κινήσεις ορμήν τε και δύναμιν ενθείσα τω σώματι (...) η των χειρών υπηρεγία ... αι του αυχένος περιστροφαί και της κεφαλής επικλίσεις τε και ανανεύσεις και η των βλεφάρων διαστολή και των λοιπών άρθρων αι κινήσεις εν νεύροις μεν πισίν ανασπωμένοις ή χαλωμένοις, καθάπερ εκ μηχανής τινός ενεργούνται. Και σε αυτήν την περίπτωση κάνει λόγο για μηχανιστική κίνηση των διαφόρων οργάνων του ανθρωπίνου σώματος ενώ στη συνέχεια θεωρεί την καρδιά ως την πηγή της ζωτικής δύναμης, διότι αυτή παράγει την ζωτική θερμότητα και στην συνέχεια την διαχέει σε ολόκληρο το σώμα:

(..) Επειδή και των παυσαμένων του ζην κατασβεσθείσης της εγκειμένης τη φύσει θερμότητος, το νεκρωθέν καταψύχεται, δια τούτο και εν τω θερμώ την ζωτικήν αιτίαν κατενοήσαμεν. Της δε τοιαύτης δυνάμεως οίον πηγήν τινά και αρχήν την καρδίαν κατενοήσαμεν, αφ ης αυλοειδής πόροι πολυσχιδώς άλλος εξ άλλου διαφυόμενοι, παντί τω σώματι το πυρώδες και θερμόν διαχέουσι πνεύμα.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η υποδήλωση της παρουσίας των τριχοειδών αγγείων για πρώτη φορά από τον Ορειβάσιο Περγαμινό (4^{ος} αι. μ.Χ.). Ο Ορειβάσιος περιέγραψε πρώτος τα τριχοειδή αγγεία και την λειτουργία τους στην κυκλοφορία του αίματος πολλούς αιώνες πριν τους Harvey και Malpighi [42].

Ο Harvey με την μνημειώδη πραγματεία του με τίτλο “*De motus cordis*”, ασχολήθηκε με την ανατομική μελέτη για την κίνηση της καρδιάς και του αίματος, υποστηρίζοντας ότι η καρδιά λειτουργεί ως αντλία, η οποία όταν συστέλλεται προωθεί το αίμα προς τους πνεύμονες και την γενική κυκλοφορία, ενώ όταν διαστέλλεται το επαναφέρει από την κάτω κοίλη φλέβα στο δεξιό κόλπο της καρδιάς. Η άποψη του έγινε

αποδεκτή με την ανακάλυψη του μικροσκοπίου από τον Malpighi, ο οποίος και διέκρινε τα τριχοειδή αγγεία [43].

Ο Ορειβάσιος παρατήρησε την παρουσία των τριχοειδών αγγείων, των αρτηριών και των φλεβών στα διάφορα σημεία του σώματος, λέγοντας χαρακτηριστικά τα ακόλουθα:

(...) η δε επί τον σπλήνα φερομένη μικράς και πολλάς εν τη δίοδω τριχοειδής φλέβας εις το πάγκρεας εκφύει, και επειδάν ήδη πλησίον ή του σπληνός, αξιόλογος απόφυσιν εαυτής επί τα σιμά πέμπει της γαστρός [44].

(...) Εισί δε τινές κατά ταύτα τα μόρια φλέβες αραχνοειδείς και τριχοειδείς, αι τινες διά σμικρότητα μόλις οράσθαι δύνανται [45].

Μέσω των τριχοειδών αγγείων αναφέρει ότι οι αρτηρίες και οι φλέβες διασυνδέονται σε ολόκληρο το σώμα [46].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ:

- [1] **Καραβίτη-Φερεκίδου Α**, «Η ιατρική στο Βυζάντιο και η επίδραση της στην Αραβική και Ευρωπαϊκή ιατρική», σελ. 178-188, Τόμος 31, Τεύχος 4, *Περ. Ελληνική Ωτορινολαρυγγολογία Χειρουργική Κεφαλής και Τραχήλου*.
- [2] **Scarborough J**, «*Symposium on Byzantine Medicine-Introduction*», DOP 38, 1985.)
- [3] **Nutton V**, "Medicine in Medieval Western Europe, 1000-1500.", *The Western Medical Tradition* 800 (1995): 139-205.
- [4] **Runciman S**, «*Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λάμπρος Καμπερίδης, σελ. 103, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1980.
- [5] **Πολίτης Ν**, «*Φιλοσοφήματα*», σελ 530-531, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.
- [6] **Ideler IL**, «*Physici et Medici Graeci minores*», vol I, σελ. 301-304, A Hakkert, Amsterdam 1963.
- [7] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 121-123, Ιατρικές Εκδόσεις Ζήτα, Αθήνα 2002.
- [8] **Χρόνη Μ**, «Θεραπείες ασθενειών με ζωικής προελεύσεως ύλες στα βυζαντινά ιατρικά κείμενα», σελ 145-146, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 20, 2010.
- [9] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, σελ. 132, Oxonii, 1842.
- [10] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 5, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [11] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 6, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [12] **Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praeedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 6, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.

- [13] **Jouanna J**, «*Ιπποκράτης*», μετάφραση Τσιλιβεργής Δημ, σελ. 523-24, Εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα 1998.
- [14] **Renehan R**, «*Leonis Medici De Natura Hominum Synopsis*», σελ. 18, Corpus Medicorum Graecorum, Βερολίνο 1969.
- [15] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 47, Ιατρικές Εκδόσεις «ΖΗΤΑ», Αθήνα 2002.
- [16] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», σελ 91, Αθήνα 1995.
- [17] **Migne J**, «*Patrologia Graeca*», PG 103, Κεφ. Αετίου Αμιδηνού Ιατρικοί λόγοι ΙΣΤ΄, σελ. 720-734, Παρίσι 1860.
- [18] **Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium*», σελ. 302, Oxford University Press, 2002.
- [19] **Hunger H**, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», εκδόσεις ΜΙΕΤ, σελ. 118-19, Αθήνα 1987.
- [20] **Guinan P**, "Christianity and the Origin of the Hospital", *The National Catholic Bioethics Quarterly* 4.2 (2004): 257-263.
- [21] **Kourkouta L, Plati P, Ouzounakis P**, "The meaning of the nursing in Byzantium", *Medicine and Health care*, 1, 7.
- [22] **Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E**, "The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324-1453 AD)". *Gerontology* 46, 1 (2000): 2-6.
- [23] **Μπαλογιάννης Σ**, «Αι νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον», *Εγκέφαλος* 49, σελ. 34-46, 2012.
- [24] **Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Κελέρμενος Ν, σελ. 72-76, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- [25] **Migne J-P**, «*Γρηγορίου Νύσσης: Περί κατασκευής ανθρώπου*», PG 44, Paris 1863.

- [26] Γεωργακόπουλος Κ, «Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί», σελ.137, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- [27] Ritschelius F, «*Diem Natalem - Praecedit Meletii De Natura Hominis*», σελ. 1, Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- [28] Μέγα Βασιλείου: *Περί της του ανθρώπου κατασκευής*, PG 30, 12,
- [29] Ευτυχιάδης Α, «Φύση και Πνεύμα», σελ. 87, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [30] Γρηγορίου Νύσσης: *Περί Κατασκευής Ανθρώπου*, Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ερευνητικό έργο «Δρόμοι της Πίστης-Ψηφιακή Πατρολογία», Κεφάλαιο Λ', σελ. 43, 2006.
- [31] Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri IV, σελ. 141, Oxonii, 1842.
- [32] Bussemaker U, Daremberg C, «*Oeuvres d' Oribase*», Τόμος III, σελ. 533-34, Paris 1858.
- [33] Bussemaker U, Daremberg C, «*Oeuvres d' Oribase*», Τόμος III, σελ. 333, Paris 1858.
- [34] Van der Eijk P, «The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping», *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.
- [35] Paluzzi A, Brain “imaging” in the Renaissance, *Journal of the Royal Society of Medicine* , Vol. 100, 2007: 540-543,
- [36] Manzoni T, The cerebral ventricles, the animal spirits and the dawn of brain localization of function. *Arch Ital Biol* 1998; 136: pp103-152.
- [37] Γρηγορίου Νύσσης: *Περί Κατασκευής Ανθρώπου*, Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, τόμος 5, σελ. 218-19, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.
- [38] Γεωργακόπουλος Κ, «Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί», σελ. 220-21, Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.

- [39] **Greenhill G**, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri II, p. 125-26, Oxonii, 1842.
- [40] **Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Panteleakos G, Ploumpidis D**, (2009). Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453). *History of Psychiatry*, 20(4), 468-479.
- [41] **Kontaksakis V**, "Lycanthropy according to Byzantine physicians". *Psihijatrija danas* 37.2 (2005): 323-334.
- [42] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 80, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- [43] **Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», σελ. 211-13, Ιατρικές Εκδόσεις ΖΗΤΑ, Αθήνα 2002.
- [44] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d' Oribase*», Τόμος III, σελ. 506-07, Paris 1858.
- [45] **Bussemaker U, Daremberg C**, «*Oeuvres d' Oribase*», Τόμος III, σελ. 516, Paris 1858.
- [46] **Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα*», σελ. 82, Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.

ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ:

Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.): αρχίατρος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565 μ.Χ.) με καταγωγή από την πόλη Άμιδα της Μεσοποταμίας (σημερινό Diyarbakir της Τουρκίας). Σπούδασε και αυτός, όπως και ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, στην περίφημη Αλεξανδρινή Σχολή και άσκησε την ιατρική στην Κωνσταντινούπολη. Υπήρξε Χριστιανός στο θρήσκευμα, και του αποδόθηκε ο τίτλος του Κόμητος του Οψικίου από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό. Σημαντικό έργο του η Τετράβιβλος, στην οποία γίνονται αναφορές σε πρωτότυπες χειρουργικές πρακτικές. Σπουδαία είναι και η έκδοση των ιατρικών έργων του Αετίου από τον Α. Ολίβιερί το 1935 και 1950, με τίτλο «Libri Medicinales». Τον αναφέρει και ο Πατριάρχης Φώτιος στην «Βιβλιοθήκη» του, κάνοντας μια σύντομη περιγραφή των δεκαέξι του βιβλίων στην οποία κάνει και αναφορά στις πιθανές πηγές του έργου του Αετίου. Το σύγγραμμα του Αετίου αποτελεί πολύτιμη πηγή της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Θεωρείται πρωτοπόρος στον υπολογισμό της γόνιμης περιόδου των γυναικών, κάνει αναφορές σε πρωτότυπες μεθόδους αντισύλληψης όπως για παράδειγμα χορήγηση στυπτικών ουσιών που λαμβάνονται ενδοκολπικά, είναι ο πρώτος που περιέγραψε τα συμπτώματα της διφθερίτιδας.

Ακτουάριος Ιωάννης (14^{ος} αι. μ.Χ.): ένας από τους τελευταίους εκπροσώπους της Βυζαντινής ιατρικής. Υπήρξε μαθητής του Φιλοσόφου, Εγκυκλοπαιδιστή και μοναχού Ιωσήφ του Ρακενδύτη και έζησε στην Κωνσταντινούπολη στο περιβάλλον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' (1328-1341 μ.Χ.). Σημαντικά έργα του η «Θεραπευτική Μέθοδος» σε έξι βιβλία, αφιερωμένη στον Αλέξιο Απόκαυκο. Έργα του επίσης και το «Περί ενεργειών και παθών του Ψυχικού πνεύματος και της κατ' αυτό διαίτης», αλλά και η σπουδαία παραγματεία «Περί Ούρων» (*De Urinis*), που αποτελεί το σημαντικότερο ίσως έργο για την Βυζαντινή ουροσκοπία, επηρεάζοντας έντονα την Δυτική Ιατρική. Ήταν γιός

του Ζαχαρίου Ακτουαρίου, ακολούθησε την παράδοση της Πνευματικής Σχολής που εναρμονίζεται με την χριστιανική θεολογία. Έζησε κατά την περίοδο της Παλαιολογείου Αναγεννήσεως του Βυζαντίου, που χαρακτηρίζεται από την στροφή προς την Κλασική Αρχαιότητα, την αναβίωση των γραμμάτων και των επιστημών και από «ανοίγματα» προς τις τέχνες και τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις. Γνώριζε εις βάθος τα έργα του Γαληνού τα οποία και εμπλούτισε με στοιχεία Αραβικής ιατρικής. Τα έργα του περιέχονται στον τόμο *Medici et physici Graeci minores* του Ideler.

Αργυρόπουλος Ιωάννης (15^{ος} αι. μ.Χ.): Φιλόσοφος και Ανθρωπιστής του Βυζαντίου, εσπούδασε μεταξύ άλλων και Ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Παδούης (Πάδοβα Ιταλίας). Υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους λογίους του 15^{ου} αι. μ.Χ. δίδαξε την Ελληνική γλώσσα και Φιλοσοφία στην Ιταλία. Έλαβε μέρος και στην Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Δίδαξε την ιατρική στον Ξενώνα του Κράλλη.

Αλέξανδρος Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.): Βυζαντινός ιατρός του 6^{ου} αι. μ.Χ. με καταγωγή τις Τράλλεις της Μικράς Ασίας. Σπούδασε και αυτός όπως οι Ορειβάσιος και Αέτιος Αμιδηνός, στην γνωστή Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας. Ο Πατέρας του Στέφανος ήταν και αυτός ιατρός, ενώ ο αδελφός του Ανθέμιος, είναι ο γνωστός αρχιτέκτονας της Αγίας Σοφίας. Έργα του τα «Θεραπευτικά» σε δώδεκα βιβλία καθώς και οι πραγματείες του «Περί ελμίνθων» και «Περί οφθαλμών». Ο Αλέξανδρος Τραλλιανός καλύπτει όλους τους τομείς της ιατρικής επιστήμης, επηρεάζοντας σημαντικούς μεταγενέστερους εκπροσώπους της ιατρικής επιστήμης όπως ο Παύλος Αιγινήτης, ο Θεοφάνης Νόννος, ο Δημήτριος Πεπαγωμένος, ο Νικόλαος Μυρεψός και ο Ιωάννης Ακτουάριος. Ασκεί κριτική και στον Γαληνό, τον οποίο όμως αποκαλεί θειότατο. Περιγράφει αναλυτικά την αλωπεκία, τους πυρετούς, τις ημικρανίες καθώς και την επιληψία. Τα έργα του μεταφράστηκαν στα αραβικά, τα εβραϊκά και τα λατινικά.

Βασίλειος ο Μέγας (4^{ος} αι. μ.Χ.): Πατέρας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με ιατρικο-φιλοσοφική παιδεία και μεγάλο κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο. Γεννήθηκε το 330 μ.Χ. στη Νεοκαισάρεια του Πόντου. Στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας περιλαμβάνονται στο Έργο του με τίτλο «Περί Κατασκευής Ανθρώπου» (*De humani structura*) που περιλαμβάνεται και στην Πατρολογία του Migne. Είναι αδελφός του Γρηγορίου Νύσσης. Υπήρξε ο ιδρυτής της «Βασιλειάδας», ενός πρότυπου κέντρου περίθαλψης και φροντίδας των ασθενέστερων κοινωνικά ατόμων.

Γρηγόριος Νύσσης (4^{ος} αι. μ.Χ.): Πατέρας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με ιατρικο-φιλοσοφική παιδεία. Αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου, γεννήθηκε στη Νεοκαισάρεια του Πόντου το 332 μ.Χ. και έγινε Επίσκοπος στην πόλη Νύσσα της Καπαδοκίας. Γνώστης της Κλασικής Παιδείας, υπήρξε αδελφικός φίλος του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας περιλαμβάνονται στο έργο του «Περί Κατασκευής Ανθρώπου» (*De Opificio Hominis*) το οποίο και περιέχεται στην Πατρολογία του Migne. Ο Γρηγόριος Νύσσης στο έργο αυτό επισημαίνει την αμφίδρομη σχέση μεταξύ Ανατομίας και Φυσιολογίας, τονίζοντας την σημασία διενέργειας των επιστημονικών ανατομών για την κατανόηση της φυσιολογίας του σώματος. Ιδιαίτερα σημαντική παρατήρηση στο έργο του είναι η μηχανιστική αντίληψη της λειτουργίας της καρδιάς, πολύ πριν τους Galileo Galilei και τον William Harvey τον 17^ο αι. μ.Χ.

Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος (7^{ος} αι. μ.Χ.): Επιφανής Βυζαντινός ιατρός ο οποίος έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-642 μ.Χ.). Έφερε τον τίτλο του Πρωτοσπαθαρίου, ένα αυλικό τιμητικό αξίωμα που απέδιδαν οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, το οποίο ισοδυναμεί με τον προϊστάμενο της αυτοκρατορικής φρουράς. Άσκησε την ιατρική στην βασιλική αυλή. Ο Θεόφιλος συνέγραψε σπουδαία έργα όπως για παράδειγμα το «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» (*De Corporis Humani Fabrica*) που

αποτελείται από πέντε βιβλία και αποτελεί σπουδαία ανατομικοφυσιολογική πραγματεία. Έργα του επίσης το σύγγραμμα «Περί Ούρων» (*De Urinis*) που μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την Βυζαντινή Ουροσκοπία, το «Περί Διαχωρημάτων» (*De Excrementis*) που περιλαμβάνεται όπως και το Περί Ούρων, στον τόμο *Physici et Medici Graeci Minores* του Ideler και τέλος το «Περί σφυγμών», που αποτελεί και απλή επιτομή των όσων αναφέρει για τους σφυγμούς ο Γαληνός. Ήταν χριστιανός στο θρήσκευμα, κάτι άλλωστε που είναι εμφανές από τις συνεχείς επικλήσεις του στο Θείο μέσα στα έργα του, έγινε μοναχός στα τελευταία χρόνια της ζωής του λαμβάνοντας το όνομα Φιλόθεος.

Θεοφάνης Νόννος ή Χρυσοβαλάντης (10^{ος} αι. μ.Χ.): έζησε κατά τα χρόνια του γνωστού φιλοσόφου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου. Ορισμένοι μελετητές της Ιστορίας της Ιατρικής θεωρούν ότι εσφαλμένα ονομάζεται ως Νόννος και ότι το κανονικό του όνομα είναι Χρυσοβαλάντης. Έργο του, κατά τη συνήθεια της εποχής, είναι το ερανιστικό ιατρικό έργο «Σύνοψις εν επιτομή της ιατρικής απάσης τέχνης», μια ιατρική εγκυκλοπαίδεια θα μπορούσαμε να πούμε, αντίστοιχη με τα ερανιστικά έργα του Ορειβασίου, του Αετίου, του Αλεξάνδρου Τραλλιανού και του Παύλου Αιγινήτη. Περιλαμβάνει περιγραφή ασθενειών και τη φαρμακευτική αγωγή που πρέπει να ληφθεί για την αντιμετώπιση τους. Δεν γίνονται περιγραφές χειρουργικών επεμβάσεων, όπως στα προαναφερθέντα έργα των Βυζαντινών ιατρών. Το έργο του έχει εκδοθεί από τον H. Martius με τίτλο «*Noni medici: De omnium particularium morborum curatio*», το 1548.

Ιάκωβος Ψυχρηστός (5^{ος} αι. μ.Χ.): προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Λέοντα Α΄ (457-474 μ.Χ.). Στο έργο του περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες για την ποδαγρική νόσο. Σπούδασε και αυτός στην Σχολή της Αλεξάνδρειας και άσκησε την Ιατρική στην Κωνσταντινούπολη. Και ο πατέρας του ήταν γιατρός, ο περίφημος ιατρός Ησύχιος ο Δαμασκηνός. Ήταν τόσο μεγάλη η φήμη που απέκτησε από την άσκηση της ιατρικής

επιστήμης, ώστε του έστηναν αγάλματα, όπως ακριβώς συνέβη και στην πόλη των Αθηνών με την θεραπεία του Φιλοσόφου Πρόκλου. Οι απόψεις του και οι αντιλήψεις του σώζονται σε εμάς σήμερα μέσω των έργων του Τραλλιανού και του Αετίου. Τον ονόμασαν Ψυχριστή, γιατί στις υγιεινοδιαιτητικές του οδηγίες συνιστούσε πάντα την κατανάλωση φρούτων και λαχανικών, καθαρτικά και κρύα λουτρά.

Λέων ο Ιατροσοφιστής (9^{ος} αι. μ.Χ.): Σπουδαίος ιατρός του 9^{ου} αι. μ.Χ. Έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Θεοφίλου. Έργα του η «Σύνοψις Ιατρική» σε επτά βιβλία και η «Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων» (*Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis*), με άμεση επιρροή από το αντίστοιχο έργο του Μελετίου του Ιατροσοφιστού. Η Φυσιολογία του Λέοντος του Ιατροσοφιστού, έχει εκδοθεί από τον Robert Renehan και περιλαμβάνεται στη σειρά του Corpus Medicorum Graecorum (CMG). Ο Λέοντας διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας, ύστερα από σχετική απόφαση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (830-856 μ.Χ.) αλλά και αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, όπου και διακρίθηκε για τις φυσικομαθηματικές, αστρολογικές και ιατρικές του γνώσεις.

Μελέτιος Μοναχός ή Ιατροσοφιστής (8^{ος} αι. μ.Χ.): Έζησε κατά τα χρόνια της Εικονομαχίας και ήταν καλόγερος στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδος, στην Τιβεριόπολη της Φρυγίας, που ανήκε στο Βυζαντινό Θέμα του Οψικίου. Βασικό του σύγγραμμα το «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» με πρωτότυπα στοιχεία ιατρικής φυσιολογίας. Ο Μελέτιος, όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη του έργου του, γνώριζε πολύ καλά, τα αντίστοιχα έργα του Νεμεσίου Εμέσης, του Μεγάλου Βασιλείου αλλά και του Γρηγορίου Νύσσης. Κάνει αναφορά στη διενέργεια ανατομικών ερευνών, στην Ιπποκρατική και Γαληνική χυμοπαθολογία, ενώ έχει δεχθεί επιρροή από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Επίσης το έργο του είναι έντονα

επηηρεασμένο από την χριστιανική διδασκαλία, με λιγότερες όμως επικλήσεις και αναφορές στο Θείο, από το αντίστοιχο έργο του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου.

Νεμέσιος Επίσκοπος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.): Σπουδαίος Βυζαντινός λόγιος, Επίσκοπος στην πόλη Έμεσα της Συρίας. Είναι ο συγγραφέας του έργου «Περί Φύσεως Ανθρώπου», μιας σημαντικής ιατρικής πραγματείας για την ανθρώπινη φύση, η οποία και εντάσσεται στη σειρά της Ελληνικής Πατρολογίας του J.P. Migne. Από τη μελέτη του έργου του, διαπιστώνουμε ότι διαθέτει πολύτιμες γνώσεις φυσιολογίας. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τη ζωή αλλά και γενικότερα τη δράση και το έργο του Νεμεσίου δεν μας έχουν διασωθεί. Το συγκεκριμένο έργο του Νεμεσίου λόγω της σπουδαιότητας του μεταφράστηκε κατά το μεσαίωνα στα Λατινικά, στα Αραβικά και άλλες γλώσσες, επηρεάζοντας καθοριστικά την ιατρική σκέψη στη διατύπωση θεωριών για τη λειτουργία του νευρικού συστήματος αλλά και την τοπογραφία του ανθρώπινου εγκεφάλου. Η μελέτη του έργου του, μαρτυρά έντονη επίδραση από τις απόψεις των σημαντικότερων στοχαστών της αρχαίας ελληνικής διάνοησης όπως ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, οι Στωικοί, και προπάντων ο Γαληνός, ο οποίος και αποτελεί το βασικό θεμέλιο στο έργο του Νεμεσίου Εμέσης.

Νικόλαος Μυρεψός (13^{ος} αι. μ.Χ.): Υπήρξε ο σημαντικότερος Βυζαντινός φαρμακοποιός, όπως άλλωστε προκύπτει και από το προσωνύμιο του «μυρεψού», του παρασκευαστή δηλαδή αρωμάτων-φαρμάκων. Καταγόταν από την Αλεξάνδρεια, έζησε και έδρασε στην Νίκαια της Βιθυνίας, κατά τα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Γ΄ Δούκα του Βατάτζη (1222-1254 μ.Χ.). Έργο του το «Μέγα Δυναμερόν», ένα αντιδοτάριο-συλλογή συνταγών, με πάνω από 2600 φαρμακευτικές οδηγίες. Το έργο του μεταφράστηκε στα λατινικά τον 14^ο αι. μ.Χ., από τον Νικόλαο από το Ρήγιο, και αποτέλεσε την επίσημη

Φαρμακολογία της Δύσεως, ως την Αναγέννηση. Το «Δυναμερόν» του Μυρεψού, περιλαμβάνεται στον 2243 κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (1339).

Νικηφόρος Βλεμμύδης (12^{ος} αι. μ.Χ.): γεννήθηκε το έτος 1197 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη και ήταν από εύπορη οικογένεια της πόλης. Ο πατέρας του ήταν γιατρός και γι αυτό άλλωστε και ο ίδιος έλαβε και ιατρική παιδεία. Με την Άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους το 1204 μ.Χ., μαζί με την οικογένεια του μετέβη στην Προύσσα και αργότερα στην Έφεσο και τη Σμύρνη. Εκεί πιθανότατα άσκησε και το επάγγελμα του ιατρού. Το έτος 1223 μ.Χ. χειροτονήθηκε διάκονος και έλαβε το οφίκιο του Λογοθέτη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο είχε μεταφερθεί στην Νίκαια της Βιθυνίας. Ανέπτυξε έντονο διδακτικό έργο, ενώ ορισμένοι από τους μαθητές του διακρίθηκαν στα Γράμματα και στο δημόσιο βίο όπως για παράδειγμα ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Τον απασχόλησαν έντονα και τα θεολογικά ζητήματα της εποχής, τα οποία δημιουργούσαν έριδες ανάμεσα στους υπερμάχους της Ορθοδοξίας και ορισμένους λατινίζοντες θεολόγους. Πέραν των θεολογικών του έργων, πολύ σημαντικά είναι τα έργα «Περί Ψυχής» και «Περί Σώματος» τα οποία και περιλαμβάνονται στην Έκδοση με τίτλο «Νικηφόρου Μοναστού και Πρεσβυτέρου του Βλεμμίδου Επιτομή Λογικής», αφιερωμένη στον Δούκα Ιωάννη Βατάτζη.

Νεόφυτος Προδρομηνός (14^{ος} αι. μ.Χ.): Βυζαντινός ιατρός, μοναχός και βοτανολόγος. Είναι ο θεμελιωτής της νεότερης οδοντιατρικής και στοματολογίας. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην θεραπευτική αντιμετώπιση των παθήσεων του στόματος και των δοντιών. Αναπτύσσει την Βυζαντινή βοτανολογία, κατατάσσοντας με αλφαβητική σειρά φυτικές ουσίες, κάνοντας παράλληλα εισαγωγή και νέων φαρμακευτικών ουσιών. Πέραν των θεολογικών του έργων, έργα του με ιστορικό

ενδιαφέρον είναι η «Συλλογή περί βοτάνων», ανέκδοτο έργο που αποτελεί στην ουσία βοτανικό λεξικό και η «Διδασκαλία περί των εν τοις οδοῦσι παθῶν», που αποτελεί απλό εράνισμα του έργου του Γαληνού «Περί συνθέσεως φαρμάκων κατά τόπους». Το έργο αυτό του Νεοφύτου Προδρομηνού περιλαμβάνεται στον κώδικα 1481 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και έχει εκδοθεί και από τον Καθηγητή της Ιστορίας της Ιατρικής Αρ. Κούζη.

Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4^{ος} αι. μ.Χ.): Ο σημαντικότερος ιατρός του 4^{ου} αι. μ.Χ. Γεννήθηκε το 325 μ.Χ. στην Πέργαμο της Μικράς Ασίας, απ' όπου καταγόταν και ο Γαληνός. Σπούδασε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια υπό την καθοδήγηση του ιατροσοφιστή Ζήνωνα του Κυπρίου. Υπήρξε ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Ιουλιανού του επονομαζόμενου «Παραβάτη». Τον ακολούθησε στο πεδίο των μαχών της Γαλατίας. Έργο του η ογκωδέστατη Ιατρική εγκυκλοπαίδεια με τίτλο «Ιατρικαί Συναγωγαί», που αποτελείται από συνολικά εβδομήντα (70) βιβλία και έχει εκδοθεί από τους Bussemaker - Daremberg και τον Raeder. Ο Ορειβάσιος ως απεσταλμένος του Ιουλιανού, έλαβε τον περίφημο χρησμό από το Μαντείο των Δελφών, που σηματοδοτεί το τέλος του αρχαίου κόσμου και της «εθνικής» θρησκείας. Ο ίδιος όπως και ο Ιουλιανός, ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ειδωλολατρικής θρησκείας. Έργα του επίσης η «Σύνοψις προς Ευστάθιο», αφιερωμένη στον γιο του Ευστάθιο, ο οποίος είχε στραφεί προς την Ιατρική και τα «Ευπόριστα» μια ιατρική πραγματεία για λαϊκή χρήση, σχετικά με τα εύκολα παρασκευαζόμενα φάρμακα.

Πάυλος Αιγινήτης (7^{ος} αι. μ.Χ.): ένας από τους σημαντικότερους Βυζαντινούς ιατρικούς συγγραφείς. Σπούδασε και αυτός, όπως οι Ορειβάσιος Περγαμηνός, Αέτιος Αμιδηνός και Αλέξανδρος Τραλλιανός στην περίφημη Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας. Επηρέασε έντονα και την Αραβική ιατρική, με τις μεταφράσεις των έργων του στα Αραβικά κυρίως

μετά την κατάκτηση της Αλεξάνδρειας από τους Άραβες στα 642 μ.Χ. Συνέγραψε την «Επιτομή της Ιατρικής» που αποτελείται από επτά βιβλία. Τα τέσσερα πρώτα από αυτά είναι αφιερωμένα στην υγιεινή, την διαιτητική, τη γενική παθολογία και την χειρουργική ενώ τα τρία τελευταία είναι αφιερωμένα στα δηλητήρια, τη χειρουργική και την φαρμακολογία. Οι Λατινικές μεταφράσεις των έργων του επηρέασαν έντονα τη Δυτική Ιατρική, ως τα χρόνια της Αναγέννησης. Τον αναφέρει και ο Πατριάρχης Φώτιος στην Μυριόβιβλο του.

Παλλάδιος ο Αλεξανδρινός (6^{ος} αι. μ.Χ.): εκπαιδεύτηκε και αυτός, όπως και οι άλλοι εκπρόσωποι της Πρωτοβυζαντινής εποχής, στην περίφημη ιατρική σχολή της Αλεξάνδρειας. Είναι ο πρώτος που φέρει και τον τίτλο του «Ιατροσοφιστή», ο οποίος αρχικώς σήμαινε τον δάσκαλο της Ιατρικής και αργότερα τον πεπαιδευμένο και έμπειρο ιατρό.

Πεπαγωμένος Δημήτριος (13^{ος} αι. μ.Χ.): Υπήρξε ο προσωπικός ιατρός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282 μ.Χ.) και είναι ο πρώτος Βυζαντινός ιατρός, ο οποίος έγραψε εξ΄ ολοκλήρου ένα εμπειριστατωμένο σύγγραμμα, για μία από τις πολυσύχναστες ασθένειες των Βυζαντινών, την ποδάγρα. Πάρα πολύ αυτοκράτορες έπασχαν από αυτήν την ασθένεια. Το έργο του έχει μετεφρασθεί στη και εκδοθεί στη Λατινική γλώσσα από τον J.S. Bernard με τίτλο «*Demetrii Pepagomeni: Liber de Podagra*», Leiden 1743.

Πρόδρομος Θεόδωρος ή Πτωχοπρόδρομος (12^{ος} αι. μ.Χ.): Διανοούμενος και συγγραφέας, ρήτορας και θεολόγος, ο οποίος προς το τέλος της ζωής του εκάρη μοναχός. Δεν ήταν γιατρός στο επάγγελμα αλλά σε ορισμένα έργα του όπως για παράδειγμα το «Στίχοι κατά Ιατρικήν επιστήμην εις τους δώδεκα μήνας» περιλαμβάνονται

σημαντικά στοιχεία για την ιστορία της ιατρικής. Το συγκεκριμένο έργο του περιλαμβάνεται στον τόμο του J. Ideler “*Physici et Medici Graeci Minores*” και αποτελεί έναν ευκολομνημόνευτο υγειινοδιαιτητικό οδηγό, ο οποίος ξεκινά από τον μήνα Μάρτιο ως και τον Φεβρουάριο. Οι ιατρικές γνώσεις που έχει οφείλονται στην εγκύκλιο παιδεία του και στη γενική φιλοσοφική και θεολογική του παιδεία.

Συμεών Σήθ (11^{ος} αι. μ.Χ.): Καταγόταν από την Αντιόχεια και έζησε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του αυτοκράτορα Αλεξίου του Κομνηνού, δηλαδή προς τα τέλη του 11ου αιώνα. Υπήρξε Μάγιστρος και Πρωτοβεστάρχης επί Αυτοκράτορα Μιχαήλ Δούκα. Η Άννα Κομνηνή μιλά γι' αυτόν στην Αλεξιάδα της. Είναι ο πρώτος Βυζαντινός συγγραφέας, ο οποίος στο έργο του με τίτλο «Αντιρρητικός προς Γαληνόν» τολμά να αμφισβητήσει την αυθεντία του Γαληνού. Τόλμησε να αντιπαρατεθεί με τις ιατρικές απόψεις του Γαληνού, ενώ σε πολλά σημεία του έργου του ειρωνεύεται τις απόψεις και την «Θεικότητα» του Γαληνού. Έργο του επίσης και το «Σύνταγμα κατά στοιχείων περί τροφών δυνάμεων» (*Syntagma de alimentorum facultatibus* or *De cibarium facultate*), μια αλφαβητική συλλογή αφιερωμένη στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δουκα (1071-1078 μ.Χ.) σχετικά με τις επενέργειες των τροφών. Στην φαρμακολογία του Σηθ γίνονται αναφορές στην αραβική και την ινδική *materia medica*.

Φώτιος ο Μέγας (9^{ος} αι. μ.Χ.): Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, λόγιος, Βυζαντινός συγγραφέας, φιλόσοφος και ιστορικός της ιατρικής, διότι στο έργο του «Μυριόβιβλος» που περιλαμβάνεται στη σειρά της Πατρολογίας του Migne, κρίνει τα έργα του Διοσκορίδη, του Γαληνού, του Αετίου και του Ορειβασίου. Ο Φώτιος, του οποίου του απέδωσαν το προσωνύμιο «Μέγας», κατά το πρότυπο του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιερού Χρυσοστόμου, θεωρείται ως μία από τις σημαντικότερες μορφές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και ένας από τους σημαντικότερους λόγιους του μεσαιωνικού

ελληνισμού. Έχει αγιοποιηθεί από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία και η μνήμη του τιμάται στις 6 Φεβρουαρίου.

Ψελλός Μιχαήλ (11^{ος} αι. μ.Χ.): Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018-1078 μ.Χ.), κατά κόσμον Κων/νος, ήταν Βυζαντινός λόγιος, ιστορικός, φιλόσοφος, πολιτικός και διπλωμάτης με επιβλητικό διδακτικό και συγγραφικό έργο σε όλους τους κλάδους των γραμμάτων και των επιστημών. Τα ευρύτατα ενδιαφέροντα του επεκτείνονται και στην Ιατρική. Είχε σημαντική προσφορά στο χώρο της γενικής και ανώτερης παιδείας, στην οργάνωση και ανάπτυξη της οποίας στον 11ο αιώνα η συμβολή του υπήρξε καίρια. Υπήρξε μαθητής του ονομαστού Βυζαντινού λογίου Ιωάννου του Μαυρόποδος και στενός φίλος των εκλεκτών διανοουμένων Κων/νου Λειχούδη και Ιωάννου Ξιφιλίνου, του Αριστοτελικού. Δίδασκε στο Πανδιδακτήριο, δηλαδή το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο απέκτησε τη θέση του ύπατου των φιλοσόφων, του πρύτανη θα μπορούσαμε να πούμε με σημερινούς όρους. Βαθύς γνώστης της Ελληνικής Γλώσσας και Φιλοσοφίας, θεωρείται ως ο ηγέτης της αναβιώσεως του νέο-Πλατωνισμού του ενδεκάτου αιώνα. Το μέγεθος της φυσιογνωμίας του Μιχαήλ Ψελλού, μπορούμε εύκολα να το συμπεράνουμε διότι συνεχώς του αποδίδονται χαρακτηρισμοί, όπως σοφώτατος, υπέρτιμος κα. Έργο του η περίφημη «Χρονογραφία», ιστορικό έργο, στην οποία όμως περιγράφει διεξοδικά την ποδιάγρα του Κωνσταντίνου του Θ΄ καθώς και την πλευρίτιδα του Ισαακίου του Κομνηνού. Πολυγραφότατος ο Μιχαήλ Ψελλός, συνέγραψε τα ακόλουθα έργα, τα οποία και περιλαμβάνονται στους δύο τόμους “*Physici et Medici Graeci Minores*” του J. Ideler: το ιατρικό εγχειρίδιο υπό την μορφή διδακτικού ποιήματος με τίτλο «Πόνημα ιατρικόν άριστον δι ιάμβων» (*Carmen de re Medica*), την μονογραφία «Περί λουτρού» και το «Περί λίθων δυνάμεων» (*De Lapidibus*).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ:

4^{ος} αι. μ.Χ.

Ορειβάσιος Περγαμηνός

Νεμέσιος Εμέσης

Γρηγόριος Νύσσης

Μέγας Βασίλειος

5^{ος} αι. μ.Χ.

Ιάκωβος Ψυχρηστός

6^{ος} αι. μ.Χ.

Αέτιος Αμιδηνός

Αλέξανδρος Τραλλιανός

7^{ος} αι. μ.Χ.

Παύλος Αιγινήτης

Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος

Παλλάδιος Αλεξανδρινός

8^{ος} αι. μ.Χ.

Μελέτιος Ιατροσοφιστής

9^{ος} αι. μ.Χ.

Λέων Ιατροσοφιστής

Μέγας Φώτιος

10^{ος} αι. μ.Χ.

Θεοφάνης Νόννος

11^{ος} αι. μ.Χ.

Μιχαήλ Ψελλός

Συμεών Σηθ

12^{ος} αι. μ.Χ.

Θεόδωρος Πρόδρομος

Νικηφόρος Βλεμμύδης

13^{ος} αι. μ.Χ.

Νικόλαος Μυρεψός

Δημήτριος Πεπαγωμένος

14^{ος} αι. μ.Χ.

Νεόφυτος Προδρομηνός

Ιωάννης Ακτουάριος

15^{ος} αι. μ.Χ.

Ιωάννης Αργυρόπουλος

ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ:

Εικ. Εξωφύλλου: Ο Βυζαντινός λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος, δάσκαλος της Ιατρικής και της Φιλοσοφίας, ενώ διδάσκει στον Ξενώνα του Κράλλη, στην Κωνσταντινούπολη.

Εικ. 1: Αναπαράσταση του Ιπποκράτη σε μικρογραφία χειρογράφου του 14^{ου} αι. μ.Χ. Η αμφίεση του, είναι καθαρά βυζαντινή, κατά το πρότυπο των ιατρών της Βυζαντινής εποχής, ενώ στο βιβλίο που κρατάει αναγράφεται ο πρώτος Ιπποκρατικός Αφορισμός: ο βίος βραχύς, η δε τέχνη μακρά, ο δε καιρός οξύς.

Εικ. 2: Απεικόνιση της ιατρικής επιστήμης στον τοιχογραφικό διάκοσμο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είναι η λιγότερο ενδεδυμένη από τις υπόλοιπες επιστήμες και γύρω της διακρίνουμε τον όφι, ιερό σύμβολο της Ιατρικής.

Εικ. 3: Βυζαντινό Χειρόγραφο του 15^{ου} αι. μ.Χ. που αναπαριστά τον Ιπποκράτη.

Εικ. 4: Τοιχογραφία από Ναό στην πόλη Anagni της Ιταλίας. Απεικονίζει τους δύο κορυφαίους ιατρούς της αρχαιότητας, τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό να συνομιλούν μεταξύ τους. Οι δυο αρχαίοι Έλληνες ιατροί υπήρξαν οι σημαντικότερες επιρροές της Βυζαντινής Ιατρικής.

Εικ. 5: Βυζαντινό Χειρόγραφο του 15^{ου} αι. μ.Χ. που αναπαριστά τον Γαληνό.

Εικ. 6: Ιατρός Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (Κώδικας 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna).

Εικ. 7: Ο Ορειβάσιος συζητά με τον ιατρό Φίλιππο (Κώδικας 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna).

Εικ. 8: Η ξακουστή έκδοση των έργων του Ορειβασίου του Περγαμηνού από τους Bussemaker και Daremberg.

Εικ. 9: Χειρόγραφα των έργων του Ορειβασίου του Περγαμηνού.

Εικ. 10: Σελίδες από το έργο «Περί Φύσεως ανθρώπου» του Νεμεσίου Εμέσης. Το έργο αυτό του Νεμεσίου αποτελεί «σταθμό» στην εξέλιξη της Βυζαντινής Φυσιολογίας επηρεάζοντας πολλούς μεταγενέστερους συγγραφείς (Μελέτιος, Λέων Ιατροσοφιστής, Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος) οι οποίοι συνέγραψαν έργα με τον ίδιο ή παρεμφερή τίτλο.

Εικ. 11: Τοιχογραφία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης σε Ορθόδοξο Ιερό Ναό.

Εικ. 12: Μικρογραφία χειρογράφου του Αγίου Όρους που απεικονίζει τον Μέγα Βασίλειο.

Εικ. 13: Βυζαντινή φορητή εικόνα του Αγίου Βασιλείου. Πίσω από τον Ιεράρχη εικονίζεται ένα σύμπλεγμα κτηρίων το οποίο είναι η «Βασιλειάδα», το πρώτο δηλαδή νοσηλευτικό ίδρυμα στην Ιστορία της Ιατρικής. Η Βασιλειάδα που ίδρυσε ο Καππαδόκης Ιεράρχης αποτελεί το απαύγασμα του συστήματος φιλανθρωπίας και νοσηλευτικής περίθαλψης των Βυζαντινών.

Εικ. 14: Η ίαση του υδρωπικού από τον Ιησού Χριστό. Χειρόγραφο του Αγίου Όρους. (Μικρογραφία Κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων, f 299 v).

Εικ. 15: Η ίαση των δαιμονισμένων από τον Ιησού Χριστό. Χειρόγραφο του Αγίου Όρους.
(Μικρογραφία Κώδικα 5 της Μονής Ιβήρων, f 35 r).

Εικ. 16: Ιατρός Αέτιος Αμιδηνός, Μικρογραφία Κώδικα 3632 (f 172v) του Πανεπιστημίου της Bologna.

Εικ. 17: Σελίδες χειρογράφου του Αέτιου του Αμιδηνού.

Εικ. 18: Ιατροί Ρούφος και Φιλάργιος. Υπήρξαν και οι δύο τους σημαντικές επιρροές στο έργο του Αέτιου Αμιδηνού.

Εικ. 19: Ο Αέτιος Αμιδηνός ενώ δέχεται γυναίκες ασθενείς (Κώδικας 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna).

Εικ. 20: Ιατρός Αλέξανδρος Τραλλιανός. Μικρογραφία από τον Κώδικα 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna.

Εικ. 21: Λατινική έκδοση των Ιατρικών Έργων του Αλεξάνδρου Τραλλιανού, Χειρόγραφο του 9^{ου} αι. μ.Χ. της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων. Διακρίνουμε τον Αλέξανδρο Τραλλιανό να κρατά την «Θεραπευτική» του, καθήμενος σε θρόνο και ενδεδυμένος πολυτελές ένδυμα κατά τη συνήθεια άλλωστε των ιατρών της εποχής, οι οποίοι και ανήκαν στην αριστοκρατία του Βυζαντίου.

Εικ. 22: Ο Βυζαντινός ιατρός Παύλος Αιγινήτης. Από τον χειρόγραφο κώδικα 3632 (f90v) του Παν/μιου της Bologna.

Εικ. 23: Ο Βυζαντινός ιατρός Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος κρατώντας στα χέρια του μάτουλα Ουροσκοπίας.

Εικ. 24: Χειρόγραφο του Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου στη Λατινική γλώσσα.

Εικ. 25: Χειρόγραφο του 15^{ου} αι. μ.Χ. του Πανεπιστημίου της Bologna. Απεικονίζει το Θεόφιλο να παραλαμβάνει ένα φιαλίδιο ουροσκοπίας από τον βοηθό του Πλώσο. Η πραγματεία του Θεοφίλου “De Urinis” αποτέλεσε κλασικό έργο ουροσκοπίας στο Βυζάντιο επηρεάζοντας και τη Δυτική Ιατρική, μέσω των Λατινικών μεταφράσεων. Στο κάτω μέρος διακρίνονται 21 φιάλες ουροσκοπίας, με διαφορετική χροιά των ούρων, ενώ το κείμενο περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα διάφορα δείγματα, αναλόγως των χρωμάτων, της συστάσεως και της σημασίας τους.

Εικ. 26: Σελίδες από το έργο «Σύνοψις εις την φύσιν των ανθρώπων» (Leonis Medici: De Natura Hominum Synopsis) του Λέοντος Ιατροσοφιστού. Το έργο εκδόθηκε το 1969 από τον Robert Renehan και περιλαμβάνεται στο Corpus Medicorum Graecorum (CMG).

Εικ. 27: Τοιχογραφία του Πατριάρχη Κων/πολεως Φωτίου σε Ορθόδοξο Ιερό Ναό.

Εικ. 28: Ο Πατριάρχης Φώτιος διδάσκει στο Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινουπόλεως.

Εικ. 29: Μικρογραφία από το Χειρόγραφο των «Ιστοριών» του Σκυλίτζη. Εικονίζεται δεξιά ο Φιλόσοφος αυτοκράτορας Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος και αριστερά οι αντιγραφείς που μεταγράφουν τα έργα των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Έτσι διασώθηκε η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία. Αυτή είναι η ανεκτίμητη προσφορά των Βυζαντινών χρόνων.

Εικ. 30: Η 131^η σελίδα του χειρογράφου των «Ιστοριών» του Ιωάννου Σκυλίτζη το οποίο φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης.

Εικ. 31: Χειρουργική προσπάθεια διαχωρισμού των δύο σιαμαίων διδύμων, από ομάδα πεπειραμένων ιατρών. Η εικόνα αυτή αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα του υψηλού επιπέδου της Βυζαντινής χειρουργικής.

Εικ. 32: Ο Μιχαήλ Ψελλός με τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα. Μικρογραφία χειρογράφου που φυλάσσεται στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους.

Εικ. 33: Χειροποίητη εικόνα αγνώστου ζωγράφου. Αριστερά είναι ο Πτωχοπρόδρομος και δεξιά ο Μανουήλ Κομνηνός, αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Μία από τις σπάνιες απεικονίσεις του Βυζαντινού λόγιου.

Εικ. 34: Μικρογραφίες χειρογράφου του 15^{ου} αι. μ.Χ. που απεικονίζουν τον αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη (1193-1254 μ.Χ.) και τον γιο του, μαθητή του Νικηφόρου Βλεμμύδη, Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη (1222-1258 μ.Χ.).

Εικ. 35: Ο Βυζαντινός ιατρός Νικόλαος Μυρεψός.

Εικ. 36: Κώδικας 2243 της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (Bibliothèque Nationale, Paris) του 13^{ου} αι. μ.Χ. Πρόκειται για το εξώφυλλο της Φαρμακολογίας του Νικολάου του Μυρεψού (Μέγα Δυναμερόν).

Εικ. 37: Κώδικας του 12^{ου} αι. μ.Χ. του Διοσκορίδη του Πεδάνιου. Εικονίζονται γεωργοί να συλλέγουν βότανα για φαρμακευτική χρήση. Το έργο αυτό του Διοσκορίδη, αντέγραψε και

εν πολλοίς διέσωσε τον 14^ο αι. μ.Χ. ο μοναχός Νεόφυτος Προδρομηνός στην Μονή Πέτρας της Κωνσταντινούπολης.

Εικ. 38: Ο Βυζαντινός ιατρός Ιωάννης Ακτουάριος, από τον Κώδικα 3632 του Πανεπιστημίου της Bologna.

Εικ. 39: Πορτρέτο του Βυζαντινού Μεγάλου Δουκός Αλεξίου Απόκαυκου. Χειρόγραφος Κώδικας 14^{ου} αι. μ.Χ. της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων (Ms grec 2144).

Εικ. 40: Ο Βυζαντινός λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος, εικόνα από χειρόγραφο έργου του.

Εικ. 41: Τοιχογραφία του Ιταλού Ζωγράφου Domenico Ghirlandaio (1481 μ.Χ.) στην οποία απεικονίζεται και ο Ιωάννης Αργυρόπουλος.

Εικ. 42: Εικονογραφική αποτύπωση των τεσσάρων ανθρώπινων χαρακτήρων της Γαληνικής χυμοπαθολογίας. Πρόκειται για τον αιματώδη, τον φλεγματώδη, τον μελαγχολικό και τον χολερικό. Την θεωρία αυτή του Γαληνού φαίνεται ότι πολύ καλά γνωρίζει και ο ανώνυμος συγγραφέας των δύο έργων που περιλαμβάνονται στο δίτομο έργο του Ideler.

Εικ. 43: Βυζαντινό χειρόγραφο του 12^{ου} αι. μ.Χ. με τον Όρκο του Ιπποκράτη σε σχήμα χριστιανικού σταυρού. Διαπιστώνουμε την άρρηκτη συνέχεια της Κλασικής Αρχαιότητας και του Βυζαντινού Πολιτισμού.

Εικ. 44: Ο Άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. Εικόνα από Μικρογραφία Χειρογράφου του Αγίου Όρους του 11^{ου} αι. μ.Χ.

Εικ. 45: Ο Βυζαντινός ιατρός Αέτιος Αμιδηνός εξετάζει το σφυγμό του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Παραβάτη. Εσφαλμένα αναγράφεται ο Ιουλιανός, πρόκειται μάλλον για τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, ο οποίος ήταν σύγχρονος του Αετίου. Δίπλα του διακρίνουμε από αριστερά τον ιατρό Ερμόφιλο και δεξιά του, τους ιατρούς Μαγιστριανό και Βάσσο. Η εικόνα προέρχεται από Μικρογραφία του υπ αριθμόν 3632 Κώδικα του Πανεπιστημίου της Bologna (f 132 r).

Εικ. 46: Βυζαντινοί ιατροί (κώδικας 3632 του Παν/μίου της Bologna).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ:

Η Βυζαντινή περίοδος υπήρξε ένα ιδιαίτερο τμήμα στην Ιστορία της Ελληνικής Ιατρικής, το οποίο και εμφανίζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, κυρίως διότι μέχρι σήμερα ελάχιστα έχει μελετηθεί. Μέσω αυτής επιτεύχθηκε η διάσωση της ανεκτίμητης κληρονομιάς των αρχαίων ελληνικών ιατρικών κειμένων (Ιπποκρατική και Γαληνική κληρονομιά) ενώ παράλληλα εφαρμόστηκαν νέες επιστημονικές μέθοδοι και πρωτότυπες ιατρικές πρακτικές.

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή, πραγματοποιήθηκε η μελέτη και επεξεργασία των συγγραμμάτων σημαντικών εκπροσώπων της Βυζαντινής Ιατρικής, όπως για παράδειγμα ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός (4^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ο Αέτιος Αμιδηνός (6^{ος} αι. μ.Χ.), ο Παύλος Αιγινήτης (7^{ος} αι. μ.Χ.) κ.α., στα έργα των οποίων περιέχονται σημαντικά στοιχεία Ιατρικής Φυσιολογίας.

Πέραν όμως αυτών, υπήρξαν και κάποιοι άλλοι Βυζαντινοί συγγραφείς, λιγότερο γνωστοί, οι οποίοι έγραψαν εξολοκλήρου έργα που ασχολούνται με την ανατομική κατασκευή και την φυσιολογία του ανθρώπινου οργανισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Νεμέσιος Εμέσης (4^{ος} αι. μ.Χ.), το έργο του οποίου με τίτλο «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο παράδειγμα της Χριστιανικής Ανθρωπολογίας, επηρεάζοντας μεταγενέστερους Βυζαντινούς συγγραφείς όπως για παράδειγμα τον Μελέτιο Ιατροσοφιστή (8^{ος} αι. μ.Χ.), τον Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο (7^{ος} αι. μ.Χ.), τον Λέοντα τον Ιατροσοφιστή (9^{ος} αι. μ.Χ.), οι οποίοι συνέγραψαν έργα Ιατρικής Φυσιολογίας με τον ίδιο ή παρεμφερή τίτλο.

Παρατίθενται επίσης τα στοιχεία που μαρτυρούν την έντονη επιρροή που δέχθηκαν οι Βυζαντινοί συγγραφείς από την Ιπποκρατική και την Γαληνική χυμοπαθολογία, τις απόψεις τους για την λειτουργία του εγκεφάλου, της καρδιάς και του ήπατος αλλά και τη συμβολή των τριών αυτών ζωτικών οργάνων στην διατήρηση της ανθρώπινης ζωής. Επιπλέον οι απόψεις των Βυζαντινών συγγραφέων γύρω από το ζήτημα της εκτέλεσης

ανατομικών ερευνών για την κατανόηση της ανατομικοφυσιολογικής κατασκευής του ανθρωπίνου σώματος, φανερώνει την «ανεκτικότητα» της Βυζαντινής επιστήμης στην εκτέλεση ανατομικών ερευνών, γεγονός που ενισχύει την επιχειρηματολογία μας, ότι το Βυζάντιο επέδειξε «πρωτοτυπία» σε ορισμένα θέματα που αφορούν την Ιατρική.

Τέλος γίνεται αναφορά στον χριστιανικό χαρακτήρα που εξέλαβε η Βυζαντινή ιατρική και τον φιλανθρωπικό της χαρακτήρα, με την ίδρυση των πρώτων Νοσοκομείων. Τονίζεται το γεγονός ότι διέσωσε τα επιτεύγματα της αρχαίας Ελληνικής ιατρικής γνώσης, και μεταλαμπάδευσε την κλασική μας παράδοση, μέσω των αραβικών μεταφράσεων, στην Μεσαιωνική Δύση.

SUMMARY:

The Byzantine period (330-1453 AD) was a special era in the history of Greek medicine, which is of unique interest, mainly because until now it has hardly been studied. During this time period, the invaluable heritage of ancient Greek medical texts (Galenical and Hippocratic heritage) was rescued, and new scientific methods and innovative medical practices were applied.

The present dissertation was based on the study and processing of the writings of important representatives of Byzantine medicine, such as **Oribasius of Pergamum** (4th century AD), **Alexander of Tralles** (6th century AD), **Aetius of Amida** (6th century AD), **Paul of Aegina** (7th century AD) and others, whose works included important elements of Medical Physiology.

Besides the above-mentioned scholars, there were other lesser known Byzantine scholars, who wrote entire manuscripts on the subject of the anatomical structure and physiology of the human body. A typical example is **Nemesius of Emesa** (4th century AD), whose manuscript entitled "On the Nature of Man", is the first complete example of Christian anthropology, influencing later Byzantine writers including **Meletius Iatrosophista** (8th century AD), Theophilus Protospatharius (7th century AD) and **Leo Iatrosophista** (9th century AD), who all have produced works under the same or a similar title.

Evidence of the strong influence that the Byzantine writers had from **the Hippocratic and Galenical humoralism** is also presented in this dissertation, as well as their views regarding the functions of the brain, heart and liver, and the contribution of these three vital organs to the maintenance of human life. Moreover, the views of the Byzantine authors on the issue of implementation of anatomical dissection research studies in order to understand the composition of the human body reveal the "tolerance" of Byzantine science with regard to this issue, which reinforces the argument we

demonstrated about Byzantium expressing "originality" in certain issues concerning Medicine.

Finally, the Christian character that Byzantine medicine adopted, as well as its charitable nature, evidenced by the establishment of the first hospital, is mentioned. In addition, the importance of preserving the achievements of ancient Greek medical knowledge by transferring the classical tradition to the Medieval West (largely Arabic translations) is demonstrated.

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΕΡΓΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ:

Bernard J, «*Theophanis Nonni: epitome de curatione morborum*», Vol. I-II, Gotha and Amsterdam, 1794-95.

Briau R, «*Chirurgie de Paul d' Echine*», V. Masson, Paris 1855.

Bussemaker U, Daremberg C, «*Oeuvres d' Oribase*», Τόμος III, Paris 1858.

Eideneier H, «*Πτωχοπρόδρομος*», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.

Ermerins F, «*Σύνοψις Ιατρικής Λέοντος Φιλοσόφου και Ιατρού*», σειρά *Anecdota Medica Graeca*, Lugduni Batavorum 1840.

Ermerins F, «*Theophili Protospatharii "De Pulsibus"*», σειρά *Anecdota Medica Graeca*, ed. Lugduni Batavorum, 1840.

Gramer J, «*Anecdota Graeca*», Τόμος III, Typographeo Academico, Oxonii 1836.

Greenhill G, «*Theophili Protospatharii: De corporis humani fabrica*», Libri I-V, Oxonii 1842.

Ideler I, «*Physici et Medici Graeci minores*», Τόμοι I-II, Berolini 1841-42.

Langkavel B, «*Simeonis Sethi: Syntagma de alimentorum Facultatibus*», Teubner, Lipsiae 1868.

Migne J, «*Βασιλείου Αρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας: Περί της του ανθρώπου κατασκευής*», PG 30, Paris 1888.

Migne J, «*Γρηγορίου Νύσσης: Περί κατασκευής ανθρώπου*», PG 44, Paris 1863.

Migne J, «*Γρηγορίου Νύσσης: Περί φιλοπτωχείας*», PG 46, Paris 1862.

Migne J, «*Γρηγορίου του Ναζιανζηνού: Επιτάφιος εις τον Μέγαν Βασίλειον*», PG 36, Paris 1862.

Migne J, «*Nemesius Emesenus de Natura hominis*», *Patrologia Graeca*, PG 40, Paris 1863.

- Migne J**, «*Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως : Μυριόβιβλος*», PG 103, Paris 1860.
- Migne J**, «*Μελετίου Ιατροσοφιστού: Περί της του ανθρώπου κατασκευής*», PG 64, Paris 1862.
- Nemesius Emesenus**, «*Nemesii De natura hominis*», ed. M. Morani, Teubner, Leipzig 1987.
- Nemesius of Emesa**, «*On the Nature of Man*», tr. by Philip van der Eijk and R.W. Sharples, Liverpool, Liverpool University Press, 2008.
- Olivieri A**, «*Aetii Amideni Libri medicinales I-IV*», Corpus Medicorum Graecorum, Teubner, Leipzig 1935.
- Olivieri A**, «*Aetii Amideni Libri Medicinales V-VIII*», Corpus Medicorum Graecorum, Teubner, Berlin 1950.
- Puschmann T**, «*Alexander von Tralles*», Τόμοι I-II, A. Hakkert, Amsterdam 1963.
- Raeder I**, «*Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae*», Τόμοι I-IV, B. Teubner, Lipsiae et Berolini, 1928-1933.
- Rehhan R**, «*Leonis Medici De Natura Hominum Synopsis*», Corpus Medicorum Graecorum, Berlin 1969.
- Ritschelius F**, «*Diem Natalem - Praecedit Meletii De Natura Hominis*», Universitatis Litterarum Vratislaviensis.
- Γρηγόριος Νύσσης**, «*Περί Κατασκευής Ανθρώπου*», Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ερευνητικό έργο «Δρόμοι της Πίστης- Ψηφιακή Πατρολογία», 2006.
- Γρηγόριος Νύσσης**, «*Περί κατασκευής ανθρώπου*», μετάφραση Αρχιμ. Παγκράτιος Μπρούσαλης, Εκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 2004.

Γρηγόριος Νύσσης, «Περί Κατασκευής Ανθρώπου», σειρά των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, Τόμος 5, Εκδοτικός Οίκος Ελευθερίου Μερετάκη «Το Βυζάντιον», Θεσσαλονίκη 1987.

Νεμέσιος Εμέσης, Περί Φύσεως ανθρώπου, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.

Νικηφόρου Βλεμμίδου, «Επιτομή Λογικής», έκδ. δαπάνη Ιωαννίτου Νίκου Χατζή, Λειψία 1784.

Φωτίου Πατριάρχου Κων/πολεως, «Βιβλιοθήκη όσα της Ιστορίας», μετάφραση Ευθυμιάδη Στέφανου, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2000.

BIBLIA

Ackerknecht E, «*A short history of medicine*», Johns Hopkins University Press, 1982.

Beck H, «*Η Βυζαντινή χιλιετία*», Εκδόσεις MIET, μετάφραση Κούρτοβικ Δημοσθένη, Αθήνα 2005.

Dietz F, «*Scholia in Hippocratem et Galenum*», Konigsberg 1834.

Dindorf L, «*Cronicon Paschale*», Ed. Weber 1832.

Ellis H, «*A History of Surgery*», Medical Media Limited, London 2001.

Finger S, «*Origins of neuroscience: a history of explorations into brain function*», Oxford University Press, 2001.

Freely J, «*Flame of Miletus: the birth of science in Ancient Greece*», Published by I.B. Tauris, London 2012.

Gautier P, «*Michel Italikos letters et discours*», Institut français d'études byzantines, Paris 1972.

Hirschberg J, «*The Ophthalmology of Aetius of Amida*», Wayenborgh, 2000.

Hunger H, «*Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*», Εκδόσεις MIET, Αθήνα 1987.

Jouanna J, «*Ιπποκράτης*», μετάφραση Τσιλιβερδή Δημ, Εκδόσεις Καρδαμίτσας, Αθήνα 1998.

- Kazhdan AI**, «*The Oxford Dictionary of Byzantium*», Vol I-II-III, Oxford University Press, 1991.
- Krumbacher K**, «*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*», μετάφραση Σωτηριάδης Γιώργος, Τόμος 2^{ος}, Τυπογραφείο Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι 1900.
- Mango C**, «*The Oxford History of Byzantium* », Oxford University Press, 2002.
- Mardinale J, Martin A**, «*The prosopography of the Later Roman Empire (AD 395-527)*», Τόμος II, Cambridge University Press, 1971.
- Miller T**, «*Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή αυτοκρατορία*», μετάφραση Ν. Κελέρμενου, Ιατρικές Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα 1998.
- Pollak K**, «*Η Ιατρική στην αρχαιότητα : Ελλάδα - Ρώμη - Βυζάντιο*», ελληνική μτφ Αιμ. Μαυρουδής, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005.
- Porter R**, *The Cambridge illustrated history of medicine*, Cambridge University Press, 2001.
- Powell O**, «*Galen: on the properties of foodstuffs (De alimentorum facultatibus)*», Cambridge University Press, 2003.
- Prioreschi P**, «*A History of Medicine: Roman Medicine*», Τόμος 3, Horatius Pr, 1996.
- Runciman S**, «*Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*», μετάφραση Λάμπρου Καμπερίδη, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1980.
- Sarton G**, «*Introduction to the History of Science*», ed. Carnegie Institution of Washington, 1962.
- Temkin O**, «*The double face of Janus and the other essays in the History of Medicine*», John Hopkins University Press, 1997.
- Vasiliev A**, «*Histoire de l' Empire Byzantin*», Έκδοση Α. Picard 1932.
- Young F, Teal A**, «*From Nicaea to Chalcedon: a guide to the literature and its background*», Baker Academic, 2010.

- Γεωργακόπουλος Κ**, «*Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί*», Έκδοση Νοσοκομείου «ΙΑΣΩ», Αθήνα 1998.
- Γούτας Δ**, «*Η Αρχαία Ελληνική σκέψη στον Αραβικό Κόσμο*», Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2001.
- Δαμπάσης Ι**, «*Ιστορικά Ιατρικά Μελέται*», Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, Αθήναι 1968.
- Διαμαντόπουλος Α**, «*Εικονογραφήσεις Βυζαντινών Ιατρικών Χειρογράφων*», τόμος «*Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*», Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής της Ιατρικής Σχολής του Παν/μιου Αθηνών, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1995.
- Ευτυχιάδης Α**, «*Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*», Ιατρικές Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα 2000.
- Ευτυχιάδης Α**, «*Φύση και Πνεύμα: συμβολή στην ιατρικο-φιλοσοφική σκέψη*», Εκδόσεις Παρισιάνου, Αθήνα 1995.
- Καραγιαννόπουλος Ι**, «*Το Βυζαντινό κράτος*», Εκδόσεις Βανιάς, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κονδύλη Ε**, «*Stephanites et Ichnelates*», Louvain 1997.
- Κουκουλές Φ**, «*Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*», τομ. Στ', εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1955.
- Λασκαράτος Ι**, «*Ιστορία της Ιατρικής*», τομ. 1-2, , Ιατρικές Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα 2003.
- Μαρκέτος Σ**, «*Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*», Ιατρικές Εκδόσεις ΖΗΤΑ, Αθήνα 2002.
- Μαυρουδής Δ**, «*Ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Γαληνός: μονωδία επί τω Ακτουαρίω τω παντέχνη*», μονογραφία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μιστριώτης Γ**, «*Ελληνική Γραμματολογία: από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της υπό των Τούρκων Αλώσεως της Κων/πολεως*», Τόμος Β', Έκδοση Τυπογραφείου Σακελλαρίου, Αθήναι 1897.

Νιάρχος Κ, «*Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή περίοδο*», Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.

Παπαδημητρίου Ν, «*Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου 324-1261 κατά τη Βυζαντινή Ιστοριογραφία*», Τυπογραφία Μέλισσα, 1996.

Πεντόγαλος Γ, «*Οι ιατρικές γνώσεις του Ιωσήφ Ρακενδύτη και η σχετική ανέκδοτη επιστολή του Μιχαήλ Γαβρά*», Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής, Αθήνα 1970.

Πολίτης Ν, «*Φιλοσοφήματα*», Εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2004.

Ράλλης Γ, Ποτλή Μ, «*Σύνταγμα των θείων και Ιερών Κανόνων*», Τόμος Β΄, Κανόνες της εν Χαλκηδόνι Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, Αθήνα 1852-59.

Χαριτάκη Σ, Μπογδάνου Μ, «*Φυσικές επιστήμες στο Βυζάντιο*», Πτυχιακή Εργασία στο ΑΤΕΙ Κρήτης, Ηράκλειο 2007.

Χριστιανίδης Γ, Διαλέτης Δ, Παπαδόπουλος Γ, Γαβρόγλου Κ, «*Οι Επιστήμες στην Αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στο Νεότερο Ελληνισμό*», Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2001.

«**Ωρολόγιον το Μέγα**», Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θ΄ έκδοση, 1986.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ:

Dimitriadis Κ, «*Byzantinische Uroskopie*», Διδακτορική Διατριβή, Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Βόννη 1971.

Held F, «*Nicolaus Salernitanus und Nikolaos Myrepsos*», Διδακτορική Διατριβή, Λειψία 1916.

Καλογεροπούλου-Μεταλληνού Β, «*Ο Μοναχός Νεόφυτος Προδρομηνός και το θεολογικό του έργο*», Διδακτορική Διατριβή Θεολογικής Σχολής Αθηνών, Αθήνα 1994.

Κατσώχης Α, «*Ιστορία και Θεολογία στη Θεσσαλονίκη του 14^{ου} αι μΧ: πρόσωπα και τάσεις*», Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή Αριστοτελείου Παν/μιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.

- Κουρκουτά Λ**, «*Η Νοσηλευτική στο Βυζάντιο*», Διδακτορική Διατριβή Νοσηλευτικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Λαμπριανίδης Γ**, «*Ο Μέγας Φώτιος ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής*», Διδακτορική Διατριβή Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2001.
- Λασκαράτος Ι**, «*Νοσήματα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*», Διδακτορική Διατριβή - Τμήμα Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1955.
- Ματσάγγας Α**, «*Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα του νοσοκομείου της Μονής του Παντοκράτορα (ΙΒ΄ αιώνας)*», Διδακτορική Διατριβή - Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1984.
- Νάστα Μ**, «*Η άσκηση της ιατρικής κατά την Βυζαντινή περίοδο: αντιμετώπιση των κακώσεων των μαλακών και σκληρών ιστών*», Διδακτορική Διατριβή της Ιατρικής Σχολής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Αλεξανδρούπολη 2008.
- Παπαδόπουλος Κ**, «*Η Ιστορία της Τραχειοτομής: από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*», Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «*Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο*», Διδακτορική Διατριβή – Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1992.
- Σχοινάς Π**, «*Η Παιδεία στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261 μΧ)*», Μεταπτυχιακή Εργασία Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Αριστοτελείου Παν/μιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006.
- Χρόνη Μ**, «*Ζωικά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο: συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την Βυζαντινή Περίοδο*», Διδακτορική Διατριβή Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2010.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

Angeletti LR and Gazzaniga V, "Theophilus' Auctoritas: the role of De urinis in the medical curriculum of the 12th-13th centuries", *Am J Nephrol* 1999; 19: 165.

Angeletti LR, and Cavarra B, "Critical and Historical Approach to Theophilus De Urinis". *American Journal of Nephrology* 14.4-6 (1994): 282-289.

Bennett D, "Medical Practice and Manuscripts in Byzantium", *The Society for the Social History of Medicine*, 2000: 283-84.

Codellas PS, "The case of smallpox of Theodorus Prodromus", *Bull. Hist. Med.* 20 (1946): 207-215.

De Frutos-Gonzalez V, Guerrero-Peral A, "Neurology in Byzantine medicine. An analysis of Alexander of Tralles' Medici libri duodecim". *Revista de neurologia* 51.7 (2010): 437.

Diamandopoulos A, "Uroscopy in Byzantium", *Am J Nephrol* 1997; 17: 222-227.

Diamandopoulos A, «Joannes Zacharias Actuarius: a witness of late byzantine uroscopy closely linked with Thessaloniki», *Nephrology Dialysis Transplantation*, 16: 2-3, 2001.

Diamantis A, Sidiropoulou K, Magiorkinis E, "Epilepsy during the Middle Ages, the Renaissance and the Enlightenment". *Journal of Neurology*, 257.5 (2010): 691-698.

Duffy J, «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practise», *Dumbarton Oaks Papers* 38, 1985.

Dvornik F, "The Patriarch Photius and Iconoclasm". *Dumbarton Oaks Papers*, 7 (1953): 67-97.

Economou T, Lascaratos J, "The Byzantine physicians on epilepsy". *Journal of the History of the Neurosciences*, 14.4 (2005): 346-352.

Eftychiadis A, "Diseases in the Byzantine World with special emphasis on the Nephropathies", *Am. J. Nephrol.* 1997; 17: 217-221.

Fronimopoulos J, Lascaratos J, "The terms glaucoma and cataract in the ancient Greek and Byzantine writers". *Documenta ophthalmologica* , 77.4 (1991): 369-375.

Gjerris F, Snorrason E, "The history of hydrocephalus". *Journal of the History of the Neurosciences* 1.4 (1992): 285-312.

Guinan P, "Christianity and the Origin of the Hospital", *The National Catholic Bioethics Quarterly* 4.2 (2004): 257-63.

Gurunluoglu R, Gurunluoglu A, "Paul of Aegina: landmark in surgical progress". *World journal of Surgery*, 27.1 (2003): 18-25.

Hartung E, "History of the use of Colchicum and related medicaments in gout with suggestions for further research". *Annals of the Rheumatic Diseases*, 13.3 (1954): 190-200.

Hoepli R, "The knowledge of parasites and parasitic infections from ancient times to the 17th century". *Experimental Parasitology*, 5.4 (1956): 398-419.

Hohlweg A, John Actuarius "De methodo medendi" - On the New Edition, *Dumbarton Oaks Papers* 38, (1985): 121-133.

Holman S, "On Phoenix and Eunuchs: Sources for Meletius the Monk's Anatomy of Gender". *Journal of Early Christian Studies*, 16.1 (2008): 79-101.

Kontaksakis V, Lascaratos J, Ferentinos P, Kontaksaki M, Hristodulu D, "Lycanthropy according to Byzantine physicians". *Psihijatrija danas* 37, no. 2 (2005): 323-334.

Kouba E, Wallen E, Pruthi R, "Uroscopy by Hippocrates and Theophilus: Prognosis Versus Diagnosis", *The Journal of Urology*, Vol. 177 (2007): 50-52.

Kourkouta L, Plati P, Ouzounakis P, "The meaning of the nursing in Byzantium", *Medicine and Health care*, 1, 7.

Kousis A, "Medical Manuscripts. The Written Tradition of the Works of Leo the Iatrosophist." *Proceedings of the Academy of Athens* 19, (1944): 170-171.

Lascaratos J, Kalantzis G, Poulakou-Rebelakou E, "Nursing homes for the old ('Gerocomeia') in Byzantium (324-1453 AD)". *Gerontology* 50.2 (2004): 113-117.

Lascaratos J, Kostakopoulos A, «Operations on hermafroditas and castration in Byzantine times (324-1453 AD)», *Urol. Int.* 58 (1997): 232-235.

Lascaratos J, Lazaris D, Kreatsas G, "A tragic case of complicated labour in early Byzantium (404 ad)". *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 105.1 (2002): 80-83.

Lascaratos J, Marketos S, "A historical outline of Greek ophthalmology from the Hellenistic period up to the establishment of the first universities". *Documenta Ophthalmologica*, 68.1 (1988): 157-169.

Lascaratos J, Panourias I, Sakas D, "Hydrocephalus according to Byzantine writers". *Neurosurgery* 55.1 (2004): 214-221.

Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E, "The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324-1453 AD)". *Gerontology* 46, 1 (2000): 2-6.

Lascaratos J, Poulakou-Rebelakou E, Rebelakos A, Marketos S, «The first case of epispadias: an unknown disease of the Byzantine Emperor Heraclius (610-641 AD)», *BJU* 1955; 76 (3): 380-383.

Lascaratos J, Tsiamis C, Kostakis A, "Surgery for inguinal hernia in Byzantine Times (AD 324-1453): first scientific descriptions". *World Journal of Surgery*, 27.10 (2003): 1165-1169.

Lascaratos J, Tsiamis C, Lascaratos G, Stavrianeas G, "The roots of cosmetic medicine: hair cosmetics in Byzantine times (AD 324-1453)", *International Journal of Dermatology*, 43(5), (2004): 397-401.

Lascaratos J, Tsiamis C, "Two cases of smallpox in Byzantium", *Int. J. Derm.* 41 (2002): 792-795.

- Lascaratos J, Zis P**, "The Epilepsy of Emperor Michael IV, Paphlagon (1034-1041 AD): Accounts of Byzantine Historians and Physicians". *Epilepsia* 41.7 (2000): 913-917.
- Magdalino P**, «Το Βυζάντιο στα χρόνια του Σκυλίτζη», *Ένθετο «Επτά Ημέρες» της Εφημερίδας «Καθημερινή της Κυριακής»*, (Κυριακή 28/10/2001).
- Malkinson F**, "Colchicine: new uses of an old, old drug". *Archives of Dermatology*, 118.7 (1982): 453.
- Manzoni T**, "The cerebral ventricles, the animal spirits and the dawn of brain localization of function". *Arch Ital Biol* 1998; 136: 103-152.
- Marketos S, Eftychiades A**, "Historical Perspectives: Bronchial Asthma According to Byzantine Medicine". *Journal of Asthma* 23.3 (1986): 149-155.
- Marketos S, Eftychiadis A, Diamandopoulos A**, "Acute renal failure according to ancient Greek and Byzantine medical writers". *Journal of the Royal Society of Medicine* (1993), 86: 290.
- Myers E, Lascaratos J, Assimakopoulos D**, "Surgery on the larynx and pharynx in Byzantium (AD 324-1453): Early scientific descriptions of these operations". *Otolaryngology-Head and Neck Surgery* 122.4 (2000): 579-583.
- Neuburger M, Riesman D**, "The Early History of Urology". *Bulletin of the Medical Library Association*, 25.3 (1937): 147.
- Nutton V**, "Medicine in Medieval Western Europe, 1000-1500". *The Western Medical Tradition*, 800 (1995): 139-205.
- Nutton V**, "From Galen to Alexander: Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity". *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984): 1-14.
- Paluzzi A**, "Brain "imaging" in the Renaissance". *Journal of the Royal Society of Medicine*, vol 100, (2007): 540-543.
- Pardalidis N, Kosmaoglou E, Diamantis A, Sofikitis N**, "Uroscopy in Byzantium (330-1453 AD)". *The Journal of Urology*, 179(4), (2008): 1271-1276.

Pardalidis N, Tsiamis C, Diamantis A, Andriopoulos N, Sofikitis N, (2007). "Methods of Lithotripsy in Ancient Greece and Byzantium". *The Journal of Urology*, 178(4): 1182-1183.

Pentogalos G, Lascaratos J, "A surgical operation performed on siamese twins during the tenth century in Byzantium". *Bull. Hist. Med.* 1984, 58: 99-102.

Poulakou-Rebelakou E, Marketos S, "Kidney disease in Byzantine medical texts". *American Journal of Nephrology*, 19.2 (1999): 172-176.

Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Panteleakos G, Ploumpidis D, (2009) "Lycanthropy in Byzantine times (AD 330-1453)". *History of Psychiatry*, 20(4): 468-479.

Remo S, "Obstetrics and gynecology in the work of the Byzantine Paul of Aegina and the Arab Albucahis". *Minerva medica*, 58.94 (1967): 4118.

Rehman R, "Meletius chapter on the eyes: an unidentified source". *DOP* 38, (1985): 159-68.

Rehman R, "On the Text of Leo Medicus: a study in textual criticism". *Rhein. Mus.* 113 (1970): 79-88.

Scarborough J, "Symposium on Byzantine Medicine-Introduction". *DOP* 38, 1985.

Scarborough J, "The Life and Times of Alexander of Tralles". *EXPEDITION*, Vol 39 (2):51-60, 1997.

Sonderkamp J, "Theophanes Nonnus: Medicine in the circle of Constantine Porphyrogenitus". *DOP* 38, 1985: 29-41.

Telfer W, "The birth of Christian anthropology". *The Journal of Theological Studies*, 13.2 (1962): 347-354.

Van der Eijk P, "The art of medicine: Nemesius of Emesa and early brain mapping". *Lancet*, vol 372, August 9, 2008.

Van der Eijk P, "PHILOSOPHY, CHRISTIANITY AND MEDICINE: NEMESIUS, BISHOP OF EMESA, ON THE NATURE OF HUMAN BEINGS". *Asklepios. International Annual for History and Philosophy of Medicine*, 2011: 27-30.

Wallis F, "Inventing Diagnosis: Theophilus' De urinis in the Classroom". *DYNAMIS-GRANADA- 20* (2000): 31-74.

Woywodt A, Kiss A, "Geophagia: the history of earth eating". *Journal of the Royal Society of Medicine*, Vol. 95 (2002): 143-46.

Αγγελίδη Χ, «Ιωάννης Σκυλίτζης και Μιχαήλ Ψελλός», Ένθετο «Επτά Ημέρες» της Εφημερίδας «Καθημερινή της Κυριακής», (Κυριακή 28/10/2001).

Θεοχαράκης Ν, Δαμίγος Δ, Μαυρέας Β, Ευτυχιάδης Α, Βελογιάννη Λ, Γερούλανος Σ, «Στοιχεία της Φρουδικής θεωρίας στο Βυζάντιο», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 21 (4), 2004.

Θεοχαράκης Ν, Δαμίγος Δ, Μαυρέας Β, Ευτυχιάδης Α, Γερούλανος Σ, «Η Ψυχοθεραπεία στο Βυζάντιο», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 20 (5), σελ. 547-50, 2003.

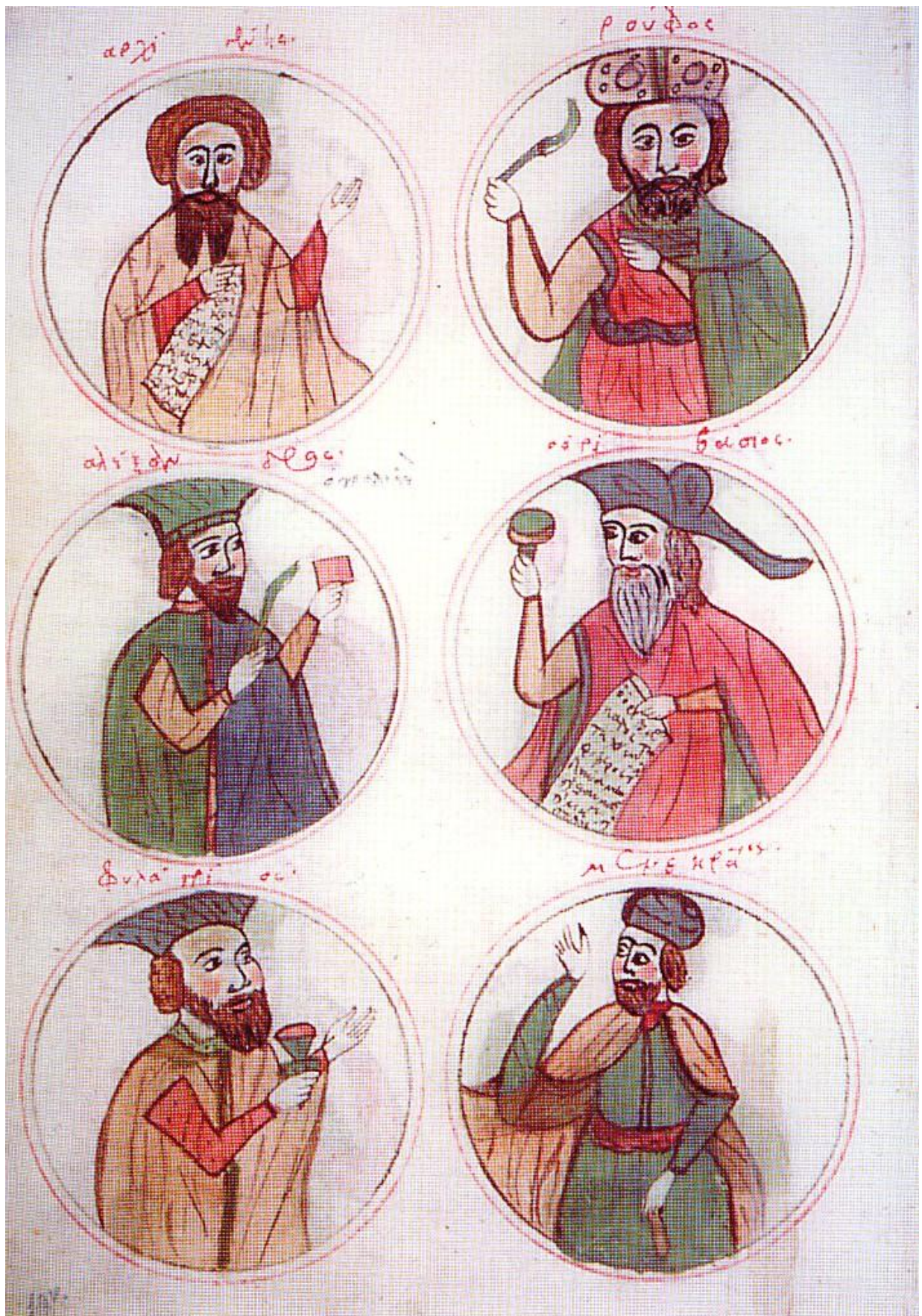
Καλαντζής Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε, «Ορειβάσιος και Παύλος Αιγινήτης: δύο Βυζαντινοί ιατροί πρωτοπόροι στην Πλαστική Χειρουργική», *Αρχ. Ελλ. Ιατρικής* 2006; 23 (5): 536-540.

Καραβίτη-Φερεκύδου Α, «Η ιατρική στο Βυζάντιο και η επίδραση της στην Αραβική και Ευρωπαϊκή ιατρική», σελ. 178-188, Τόμος 31, Τεύχος 4, *Περιοδικό «Ελληνική Ωτορινολαρυγγολογία Χειρουργική Κεφαλής και Τραχήλου»*.

Καραμπερόπουλος Δ, «Βυζαντινή Θεραπευτική», περιέχεται στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Βυζάντιο-Βενετία-Νεώτερος Ελληνισμός*», σελ. 91-100, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.

Κατσαρού Ε, Μπάνκωβ Τ, Ποταμίτη Ν, «Ο Ανατόμος της Αναγέννησης και η Ζάκυνθος», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*, Τόμος 7, Τεύχος 2, 2001: 58-62.

- Κούζης Α**, «*Το Περί των εν οδοῦσι παθῶν ἔργον του Νεοφύτου Προδρομηνοῦ*», ΕΕΒΣ 7 (1930): 348-57.
- Λαμπάκης Σ**, «*Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση*», περ. στον Τόμο «*Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*», Ἐκδοση του Εθνικού Ἰδρύματος Ερευνῶν, Αθήνα 2004.
- Λιάππα Σ, Καρκαλούσος Π**, «*Η ουροσκοπία και η εξέλιξη της*», *Εφαρμ. Κλιν. Μικροβ. Εργ. Διαγν.* (2008), 13: 255-264.
- Ματσάγγας Α, Μαρκέτος Σ**, «*Χειρουργική επέμβαση επί συμφυῶν παιδῶν στο Βυζάντιο κατά τον 1^ο αἰῶνα*», *MMG* 13(4), σελ. 415-422, 1985.
- Μουτζάλη Α**, «*Ἰδρύματα και περίθαλψη ασθενῶν στο Βυζάντιο*», σελ 102-108, τεύχος 81, *Περιοδικό Αρχαιολογία*.
- Μπαλογιάννης Σ**, «*Αἱ νευροεπιστήμαι εις το Βυζάντιον*», *Εγκέφαλος* 49, σελ. 34-46, 2012.
- Παντελεάκος Γ, Τσιάμης Κ, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «*Επέμβαση Χειρουργικοῦ διαχωρισμοῦ σιαμαίων διδύμων στο Βυζάντιο*», Α/Α 14^ο Συνέδριο ΕΕΦΙΕ.
- Τραίου Ε**, «*Εἰκόνες ἀπὸ το Βυζάντιο: το Χρονικό του Ἰωάννη Σκυλίτζη*», Ἐνθετο «*Ἐπτὰ Ἡμέρες*» της *Εφημερίδας «Καθημερινή της Κυριακῆς*», (Κυριακή 28/10/2001).
- Τρωιάνος Σ**, «*Η Γλῶσσα χωρίζει ἢ ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη;*», περ. στον Τόμο «*Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*», Ἐκδοση του Εθνικού Ἰδρύματος Ερευνῶν, Αθήνα 2004.
- Τσιάμης Κ, Λασκαράτος Ι**, «*Περιπτώσεις Ευλογίας στο Βυζάντιο*», *Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἱατρικῆς* 2002; 19 (2): 179-186.
- Τσιάμης Κ, Τούντα Ε, Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε**, «*Απαγόρευση των ανατομῶν κατά το Μεσαίωνα: Μύθος ἢ πραγματικότητα;*», *Αρχεῖα Ἑλληνικῆς Ἱατρικῆς* 2007; 24 (2): 186-96.

Εικ. 46: Βυζαντινοί ιατροί
(κώδικας 3632 του Παν/μιου της Bologna)